

Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет

**КОМУНІКАЦІЇ В ОСВІТІ:
ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ, ПРАКТИКА**

Монографія

За науковою редакцією
доктора історичних наук, професора О. Є. Гомотюк

Тернопіль – 2020

Рецензенти:

- Федчишин Надія Орестівна* – д.пед.н., професор, завідувач кафедри іноземних мов Тернопільського національного медичного університету
- Сукаленко Тетяна Миколаївна* – д.філол.н., доцент, доцент кафедри журналістики, української словесності та культури Навчально-наукового інституту гуманітарних наук Університету державної фіскальної служби України
- Кушнір Оксана Василівна* – к.наук із соц. комунікацій, доцент, доцент кафедри журналістики Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка

Науковий редактор:

Гомотюк О. Є., доктор історичних наук, професор кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності, декан соціально-гуманітарного факультету Західноукраїнського національного університету

Рекомендовано до друку
Вченою радою Західноукраїнського національного університету
(протокол № 2 від 30 вересня 2020 року)

Комунікації в освіті: історія, теорія, практика / За ред. О. Гомотюк. Тернопіль, 2020. 207 с.

У пропонованій монографії увагу зосереджено на дослідженні різноманіття комунікацій, що належить до надзвичайно актуальних завдань сучасної гуманітаристики. Монографія є продуктивним кроком на шляху вивчення історичних передумов комунікацій в освіті; багатогранної сутності поняття «комунікація» як наукового терміну та галузі дослідження; стратегій ділової комунікації та їхнього мовного вираження; особливостей педагогічної комунікації. Узагальнений досвід щодо порушеного питання, вважаємо, може стати важливим та корисним для студентів, педагогів, фахівців у сфері комунікації.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ПІДСТАВИ КОМУНІКАЦІЇ В ОСВІТІ	6
1.1. Педагогічна спадщина Михайла Драгоманова: аналіз європейських впливів (<i>Оксана Гомотюк</i>)	6
1.2. Освітньо-виховний потенціал наукової спадщини Івана Франка (<i>Оксана Гомотюк</i>)	14
1.3. Політико-правові впливи австро-угорського та російського правлячих режимів на освітній стан іноетнічного населення України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (<i>Микола Лазарович</i>)	27
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДІЛОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ	56
2.1. Документ у системі комунікацій (<i>Ірина Недошитко</i>)	56
2.2. Комунікативні засади професійного спілкування (<i>Олена Коноплицька</i>)	82
2.3. Особливості мовної взаємодії у ділових взаєминах (<i>Олена Коноплицька</i>)	98
2.4. Стратегії ділової комунікації та їхнє мовне вираження (<i>Ольга Блашків</i>)	111
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ПЕДАГОГІЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ	130
3. 1. Експресивність, як функція в педагогічній комунікації (<i>Наталія Яблонська</i>)	130
3.2. Сценічна майстерність у педагогічній комунікації (<i>Наталія Яблонська</i>)	134
3.3. Роль управління у педагогічній комунікації (<i>Леся Біловус</i>)	154
3.4. Методика саморегуляції педагога (<i>Леся Біловус</i>)	160
3.5. Питання впливу на інших людей під час педагогічної комунікації (<i>Леся Біловус</i>)	176
3.6. Виклики комунікації в освіті в умовах відкритого інформаційного суспільства (<i>Оксана Гомотюк, Олександра Патряк</i>)	178

ПЕРЕДМОВА

Модернізація освітньої політики стали предметом наукових дискусій, визначила роботу міжнародних конференцій, круглих столів, актуалізувала роботу освітніх майстерень. Урешті визначилися напрями коригування стратегій розвитку університетських спільнот. Ми стали свідками нових викликів щодо інтернаціоналізації освіти та науки, змушені акцентувати увагу на нових можливостях комунікації, відбулися зміни у способах інтеграції у європейській освітній та науковий простір. При усьому цьому ми зберігаємо і розвиваємо ідею університету як самостійного інтелектуально-наукового центру, як простору нового знання, як осередку духовності та культури, що закорінюється в усвідомленні та переосмисленні спадщини нашої класичної педагогічної думки. Ми розуміємо, що в освітньому закладі формується нова наукова думка, виховуються інтелектуали, є центр свободи, поваги до людської гідності. Ми намагаємося адекватно конструювати освітні програми і з метою реального запровадження компетентнісного підходу, а через нього – студентоцентризму, забезпечити національну складову освіти та у такий спосіб створити надійну основу для європейської й світової інтеграції.

Концепція модернізації сучасної української освіти передбачає підготовку кваліфікованих, компетентних фахівців на рівні світових стандартів, соціально й професійно мобільних, конкурентоспроможних на вітчизняному, європейському і світовому ринках праці. Згідно з Лісабонською декларацією про європейські університети (від 2010 р.), основною метою стало створення нових та удосконалення існуючих університетів Європи, як інституційного середовища, що сприяє розвитку творчості, креативного мислення та інновацій. Як свідчить міжнародна практика, сучасний фахівець у будь-якій сфері діяльності ефективно реалізує свої професійні здібності лише за умов засвоєння ним загальнолюдських гуманітарних цінностей, що формувалися попередніми поколіннями протягом століть. Особливу роль у цьому відношенні мають дисципліни гуманітарного циклу, які сприяють гуманізації освіти, подоланню вузькофахового мислення майбутніх фахівців. Підкреслимо важливість комунікативних навичок, апелюючи до Всесвітнього економічного форуму в Давосі 2016 року. Перші позиції у рейтингу займають навички, що стосуються спілкування з людьми, вміння управляти, розуміти й домовлятися. Колективна монографія присвячена вивченню проблеми комунікацій в освітньому процесі, що презентує багатогранність поняття «комунікація» і є розгорнутим аналізом цього явища в освітньому чи, ширше, у соціокультурному просторі.

Автори ставлять за мету виробити власний науковий підхід до вивчення окресленої проблеми і звертають увагу на особливості документної комунікації, підходи до її вивчення, функціонування у межах соціальних комунікацій. Важливим є огляд елементів комунікативної ситуації, її сценарію розгортання, функцій спілкування, а також види і рівні комунікативної діяльності, закони спілкування, техніка результативної комунікації. Стратегії ділової комунікації

залежать від ментальних, мовно-психологічних та культурних відмінностей, які слід враховувати при комунікації. Дослідники зосереджують увагу на ролі експресивності, виразності та ораторському мистецтві у роботі педагога; на ролі управління у педагогічній комунікації, процесах саморегуляції та вирішення конфліктних ситуацій, що є надзвичайно важливим у роботі освітянина.

Результати досліджень можуть бути використані для подальшого вивчення окреслених проблем, при викладанні документознавчих дисциплін, соціальної комунікації, педагогіки вищої школи, а також написанні наукових робіт із проблем інформаційної діяльності, соціальних комунікацій, педагогіки.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ПІДСТАВИ КОМУНІКАЦІЇ В ОСВІТІ

1.1. Педагогічна спадщина Михайла Драгоманова: аналіз європейських впливів

М. Драгоманов (1841–1895) – філософ і соціолог, історик і етнограф, культуролог і педагог, перший, хто оформив у чітку програму політичні прагнення українців, один із небагатьох, хто звернув увагу на національні засади української освіти у європейському контексті. Будучи представником козацького роду із Полтавщини, він з молодого віку захоплювався історією, народною творчістю. На історико-філологічному факультеті Київського Імператорського університету Св. Володимира М. Драгоманов остаточно сформувався як професійний учений, педагог та громадський діяч. Його магістерська дисертація «Питання про історичне значення Римської імперії і К. К. Тацит» визначалась одним із найгрунтовніших аналізів поворотних моментів європейської цивілізації на ранніх етапах розвитку. Вже цією працею було продемонстровано комплексний підхід до аналізу проблем і визначено напрям подальшого наукового інтересу у площині україно-європейських порівнянь. Після завершення навчання на історико-філологічному факультеті молодий науковець почав працювати на кафедрі античної історії. М. Драгоманов брав участь у діяльності Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, громадському русі. Його активна і цілеспрямована незгода із русифікаторською політикою царизму «виштовхнула» за межі держави і надовго викреслила з офіційної науки та освіти. М. Драгоманов змушений емігрувати за кордон, де заснував часопис «Громада» та соціал-демократичний гурток. Болгарський уряд запропонував М. Драгоманову посаду професора кафедри всесвітньої історії Софійського університету, де він і працював до кінця свого життя. Вченим оприлюднено чимало праць для розбудови шкільної освіти («Земство и местный элемент в народном образовании», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Народні школи на Україні серед життя і письменства Росії» та ін.). До речі, вступна лекція («Стан і завдання науки древньої історії») до курсу загальної історії для студентів Київського університету торкалася питання методики викладання у вищій школі.

Ідеологічні концепції мислителя, що стосуються «живих справ», і нині «беруть за живе» [83, с.297]. М. Драгоманов чи не вперше намагався синтезувати український досвід із прогресивними напрямками світової науки, вписати Україну в європейський науковий та освітній простір. Проблеми науки та освіти вчений вирішував у контексті відносин нашої країни з сусідніми державами, насамперед з Польщею та Росією. Слід зазначити, що всю драгоманівську спадщину об'єднував пошук великої ідеї та суспільного ідеалу. За висловом сучасного дослідника А. Круглашова, М. Драгоманов «...тяжів до ідеалів розвитку громадянського суспільства» [39, с. 458].

Діяльність М. Драгоманова в ХІХ ст. перебувала під впливом розвитку націй, самоусвідомлення розрізненими етнічними масами свого «я» та неподібності до інших. «Особа, клас, народ (нація) і людство заявили однаково рівні права на співавторство в «драмі світового духа» (Гегель), і суспільна думка оберталась, власне, довкола того, як би впорядкувати, «ієрархізувати» цю «команду» [39, с.94]. Співвідношення національного та загальнолюдського, державного і народного, революції та еволюції, терору і мирного способу вирішення національних завдань можна чітко простежити у науковій спадщині теоретика українського національного руху. Які б аспекти життя української спільноти не досліджував мислитель, їхнє обмірковування завершувалось високим етичним ідеалом – «чиста справа потребує чистих рук».

Роздуми М. Драгоманова над обґрунтуванням теоретичних засад українського національного руху, української науки та освіти фокусувались на обов'язку впровадження в громадське життя нових ідей, відображенні реального життя народу. Вчений наголошував, що «...любов до простого хлопа... мусить бути підвалиною нашої роботи, що знання народнього життя ми мусимо розширювати і збагачувати, а не забувати...» [25, с. 25–36]. М. Драгоманов показав, що «...рух українського народадосамопізнання і просвіти на рідній мові є зовсім природний і конечний...» [25, с. 25–36]. Саме рідна мова є основним компонентом освіти, розвитку науки. У результаті цього руху, вважав науковець, має сформуватись українське суспільство і нація. Мислитель був першим, хто озвучив проблему українства на міжнародній арені.

В особі М. Драгоманова Європа вперше побачила новий тип особистості – свідомого європейця і не менш свідомого українця. «Можна сказати, що головна частина писань Драгоманова, а особливо його знамениті критично-публіцистичні статті, такі як «Историческая Польша и великорусская демократия», «Вільна Спілка», «Чудацькі думки», «Листи на Наддніпрянську Україну», були не чим, як мотивуванням, вияснюванням цієї синтези – свідомого поступового європейства і разом з цим свідомого українства. Здобутком тих його праць був рух української молоді в 70-х і 80-х роках, а остаточно постання русько-української радикальної партії» [92, с. 18].

Слід зазначити, що М. Драгоманов зумів виховати покоління українських письменників і науковців новітньої школи, яка першою у Східній Європі виступила проти тероризму, засудивши вбивство, розробила першу федеральну конституцію для Росії, стала на захист малих національностей, заклала основи демократизму в українській свідомості, відстоюючи індивідуальні свободи пересічних громадян.

М. Драгоманов був одним із перших українських учених, який визначив як актуальну наукову проблему практичне завдання – вивести український рух на нові шляхи, піднести його до загальноєвропейського рівня. «Щоб добитись чого-небудь і щоб стати у ширій пригоді народу, – зазначав мислитель, – український напрямок мусить не тільки узятись за кріпку працю, тверезу і впрост обчислену на те, щоб освітити уже видній потребі народу, вийти з

старих народно-патріархальних форм биту і ідей і щоб первим ділом поставити не народність для народності, а соціальний, економічний і культурний чоловічий поступ народу, для чого народна мова і форма пропаганди мусять бути тільки практичнішою одежею, а не метою. Для такої праці треба одложити набік романтичні мрії, не так часто дивитись назад, у археологію і етнографію, як уперед, ...показуючи народові з симпатією в історії більш усього те, у чому можна побачити проби проведення у побит ідей будучого, як свободи особи, совісті, проби праці економічної, а найбільш усього налягати на розвій чуття гуманності і розширення духу свободи познакомленням народу з побитом других народів, та очистити його розум від поганського і середньовічного фанатизму, подати практичну поміч і виучити думати через науки природні» [24, с. 231]. Таким чином, вважаємо, що саме це висловлювання дає змогу зрозуміти теоретичний доробок науковця у царині науки та освіти.

Проаналізуємо історичні умови діяльності М. Драгоманова. Асиміляторські тенденції й обмеження виявів української культури, з одного боку, глибоко вражали українських патріотів, а з іншого – спричинювали протидію. Період максимального гноблення зумовив відродження української культури. «Запал українських дослідників був настільки великим, що в українознавчих науках вони добиваються визначних успіхів» [13, с. 37]. Історики науково аргументували здатність українського народу до самостійного життя і його право на незалежність. Велику роль у реалізації цього завдання відіграли й українознавчі дослідження М. Драгоманова. «Спеціально до українознавства перейшов Драгоманів через студії над українською народною словесністю», виявляючи при цьому глибоке розуміння історичного процесу [22, с. 113]. Насамперед увагу вченого привернули історичні пісні [26, с.437]. Застосовуючи історико-порівняльний метод, а це було новим на той час, М. Драгоманов видав «Історичні пісні...», що було «...першою науковою роботою не тільки в Україні, а й у всіх слов'янських країнах» [7, с. 321]. Збірка поміщала систематизовані, з усіма варіантами і науковими примітками пісні. Повчальною була наукова творчість М. Драгоманова як прихильника позитивізму О. Конта. Увага вченого до всіх різновидів історичних джерел, до фольклору як важливого носія історичної пам'яті українського народу, орієнтація на багаточинниковість історичного процесу, на історичний прогрес – це результат взаємовпливу західноєвропейської історіософії на його методологію. Ці наукові методи, вперше впроваджені М. Драгомановим на українському ґрунті, характеризують такі збірники: «Політичні пісні українського народу», «Нові українські пісні про громадські справи», «Малорусскиенародныепредания и рассказы». «Між піснями і повістями він звернув головно увагу на такі, котрі давніші вчені любили вважати власними творами нашого народу, придатними до розуміння його душі, Драгоманов, порівнюючи їх з піснями і оповіданнями інших народів, показав, що се твори зайшли... Таким способом Драгоманов навчив нас бачити сліди давніх культурних зв'язків нашого народа з другими... Замість відгадувати душу народа, ми вчимося з них ліпше розуміти історичний розвій

народа, особливо розвій его вірувань і его фантазії», – наголошував І. Франко [108, с. 237]. М. Драгоманов, оцінюючи значення наукової обробки народних джерел, зауважував, що лише після неї «...историческая поэзия малоруського народа станет надежным источником для истории народа» [26, с. 46]. Саме навчання та виховання на основі здобутків української культури визначило педагогічні погляди М. Драгоманова.

Дослідження поетичної історії соціальних явищ Південної Русі сприяли формуванню у науковця думки, що в «...часи найдужчих повстань нашого мужицтва показувались і найбільші змагання громад по всій нашій Україні стати в спілці проміж себе» [23, с. 279], а козацький устрій у «...його рівності й в спільному господарстві над усім, що потрібно людям, і єсть корінь волі й для людей, маючих свої держави й не маючих їх» [29, с. 295]. Так намагався М. Драгоманов відповісти на питання, що хвилювали інтелігенцію, широкі суспільні верстви, апелюючи до фактів давньої і нової історії [29, с. 83].

У «Чудацьких думках про українську національну справу» він обґрунтував місце національно-естетичних і культурних цінностей українства у контексті європейської цивілізації, подавши цінні вказівки для майбутніх поколінь учених, мислити системно та глобально. «Настав уже час, коли не можна цінити історії нашої України з погляду одного, та ще й хвилевого стану людності, ні навіть з погляду тільки національного, а надто перемішаного з православним; що треба оглянути історію нашу сукупно в усі її доби: княжо-городську, козацьку, царсько-російську (з виділом цісарсько- й конституційно-австрійським) – і в усяку з цих діб звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіту, пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській. Зложити правдивий суд над усіма ваганнями цих всіх справ у нашій історії можна, тільки рівняючи її з історією других народів Європи» [31, с. 490].

Характерною ознакою наукової та педагогічної спадщини вченого був аналіз будь-якого явища політичного чи громадського життя з виокремленням його причинності, зв'язку з попередніми подіями і зіставлення зі світовою історією, де відбувались подібні явища, що в свою чергу давало можливість для прогнозування. У 1926 р. у статті газети «Рада», присвяченій 50-річчю еміграції М. Драгоманова, наголошувалось: «Ще й тепер можна сказати, що Драгоманів не є діячем минувшини, тільки є великим умом будуччини!» [20].

Наукові праці «Про українських козаків, татар та турок», «Пропавший час: українці під Московським царатом», «Що таке українофільство?», «Шевченко, українофіли і соціалізм» підтверджують право українського народу на самостійний суспільно-політичний і культурний розвиток. У них з позицій історіософії позитивізму приділялася велика увага поворотним, на думку М. Драгоманова, подіям Української національної революції, причинам, рушійним силам, становленню козацько-гетьманської держави, глибокому аналізу її характеру та причинам занепаду. Політичний аналіз процесів державотворення козацько-гетьманського періоду подав учений одним із перших в українській історіографії. У «Листах на Наддніпрянську Україну»

мислитель вказував на суперечки у козацькому середовищі щодо побудови власної держави. У «Передньому слові до «Громади» він констатував, що увільнення від чужого ярма без викорінення власного зла не дало можливості для зміцнення держави.

Глибокий аналіз козацької минувшини, безперспективність перебування у складі деспотичної Російської імперії відображено у статті «Пропаший час...». Автор наголошував на потребі знань про минуле українства з метою недопущення помилок у майбутньому. Чи не є актуальними сьогодні слова великого мислителя, хоча б у частині формування україноцентричного навчання у незалежній Україні? Відводячи значне місце в історії України періоду козаччини, на основі ґрунтовного аналізу договору 1654 р. М. Драгоманов вказував на недосконалу систему козацько-гетьманської держави. Окреслюючи позитивні та негативні аспекти українсько-московського договору, вчений наголошував на їхній близькості до англійської Хартії про вольності 1215 р., з якої почалось удосконалення державної системи Англії. Науковець резюмував, що Березневі статті передбачали той шлях розвитку, яким йшли європейські держави і були протилежні московським порядкам.

Його публічне життя – це поєднання наукових та освітніх підходів з теоретичними розробками суспільно-політичних проблем. Методологічна настанова вченого на теоретичний синтез, на пошук універсального, системного бачення світу спонукали критично ставитись до сучасних йому ідеологічних парадигм [53, с.144]. У ранніх історичних працях М. Драгоманов звертав увагу на виважений, науковий підхід для дослідження, враховуючи як світовий поступ, так і національну специфіку. «Історик повинен встановити життєву тяглість явищ у житті кожного народу окремо, не підпорядковуючи їх заздалегідь ніяким логічним і моральним визначенням, не втискуючи їх у рамки т. зв. загальнолюдського життя» [5, с. 55]. Відповідно до цих методологічних засад і зважаючи на те, що «...мислення однієї частини інтелігенції були підпорядковані соціалістичній ідеї в її російському варіанті» [5, с. 52], зазначимо, що у М. Драгоманова як чільного представника цієї політичної думки було власне бачення як майбутнього суспільства, так і шляхів переходу до нього. Ю. Охримович щодо цього підкреслював, що М. Драгоманов був близький і до українофільського народництва, й до лібералів-общеросів, не пристаючи ідейно до жодної з цих течій, формуючи своє синтетичне світоглядне уявлення, що вилилося у вигляді українського громадянства – федералістичного соціалізму [80, с. 90]. Разом із цим, погляди М. Драгоманова не були статичними (оскільки, як зазначав учений, для світу характерний «рух») [31, с. 558]. Очевидно, історіософське бачення минулого й майбутнього, збудоване на основі фольклорно-етнографічного матеріалу, європейської історії та аналізу російсько-імперської й австрійської дійсності, зумовило пошук компромісних рішень. Крім цього, на М. Драгоманова здійснила значний вплив західноєвропейська наука. Щодо цього І. Мазепа зауважував, що «...Драгоманів уже з молодих літ захоплюється федералістичними ідеями французького соціаліста Прудона». Проте його федералізм «...був оснований на

індивідуалізмі, на признанні автономного права як за окремими особами, так і за кожною громадою» [68, с. 584]. Саме концепцію федералізму вважав М. Драгоманов найбільш прийнятною для України.

У драгоманівській програмі привертає увагу унікальна у суспільно-політичній думці теорія «громадівства». Узагальнюючи досвід Західної Європи, тонко відчуваючи реалії сучасної дійсності, М. Драгоманов вказував, що «...нашим людям слід добиватися і тих змін, котрі, як показують приміри усіх других країн в Європі, мусять наступити в Росії ще раніш, ніж велика частина громад зрозуміє потребу докорінної зміни в теперішніх порядках: добиватись скасування царської й чиновницької самоволі, котра, певно, заміниться виборним урядом (царством уставним, а далі цілком виборною гетьманщиною або республікою)» [68, с. 300].

Серед чинників у справі здобуття політичної волі, за М. Драгомановим, було формування національної свідомості. «Всяка дорога стає легшою, коли нею прямують люди більш свідомі, більше по волі, ніж темні й по неволі» [28, с. 301]. Прикро було констатувати факт відриву національної еліти від «свого мужика» [28, с. 306]. Великі надії покладав М. Драгоманов на конституцію в Росії, що дасть змогу «...понести українське письменство в села та вберегти для українства письменних людей і городян-ремесників та техніків» [32, с. 424]. Власне, вивчення історії європейських країн, зокрема «городських верств», з їхнім більшим освітнім, науковим, професійним потенціалом, відповідно більшою рухливістю, вільним духом, сміливим виступом словом і ділом проти будь-якої неволі й неправди громадської спонукало М. Драгоманова до визначення ще одного завдання для громадівців – «поправити страту нашою Україною своїх городських верств» [32, с. 421]. Важливим для здобуття політичної незалежності вважалась і наявність міжнародної підтримки. Перші кроки в цьому напрямку зробив М. Драгоманов. Публікуючи іноземними мовами історичні, фольклорні, етнографічні розвідки, намагався вчений привернути увагу європейської громадськості до українства. Політичні протести проти обмежень вживання української мови поодинокі звучали серед паризької вченої спільноти. «Відкриваючи вікно» в Україну для Європи і Європу для України, громадсько-культурний діяч шукав сприятливих зовнішніх обставин для самореалізації українців. Проте навіть у справі наукового захисту розвитку рідної мови та національної літератури отримана підтримка не виправдала сподівань.

М. Драгоманову імпонувала ідея народно-правової держави, бо саме у такій державі буде сформовано особистість патріота, громадянина. До речі, нині залишаються актуальними завданнями педагогіки виховання особистості, професіонала та патріота. У центрі уваги вченого воля, свобода кожної людини в «...слові й праці, воля кожної людської породи, спілки, громади, країни, щоб, скільки мога, вменшити силу державного начальства, чи то царського, чи гетьманського, чи то управу (адміністрації), чи самої виборної ради (парламенту) перед силою особи, громади і щоб дати їм більше способу для

того, щоб заложити живі початки порядків безначальних: безпанських і бездержавних» [28, с. 301].

Історичні перспективи держав залежали, за М. Драгомановим, від рівня централізації, від наявності політичних свобод. «А, звісно, що Пруссія і Франція далі пішли у ділі прогресу, ніж Росія. Яка різниця є між Росією і другими землями, се видно і з того, що у Франції нікому не прийшло у голову забороняти печатати які-небудь книги з-за одної мови, що у Франції відкрито діють національні комітети...» [24, с. 228]. Централізація поставала у його дослідженнях «переходячим» історичним злом, тому була надія на її минулість у Російській імперії. Власне, своєю політичною, громадською, науковою діяльністю цей період наближав М. Драгоманов, коли «центробіжні сили» «...самі не зложуться, не окріпнуть і не зуміють працею і умінням з практичною мудрістю склонити на свій бік народу по провінціях і добитися свого права у сили центротяжної» [24, с. 228].

У суспільно-політичній думці XIX ст. були різнобіжні позиції щодо шляхів реалізації майбутнього суспільства. Більшість стверджувала необхідність повстання, терору, а М. Драгоманов, сповідуючи високоетичні принципи всіх граней людського буття, вірив, що здійснення його соціалістичного ідеалу можливе тільки в певній поступовості і при високому розвитку мас, а тому пропонував шлях розумової пропаганди, ніж «кривавих повстань» [23, с. 161]. Об'єктивно оцінюючи всесвітньо-історичні події, науковець дійшов висновку, що «...всі порядки в людських громадах ростуть, а не робляться одразу і що державні чи протидержавні заходи й повстання... тільки частина тих приводів, якими посуваються зміни в людському житті, а далеко не всі» [28, с. 312]. Більше довіри мав шлях поступової зміни «звичаїв і думок людських по всіх громадах» [28, с. 312], оскільки науковець був переконаний, що політичне вбивство – це також вбивство, і життя політика так само святе, як і приватної особи [25, с. 243]. Саме освіта та просвіта мали би виконувати цю місію.

З поглядами вченого на суспільну організацію тісно пов'язана концепція національності. Націю М. Драгоманов подав в історичному розвитку як його продукт, як «...результат певних природних і історичних обставин життя народного» [27, с. 189]. Заслуговує на увагу погляд на цінність нації як форму солідарності між людьми [95, с. 960]. Крім цього, найважливішою національною ознакою науковець вважав національну мову. Саме розвитку цієї визначальної риси він постійно приділяв увагу. Це і науковий захист на рівні вченого європейського світу, і турбота про її поширення серед освічених верств, це і щоденне шліфування і збагачення термінологічними нововведеннями.

Головною думкою творчого доробку М. Драгоманова є ідея співвідношення національного та загальнолюдського. Позиція вченого перебувала на «золотій середині»: він не заперечував національного, враховував світовий поступ, «своє» оцінював з огляду на досягнення людства. На наш погляд, було помилковим звинувачувати М. Драгоманова у недооцінці

«національного». Вся наукова спадщина вченого, цикл політичних статей, публіцистичні праці пронизані думкою про відродження української національності на основі обґрунтування її «окремності», «самобутності». «Найбільша частина національних відмін України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII ст. була більше зв'язана з Західною Європою в суспільному і культурному прогресі. Перебування в Західній Європі остаточно переконало мене, що саме європеїзм або космополітизм, який не заперечує часткових національних варіацій спільних ідей і форм, і є ліпша основа для українських автономних прагнень, і що тепер будь-яка наукова, як і політична діяльність, повинна бути заснована на інтернаціональному фундаменті» [23, с. 156]. Українство, за М. Драгомановим, має бути космополітичне думками та національне за формою, яку слід наповнювати загальнолюдським змістом. Щодо цього науковець звертає увагу сучасників: «Чтобы развивать индивидуумы и нацию до идеала человека, мы должны отправляться от существующих индивидуальных и национальных признаков, иначе воспитание обращается именно во втискивание живых людей в форму пустого идеала, которое не может принести им ничего, кроме страдания» [30, с. 448]. Та й нині нашу вагу привертає проблема кореляції національного та міжнародного контексту.

Висновки. Отже, масштабність, творчість, компетентність, ерудиція, теоретична змістовність, критична оцінка й самооцінка – це неповний перелік сторін багатогранної особистості. У контексті розвитку історико-педагогічної науки спадщина М. Драгоманова є унікальною спробою поєднати досягнення педагогіки, філософії, соціології, здобутків політичних наук та історії й української культури з метою наблизитися до конкретних закономірностей розвитку людини, потреб громадянина, завдань освіти. Центральною фігурою в українознавчих дослідженнях вченого поставав український народ, в якому він бачив «...окрему націю, що повинна й мусить боротись за своє повне, культурне та політичне, національне визволення на нових демократичних основах» [80, с. 90–91]. Наукові дослідження М. Драгоманова, нагромадження і наукова інтерпретація археографічного матеріалу, використання його нових видів, застосування нових способів пізнання дали підстави для обґрунтування концепції самобутності українського народу, неперервності його історичного процесу у контексті розвитку європейської цивілізації. Наукові розробки М. Драгоманова були пошуком ідеальної й реальної моделі майбутнього українців, шляхів і методів її реалізації, практичних рекомендацій для сучасних та майбутніх поколінь, в центрі яких поставлено права і свободи громадянина. Його погляди кореспондують сучасним поглядам на завдання науки, освіти, на адміністративний устрій з децентралізацією України, а започаткування порівняльних студій у європейському контексті, популяризація українства у Європі визначають коріння сучасних змагань освітян та науковців до інтернаціоналізації. Вважаємо перспективним напрямом дослідження глибоке вивчення методології наукового пошуку вченого для з'ясування розвитку

історико-педагогічної думки; популяризацію творчого доробку серед студентів гуманітарних спеціальностей.

1.2. Освітньо-виховний потенціал наукової спадщини Івана Франка

Наукову творчість І. Франко починав за умов, коли під тиском Емського указу чимало діячів Наддніпрянської України перебувало в Галичині. На думку С. Єфремова, «...Галичина зробилась вікном для цілої України... до 1906 р., а великою мірою й потім до самого початку світової війни року 1914» [35, с. 342]. Як зазначав Д. Дорошенко, «...діяльність у Галичині українських письменників, особливо Драгоманова, дала дуже гарні наслідки в першому ж поколінні, що активно виходить на арену громадської роботи в половині 70-х р.р. Найкращим і став Іван Франко» [21, с. 301].

За словами самого І. Франка «... школами ніколи осібно не займався, учителем, богу дякувати, ніколи не був...» [121, с. 108], «...але всі люди чують їх роботу на своїй шкірі, платять за неї то грішми, то кров'ю». Маємо підкреслити, що глибокий аналіз української писемної культури, матеріальної та нематеріальної спадщини, соціально-політичний аналіз дійсності на підставі широкого арсенал у джерел, компаративних студій вивищують мислителя до класиків історико-педагогічної думки. А вміння формувати думку та текст заслуговує на найоригінальніші зразки лекційного контенту. С. Шелухін у спогадах про І. Франка зазначав: «...1912 року в Одесі перебував Франко. Я доставляв Франкові книжки, він читав з інтересом і балакав, живучи науковими інтересами. Пам'ять у нього була надзвичайно велика. Одного разу він пішов зо мною в університет на реферат в Історико-філологічному товаристві про джерела нашого літопису... Вислухавши реферат і уваги вчених, Франко зголосився зі словом, зробив серйозні зауваження і всіх здивував глибоким знанням предмету й цитатами з пам'яті латинських, грецьких та жидівських джерел. Враження він зробив на всіх велике» [132, с. 280].

Ми чітко усвідомлюємо, що розвиток суспільства залежить від рівня розвитку його сфери освіти. Який же стан справ був за франкових часів у галузі? До речі, саме цьому діячу належать одні з перших розвідок на цю проблематику. Здебільшого І. Франко досліджував економічне і соціальне становище Галичини в умовах Речі Посполитої, Австрійської та Австро-Угорської імперій. Неодноразово він аналізував процес розвитку освіти в Галичині, розуміючи її перспективи. Стан української освіти мислитель порівнював із російською («Університети в Росії» (1887), «Двоязычність і дволичність»), австрійською («Середні школи в Галичині в 1875–1883» (1884)), польською («К истории просвещения в Галиции»).

У розвідці «Народні школи і їх потреби» (1891) дослідник вказував на те, що близько 3000 громад у Галичині не мають початкових шкіл і лише одна школа припадає на 1713 осіб та дуже низькою є вчительська платня [121, с. 108–112]. Автор поділяв точку зору, що знання лише тоді чогось варті, коли їх можна застосувати на практиці. Іван Франко наголошував, що «школа, хоть і

як важна та свята річ, все-таки є для людей, а не люди для школи»[121, с.108–112],школи за народні гроші мають бути такі, «...як нам треба, а не такі, яких вам хочеться», звертаючи увагу австрійським чиновникам.

На одну школу припадало 163 дітей, коли у Франції на одну народну школу припадало всього тільки 66 дітей. Залучення матеріалів статистики дозволило вирахувати ступінь затрат на утримання французьких шкіл, що виглядало досить невітно, бо видатки на українські школи були набагато меншими, майже у шість разів. Висновок очевидний: «...по інших краях люди не жалують видатків на школу, та зато ті інші краї зовуться освіченими краями, а нас величають краєм темним» [121, с. 108–112].

Незадовільним виглядав результат навчання, на глибоке переконання І. Франка та з огляду на сумну статистику, коли двоє зі ста вмiли читати. Серед причин такого становища: «брак учителів відповідно приготованих, припинання учителів невідповідних, надмірне не раз число учеників, кепську і недостаточну платню учителів і т. ін. Учителем школа стоїть; коли учитель непотрібний, неприготований, несумлінний, то й школа ні до чого. Ну, а добрих учителів треба, по-перше, добре самих вивчити, а сього теперішні учительські семінарії по більшій часті не роблять, а по-друге, треба їм добре заплатити», «учитель у нас бере менше, ніж перший-ліпший возний при суді або стражник при криміналі» [121, с. 108–112]. Сучасне поняття академічної свободи, яка передбачає самостійність і незалежність учасників освітнього процесу під час провадження педагогічної, наукової та/або інноваційної діяльності, висловлене досить лаконічно у такій формі: «...щоби над учителем було менше старшини», «...незалежність, без котрої його робота дуже часто буває тільки тяжкою панщиною, без замилювання і без пожитку» [121, с. 108–112].

Іван Франко прихильник цілісного підходу у навчальному процесі. Особливо це важливо для початкової школи, котра закладає ґрунт для подальшого освоєння наук. «...В народній однокласовій школі вчать багато всякої всячини: і граматику, і географію, і зоологію, і ботаніку, і астрономію, і історію – речі, о котрих давніше сільські школярі і слихом не слихали. Наші пани в раді шкільній захотіли, щоби школа народна була якимось маленьким університетом, щоби давала дітям усього потрошки. А що ж із того виходить? А виходить те, що сільський хлопчина кілька літ ходить до школи, не раз о голоді, о холоді, душиться в ній і тратить здоров'я, час і силу, слухає викладів про історію, астрономію, географію і т. і., а, вийшовши зі школи, не тільки зараз забуває всю ту премудрість, але за два-три роки забуває зовсім читати. Сільській дитині в пізнішій житті все се ні на що не придасться, з голові її воно не в'яжеться в **ніяку цілість** (підкр. – О. Г.), а багато дечого в її літах є для неї зовсім недоступне» [121, с. 108–112].

Не сприяло засвоєнню знань навчання на польській мові. «А за тими мудростями дитину або не вивчать добре читати, або як вивчать, то налягають головно на польське, що знов їй потому мало на щоздасться; церковного співу і обряду не вчать – ну, і, очевидна річ, що потому дитина не має до чого

приткнути те, що винесла зо школи, і розгублює все по дорозі» [121, с.108 – 112].

Іван Франко переймався станом підручникотворення в краї, висловлюючи чимало зауважень. «Наші шкільні підручники, – зазначав він, – знов таки в значній мірі завдяки існуючому в Галичині режимові, переважно неоригінальні, засновані на застарілих педагогічних принципах, а деяк інадто далекі від рівня сучасної науки» [121, с. 114]. Це стосувалося і методів навчання, механічного зазубрювання.

Результатом такого навчання стали невтішні дані щодо освіченості галицького населення. Базуючись на даних переписів 1880 і 1890 р.р., І. Франко у статті «Скільки нас є?» (1892) проаналізував кількісний і національний склад населення Галичини, його віросповідання та освітній рівень. Дослідник подав такі статистичні дані про стан неписьменності: у 1890 р. не вміло ні читати, ні писати 68% населення, а серед жінок цей показник становив 71,6% [102, с. 317]. Недостатній рівень розвитку нижчої школи спричинював проблеми в її вищій ланці. І. Франко констатував нестачу творчості, належного рівня викладання у гімназіях та університетах, відсутність допомоги та заохочення власних думок, низький рівень науки [110, с. 168].

Стан освіти у краї вчений пов'язував з іншими проблемами, що не давали змоги природним шляхом розвиватись українству. Детальне вивчення життя і побуту українців було складовою його українознавчого доробку. У статті «Що нас єднає, а що розділяє?» він уперше наголосив на солідарності між галицькими робітниками як запоруці поліпшення їхнього життя [129, с. 16].

Аналізуючи становище галицького селянства, дослідник у рецензії на книгу С. Щепановського «Злидні Галичини в цифрах» (1888) зауважив, що Галичина перебуває попереду інших європейських країн щодо відносної кількості рільничого населення, а галичани, котрі експортують сільськогосподарську продукцію, харчуються дуже бідно. Формуючи тодішнє українство, національний світогляд борців за незалежність України, І. Франко стверджував, що причинами такого низького рівня не є фізична дегенерація або нездатність галицького робітника чи селянина. «Головною причиною нашої економічної відсталості є брак засобів і сучасних знарядь праці – машин» [112, с. 16]. Учений вивчав побутові умови селянина та робітника. Зокрема, у статті «Галицький селянин» (1897), використовуючи описовий метод, він подав основні звичаї жителів села, яке, на перший погляд, було доволі мальовничим та мало ідилічний характер. Проте дослідження повсякденного життя дало змогу зробити висновок, що галицький селянин «...їсть половину з того, що європейський робітник. Очевидно, працездатність, енергія та охота до праці галицького селянина впливають з цього» [106, с. 503–505].

Кілька спеціальних статей науковець присвятив галицькому лихварству, виокремивши головні чинники, що спонукували селян випозичувати гроші. Це, зокрема, були переднівок, стихійні лиха, неврожай, пишні весілля, хрестини, похорони, судові процеси, переговори щодо спадщини та податки [114, с. 375]. Галичину вчений називав класичним прикладом лихварства. Оскільки

селянство шукало виходу у «щасті за кордоном», у публікації «Еміграція галицьких селян» (1893) перелічено причини масових виїздів галицького селянства за кордон.

Станом справ у шкільництві не обмежувалася сфера наукового інтересу у галузі освіти. Маємо сказати, що Іван Франко розумів значення міжнародної думки для розвитку української справи. Тодішні енциклопедичні видання Європи не знали про Україну. Саме І. Франко один з перших заповнив ці сторінки. Зокрема, метою його розвідки «Українсько-руська (малоруська) література» (1898) було подати «...якнай докладнішу інформацію ширшим слов'янським колам про нинішній стан, доробок і головні напрями малоруського національного розвитку... і показати, чим цей розвиток може бути цікавий для решти слов'ян» [126, с. 74–75]. Це було дуже важливо в умовах, коли робилися спроби довести, що «...ніякої українсько-руської літератури немає, а є тільки жменька фантастів-письменників» [126, с. 76]. Слід наголосити, що саме І. Франко довів, що малоруська література не тотожна великоруській, вона є та існуватиме окремо. Як література самобутнього народу, за прикладом І. Котляревського, вона увібрала спочатку європейський дух, «проціджений великоруським цідилком», але невдовзі після наполеонівських війн сама нав'язала прямі і жваві контакти із Західною Європою і стала за формою, мовою і змістом літературою європейською, у ній помітне відлуння тих принципів питань індивідуального і громадського життя, які хвилювали душу тогочасної цивілізованої людини, і вона з власного ґрунту, з народного життя намагалася надати їм оригінальну форму і знайти на них оригінальну відповідь [126, с. 84].

Велика увага у науковій спадщині мислителя фокусувалася на вивчення історії українського народу, його культури, письменства від найдавнішого періоду до сучасної доби, потребі вивчення цих речей у школі. «Метода,... котра вказує нам певні явища життя не тільки в їх розвої, так сказати, розширенню, але рівночасно і в їх розвої в часі, їх періодичні зміни, єстьнайвищею задачею науки і дає найцікавіші здобутки...» [125, с. 250], – зазначав І. Франко. «Предмет науки», на думку дослідника, – це «...маси людей, рух цих мас, спосіб життя» [125, с. 253]. У розвідці «Наука і її взаємини з працюючими класами» (1878) Каменяр наголошував, що справжня наука повинна виконувати дві умови: вчити пізнавати закони природи і «...вчити користати з тих законів, уживати їх в боротьбі з тією ж природою» [122, с. 32]. Такі зауваги були характерні й для освітньої справи – бути корисною для життя. Для Івана Франка вагомими чинниками у здобутті наукових знань є математично-природничі науки: «астрономія, біологія, географія, а також логіка, психологія, історія – наука про долю народів», мова й література. Завдання розумового виховання – піднесення людини на ту височінь, на якій стоїть наука, вироблення на укового світорозуміння, формування власної думки, світогляду» [122, с. 32].

Кожна праця Івана Франка слугувала поступу української національної справи у всіх її форматах, зокрема і для освіти українців. Багата творча

спадщина І. Франка засвідчує про широту інтересів мислителя. Праці «Мислі о еволюції в історії людськості», «Що таке поступ?», «Повний образ історії України-Руси», «Святослав», «Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах», «Панщина та її скасування 1848 р. у Галичині», «Матеріали до історії Коліївщини», «Наш погляд на польське питання», «Причинки до історії України-Руси» та інші звертають увагу на ключові події життя українців та потребу їхнього опрацювання та висвітлення. І. Франко ґрунтовно вивчав історичні джерела та літературу, розуміючи історію як «...слідження внутрішнього зв'язку між фактами» [117, с. 77]. Каменяр наголошував на тому, що «...духовна зв'язь, то не що інше як природна причиновість, внутрішня діалектика розвитку, котра лучить в собі всі суперечності, вирівнює всі нерівності, котра з найрізноморідніших частей творить одноцільну єдність. От тої-то діалектичної методи, тої єдності в погляді на природу і світ хибує ще й досі найбільші часті наших учених учителів (підкр. – О. Г.)» [113, с. 188].

Не будучи професійним педагогом, І. Франко зумів виокремити ключові сторінки українського буття, що мали вирішальне значення для формування його історії, свідомості, ідентичності, які стануть основою для написання шкільних підручників. Безперечно, події української історії І. Франко осмислював у контексті загальносвітових сюжетів, вивчаючи становище українського народу в його етнічній єдності, тяглоті й самотності. Вчений приділяв значну увагу впливам скіфів на український історичний процес, наголошував на слов'янській природі антів, досліджував історію Київської держави, започаткованої, на його думку, в VII ст. Історію Галицько-Волинської держави він трактував як продовження традицій Давньоруської. Мислитель вказував на те, що до XIV ст. українська державність розвивалась самотійно. Польсько-литовська доба поставала як трагічний період української історії, з якого розпочинається національне і соціальне поневолення українців. І. Франко виокремлював і такі важливі події, як Люблінська, Брестська унії, котрі мали поворотний вплив на українське суспільство. В розвідці «З історії Брестського собору 1596 року» детально проаналізовано мотиви унії, що були більше політичними й адміністративно-дисциплінарними, ніж догматично-релігійними. Це спричинило послаблення Русі, її деморалізацію, виникнення ненависті між українцями, взаємного недовір'я, нетерпимості, що разом із наслідками Люблінської унії призвело до козацьких воєн [109, с. 193–219]. Рушієм національно-визвольної боротьби було козацтво. Важливу увагу вчений зосередив на постатях П. Конашевича-Сагайдачного, Б. Хмельницького, ролі подій середини XVII ст. для українського народу. Факт 1648 р. мав велике значення для розвитку літератури, оскільки виникли козацькі думи – «поетична квітка козацького епосу» [118, с. 43]. Козацькі конфлікти з польським режимом після довголітньої боротьби завершилися послабленням Польщі (що згодом спричинило її поділ) та руїною Правобережної України й заселенням Лівобережної. «Крім одного Чернігова, не постали ніякі нові центри духовного життя аж до кінця XVIII віку. Московщина почала абсорбувати всі ліпші южноруські сили для себе... Ся переміна своєю чергою довела до змосковщення

всіх вищих станів южноруської суспільності, котрі й далі в XVIII і XIX віках допомагають не тільки до піддержування сили й величі, а то й деспотичного характеру Росії, але не менше того допомагають до витворення і підвигнення російської літератури і науки» [118, с. 43].

Варто наголосити, що І. Франко чітко розмежовував особливості українського письменства домосковського та московського періоду. На думку вченого, у нецерковній літературі «майже ні один рукопис не згідний дословно з другим....майже всі оригінальні твори сеї епохи мають самостійну фізіономію, не вважаючи на формальне наслідування візантійських взірців скрізь виявляють самостійну думку і власну духовну творчість, то не можемо відказатися думки, що сей народ, наділений таким рухливим і енергійним духом, був би осягнув високий культурний ступінь, коли б історія не була посадила його на небезпечнішим місці, на широкім шляху мандрівки народів між Азією та Європою» [120, с. 45]. Автор наголошував, що північно-руське письменство на церковно-слов'янській мові, за формою близьке до південноруського, але за змістом є зовсім іншим. «На місце живости, чутливости і подвижности українців тут запановує строге копіоване, затиране власної думки і індивідуальности, московським шумним і многословним стилем та званого словоплетенія, при чім затрачується в політичній житті особиста ініціатива і критика, а переважає офіційна шабльоновість, строге придержання церемоній, титулів, чинопоклонство при бідності змісту» [120, с. 47].

Також різко критикував І. Франко наступ російського царизму на Україну у XVIII ст. Закріпачення селянства, послаблення козацького елемента, обмеження автономії козацької України завершилось ліквідацією окремішності. Порівнюючи польське панування і російське гноблення, вчений схиляється до думки, що Польща «під батогом» тягнула Україну до прогресу, а Російська імперія – до регресу.

Значну увагу приділив І. Франко такому вияву непокори українського народу проти поневолення, як Коліївщина. Аналізуючи причини селянсько-гайдамацького руху, рушійні сили, наслідки боротьби, мислитель доходив висновку щодо спадкоємності цих виступів від революції періоду Б. Хмельницького. Велику увагу дослідник приділяв революційним подіям 1848–1849 рр. у Галичині. Він першим оцінив масштаби та особливості національно-визвольного руху в краї.

Наголосимо, що багато речей не були відомі широкому загалу, не вивчалися у середній чи вищій школі, не популяризувалися в інформаційному просторі, а мислитель уже тоді усвідомлював, що без української науки не буде й української освіти.

У низці історико-філософських праць він доступно охарактеризував початок і розвиток людського поступу. Так, у дослідженні «Що таке поступ?» (1903), відповідаючи на це запитання, вчений зазначав, що поступ «...не все будує, але часто руйнує». Цю тезу дослідник підтверджував прикладами із всесвітньої історії, наголошуючи на історії Київської Русі, яка тисячу років

тому була окремою, самостійною державою, що загрожувала Царгородові, приймала в Києві французькі посольства і віддала князівну за французького короля. Проте після 400 років такого державного життя, коли «...у нас почало заноситися і на витворення власної просвіти, школи, письменства і всього того, що робить купу людей цивілізованим народом, на нас спадає грім із ясного неба, монгольські орди, і розбивають зачатки нашої цивілізації і кидають нас на довгі століття в кут, у пільму, в неволю та залежність» [130, с. 345].

Поряд з аналізом історичних злетів і падінь світової цивілізації І. Франко вивчав майбутній громадський устрій «Енгельсової держави», в якій робітники на основі загального голосування здобудуть перевагу у державних рядах. Народна держава має змінити панування одних і неволю інших. Проте, як зауважував мислитель щодо її майбутнього, «...народна держава стала би величезною народною тюрмою», її всеохоплююча сила була б тягарем для волі, душі людини, перетворившись у «...всевладну пані над життям усіх горожан» [130, с. 341].

У статті «Поза межами можливого» (1900) І. Франко обґрунтував свій погляд на національний розвиток України. Він зазначав, що політична несамотійність нації дає змогу визискувати себе іншій, а значить, доходить висновку автор, національно-економічні питання спонукають до виборювання для себе політичної самостійності. Принагідно науковець критикував погляди М. Драгоманова періоду 1870-х рр. «...про конечність міститися українству і політичне, і літературно під одним дахом з російством» [124, с. 282]. Загалом у політичних поглядах І. Франко еволюціонував від «народовства» до українського самостійництва («Поза межами можливого», «Рецензія 1896 р. на книгу Ю. Бачинського «Україна ingredienta»). І відповідно, у самостійній державі, національна освіта.

У дослідженні «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881–1882), присвяченому еволюційній теорії розвитку людства, вчений висловився за синтез природознавства, соціології та історії [117, с. 79]. У цій праці подано деякі методологічні застереження науковця про «безсторонність», «власне чуття» історика (а не про принцип партійності в історичних дослідженнях, як це приписувала І. Франкові радянська наука). Дослідник роз'яснював, що історик, по-перше, є людиною, сином певного історичного періоду, певного народу, вихованим на певних поняттях і поглядах, «...від котрих впливу ще ніхто на світі не увільнився». По-друге, історія ніколи не буде і не може бути повною, завершеною. «Історія назавсідги останеться таким будинком, котрий кожне нове покоління в більшій або меншій часті перебудовує і пересипає відповідно до власних потреб, до власних поглядів...» [117, с. 77].

Слід зазначити, що І. Франко започаткував історичну біографістику. У праці «Життя Івана Федоровича і його часи» (1883) дослідник змальовував на основі подій середини ХІХ ст. особисте і громадське життя цього поміщика, власника с. Вікно на Тернопільщині, що був послом з Тернополя до Віденського сейму в 1848 р. і вирізнявся серед інших депутатів розсудливістю, критичністю сприйняття та оцінювання дійсності [108, с. 10].

З другої половини 70-х років XIX ст. і до кінця своїх днів Іван Франко збирав і глибоко вивчав народну творчість, насамперед пісенну, яка мали би стати в основі шкільної програми. Так, у середині 1890-х рр. у науковця сформувалась чітка концепція всього українського літературного процесу – від найдавнішої доби до сучасності. Підтвердження тому є дослідження «План викладів історії літератури руської», «Мотиви для вияснення і умотивування сего плану», «Задачі і метод історії літератури» (1891). «Історія літератури повинна бути частиною розвою духового життя народу з порівнюючими виглядами на інші літератури народні...» [111, с. 8], – наголошував І. Франко. У статті «Метод і задача історії літератури» (написаній на початку 90-х рр. XIX ст., уперше опублікованій у праці М. Возняка «До поглядів Івана Франка на українську літературу» (1926)), письменник окреслював своє розуміння літератури, що має бути «...живописуванням сучасної суспільності, її життя, праць і змагань» [116, с.18]. Важливого значення він надавав становищу українства у світовій спільноті, **відносинам з іншими народами**. І. Франко схвально відгукнувся про культурно-історичну школу, яка «...почала дослідження перехрещення впливів, їх модифікації, що мало наслідком поглиблення і розширення розвою духового життя» [118, с. 38].

Першорядним у дослідженні письменства І. Франко вважав розробку наукових критеріїв періодизації літературного процесу. Вихідною позицією у цьому була теза про те, щоб «...замість давніх явищ, які зникли, поставали нові, відмінні, які відповідали б зміненим умовам культурного життя» [127, с. 285]. Вчений виокремив три великі епохи у розвитку української літератури. Староруська епоха переважно з візантійським впливом охоплювала період до половини XVI ст.

У «Нарисі історії українсько-руської літератури» І. Франко чітко розмежовував особливості українського письменства староруської епохи. На думку вченого, у нецерковній літературі «майже ні один рукопис не згідний дословно з другим....майже всі оригінальні твори сеї епохи мають самотійну фізіономію, не вважаючи на формальне наслідування візантійських взірців скрізь виявляють самотійну думку і власну духовну творчість, то не можемо відказатися думки, що сей народ, наділений таким рухливим і енергійним духом, був би осягнув високий культурний ступінь, коли б історія не була посадила його на небезпечнішим місці, на широкім шляху мандрівки народів між Азією та Європою»[120, с. 45].

Варто наголосити, що у цій праці був окремий розділ, присвячений питанням освіти. Високий рівень освіти, науки, педагогіки й шкільництва притаманний Київській Русі. І. Франко проаналізував здобутки педагогіки Київської Русі, українського відродження (епохи ренесансу) у XVI–XVII ст., історії вітчизняного шкільництва в Західній Україні XVIII–XIX століть, порівнюючи із розвитком цієї сфери за кордоном.

Після об'єднання Русі з Литвою, а згодом з Польщею, впливи на письменство змінилися у західноєвропейському напрямку. З половини XVI ст., від періоду переходу в «Южну Русь» московського друкаря І. Федорова,

заснування Острозької академії, постановня численних церковних братств у містах, шкіл, друкарень, розпочинається нова доба в історії української літератури. Вплив Заходу, здебільшого Польщі, переважав над впливом грецького Сходу. У цей період виникла полемічна література, написана новою літературною мовою, набагато ближчою до народної, ніж давньоцерковна.

Друга половина періоду, починаючи з 1648 р., характеризується появою козацьких дум. Війни козацькі «...підняли високо національне почуття, витворили багату традицію лицарських діл, могутих і сильних характерів і дали матеріал для розвоююжноруської історіографії, котрої найкращими представниками являються Самовидець і Величко» [118, с. 43]. Водночас Запоріжжя дало змогу започаткувати складання поем народною мовою. У запорізьких віршах мислитель вбачав початки нової епохи «южноруської» літератури, свідомо народної та демократичної.

Велику увагу приділено як освітнім осередкам, так і діячам національного відродження краю. Так, у Лівобережній Україні з'явився попередник нової епохи – Г. Сковорода. Його ідеї рівності, які визнавав Ж.-Ж. Руссо у Франції, знайшли ґрунт на Слобожанщині, тому в Харкові, Полтаві найшвидше виникає нова русько-українська література. У західній частині Русі-України духовне життя було менш активне. Уніатські діячі І. Потій, В. Рутський, М.Смотрицький, К. Сакович та інші писали переважно по-польськи, інколи по-латині, лише зрідка по-руськи.

Підтверджуючи думку про вплив матеріального життя на духовність народу, І. Франко зазначав, що поява нових відносин як політичних, так і соціальних (підпорядкування усіх частин Русі-України великими державами з розвинутим мілітаризмом, грошовою системою, всевладною бюрократією), і нових ідей рівності, народності, демократизму витворили нову епоху – народну, що розпочалася для Лівобережної України, а з 30-х рр. ХІХ ст. – для Західної. Мислитель виокремив характерні ознаки нової літератури: народний характер, демократизм, оригінальність, світськість [118, с. 46–47]. Вчений звертав увагу на потребі критичного аналізу джерел.

Формування єдиної літературної мови (була започаткована політичним памфлетом «Історія русів») на основі народно-розмовної в усіх розмаїттях дослідник назвав першою головною рисою нового українського письменства. На цьому фоні викристалізувалася діяльність перших українських письменників І. Котляревського, М. Гоголя, П. Гулака, Л. Боровиковського, Г. Квітки-Основ'яненка, літераторів і науковців Д. Бантиш-Каменського, О. Бодяньського, А. Метлинського, О. Марковича, Т. Шевченка [118, с. 61].

Поява Кирило-Мефодіївського товариства, на думку І. Франка, була найважливішим фактом. На цей період припадав початок діяльності П. Куліша і М. Костомарова. Після 10-літньої перерви з'являються нові таланти – Марко Вовчок, а згодом Ганна Барвінок, О. Стороженко, Я. Кухаренко, К.Шейковський, А. Свидницький, В. Кулик, О. Кониський, С. Руданський, М. Рильський та ін.

У «Нарисі історії української (малоросійської) літератури» (1910) І. Франко продовжив аналіз історичних меж української літератури. Так, на початку 90-х рр. XIX ст. після чергової перерви виник новий рух з приходом В. Гойченка, Лесі Українки, В. Самійленка, А. Кримського, М. Школиченка, Т. Зіньківського, Г. Коваленка, М. Старицького. Аналогічного спрямування, хоча розвинувся значно пізніше, він був у Галичині, де, починаючи з «Руської трійці», з'являються нові імена: М. Устинович, А. Могильницький, Р. Мох, Б. Дідицький, І. Наумович, І. Гушалеви́ч, Є. Агарський, С. Шехович. У 60-х рр. XIX ст. під впливом української літератури в Галичині також відновлюється власна література народною мовою. Її представниками були, як зазначав І. Франко, такі талановиті письменники та публіцисти: К. Климович, Ф. Заревич, В. Шашкевич, А. Вахнянин, О. Партицький. Незалежно від цього кола виступив буковинець Ю. Федькович. У другій половині 60-х рр. XIX ст. на літературну арену вийшла нова група талановитих письменників, натхненних народними ідеалами: В. Навроцький, брати Барвінські, Д. Тянячкєвич, В. Личаківський, пізніше О. Огоновський [120, с. 84–87]. Слід зазначити, що діяльність українознавців у 70–80-ті рр. XIX ст. характеризувалася впливом М. Драгоманова, який європеїзував галицьких русинів, перетворивши переважаюче сентиментальне українофільство в свідоме змагання за здобуття національних і загальнолюдських прав українського народу. Він справив значний вплив на першого галицького економіста В. Навроцького. Його учнями також були письменники, котрі розпочали творчу діяльність у середині 70-х рр. XIX ст., зокрема, М. Павлик, І. Франко, О. Терлецький. Наймолодше покоління представляли О. Кобилянська, В. Щурат, Б. Лепкий, С. Яричевський, В. Стефаник, Н. Кобринська [120, с. 86–87].

У статті «Южнорусская литература» (1904) І. Франко досліджував період 90-х рр. XIX ст., що характеризувався поживаленням літературної і наукової діяльності в Галичині, зокрема, коли НТШ очолив М. Грушевський, котрий систематизував наукову діяльність. Саме він став представником найновішої фази «українознавства», яка відштовхнулася від суспільних і політичних ідей драгоманівського критицизму і робила визначальним суто національне почуття, підсилене історичними дослідженнями. Іншою заслугою М. Грушевського Каменяр вважав його видатний організаторський дух.

І. Франко стверджував, що фольклор для нової української літератури відіграв важливішу роль, ніж для будь-якої європейської. З огляду на це у науковій спадщині вченого значне місце посідають дослідження в галузі народної творчості. За кількістю опублікованих праць, ґрунтовністю досліджень, багатогранністю фольклористичних інтересів І. Франка вважаємо одним із провідних науковців-українознавців. Він шляхом літературно-історичного порівняння прагнув сформувати критичну базу для оцінювання поетичних пам'яток нашої нації [128, с. 15]. У полі зору українознавчих студій дослідника були козацько-татарські війни напередодні Хмельниччини, пісні періоду національної революції середини XVII ст., Гетьманщини, гайдамацький, опришківський рухи тощо. Як зазначав автор, ці теми покликані

«...пізнати механізм історичного руху, пізнати, звідки пішли, ким і як здобувалися ті здобутки, котрими ми тепер можемо користуватися і котрі нам повинні служити підставою для здобування чимраз нових» [108, с. 7].

І. Франко досліджував український народ як культурну, етнічну спільноту. Йому належить понад 40 етнографічних розвідок, значна кількість рецензій, відгуків, що формуватимуть базу сучасного краєзнавства, яке є надзвичайно важливим у вихованні національного патріотизму молодих українців. «Пізнати народ, – зазначав науковець, – це значить пізнати людей, що мешкають на певній території, а також пізнати їх нинішнє і минуле становище» [119, с. 254]. У праці «Найновіші напрямки в народознавстві» (1895) вчений чітко розмежував народознавство та українознавство. Народознавство – це наука про етнічні спільноти, зокрема, ті верстви, які «...найменше зазнали цивілізаційних змін, найбільше зберегли слідів давніших епох розвитку». Українознавство – це народознавство в широкому розумінні, до сфери якого мали б належати і такі науки, як політична історія, історія державотворення, історія наук, історія промислу [119, с. 254–255]. Разом із цим, І. Франко виокремлював таких дві школи: міграційно-історичну та антропологічну. Перша з них досліджувала міжплемінні зв'язки і цивілізаційні впливи, інша – подібність організмів, інституцій, вірувань, звичаїв, зацікавлень у різноманітних первісних племен і детермінованість цього монолітністю людської природи. Науковець зауважував, що «...пізнання історичної еволюції, певної інституції, певного вірування, певної системи мислення є першою елементарною умовою зрозуміння тієї справи (народознавства), є доброю половиною її зрозуміння, яка без того буде лише абстрактним і довільним». При цьому він наголошував на важливості виховного, патріотичного значення українознавчої науки, «...бо ж пізнання народу з його мовою, звичаями, віруваннями і поглядами вчить нас заразом любити його міцно і працювати для нього дійово і раціонально» [119, с. 258]. Таким чином, як зазначав польський публіцист середньовіччя Фредро, «...чужі справи цікаво знати, свої – потрібно». Розуміння важливості вивчення українського буття зумовлювало виникнення інтересу до того, як краєзнавча діяльність поставлена в інших народів [105, с. 116].

Аналізуючи галицьке краєзнавство, вчений з'ясував, що зацікавлення цією галуззю стало помітним лише у другій половині XIX ст. «Іоанном Предтечею слов'янської археології і фольклористики», на його думку, був З. Ходаковський. Так, лише в 1830–1840 рр. збирання етнографічних матеріалів у Галичині дало помітні результати, що засвідчують праці В. Залеського, Ж. Паулі та ін. Під їхнім впливом побачили світ збірки Й. Лозинського, І. Вагилевича, М. Шашкевича, Я. Головацького. Проте згодом простежуємо гальмування процесу дослідження української фольклористики, оскільки в цьому напрямку лише деякі матеріали опублікували В. Антонович, М. Драгоманов, Д. Лепкий [105, с. 130].

Наприкінці 70-х рр. XIX ст. за участю І. Франка було організовано масове збирання матеріалів про життя і побут українців, розширено територію і межі

етнографічних досліджень, залучено до цієї роботи студентську молодь [65, с. 325]. З цією метою в 1883 р. учений створив Етнографічно-статистичний гурток у Львові, заохочував члена Краківської академії наук І. Коперніцького до організації етнографічної експедиції на Бойківщину, Лемківщину та в інші місцевості українських Карпат [65, с. 19]. Завданням гуртка було студіювання життя і світогляду народу, також підготовка і видання бібліографії книжок, статей та інших матеріалів з етнографії та статистики, здійснення періодичних екскурсій. За ініціативою та участю І. Франка гурток організував експедиції по західних землях України. Учасники подорожі, як зазначав дослідник у статті «Мандрівка руської молодіжі», визначили за мету «...доочне знайомитися з життям і економічним побутом рідного народу, з красою і природними скарбами та історичними пам'ятками свого краю, а з другого боку, освіжувати і ширити почуття народне» [115, с. 1].

Лише за рік діяльності гуртка було проведено 12 засідань, де заслухано доповіді І. Франка та інших науковців; відбувались теоретичні дискусії про методи дослідження; було обговорено питання скасування панщини у Галичині, проблему жіночої недолі, відображеної в народних піснях та загадках, а також досліджено джерела виникнення українських народних пісень про події в Галичині у 1848 р. тощо. Інформацію про результати наукової діяльності гуртка публікувала газета «Діло». Так, у 1884 р. надруковано статті І. Франка: «Засідання етнографічно-статистичного кружка», «Нашим молодим мандрівникам в дорогу», «Мандрівка руської молодіжі». Крім цього, в 1878 р. у журналі «Дзвін» з його ініціативи започатковано розділ «Вісті з Галичини».

Так, зібрані етнографічні матеріали публікували і в заснованому в 1895 р. «Етнографічному збірнику», науковими редакторами котрого були І. Франко та В. Гнатюк. У 1899 р. у Галичині почали видавати «Матеріали до українсько-руської етнології», де оприлюднювалися етнографічні, археологічні, антропологічні розвідки та монографії про народну архітектуру, рибальство, гончарство тощо. В 1898 р. при філологічній секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка створено Етнографічну комісію, в якій працював І. Франко (спочатку членом, а пізніше – головою). За період головування в цій комісії вчений здійснив кілька експедицій. Так, у 1900 р. О. Роздольський, М. Павлик, О. Колесса, І. Франко побували у Стрийському, Городецькому та інших повітах Галичини, у 1904 р. організовано подорож на Бойківщину. Набутками розвідок були різноманітні вироби народного мистецтва, зразки одягу, прикрас.

Слід зазначити, що І. Франко був організатором збирання експонатів для музею при НТШ. З цією метою у «Літературно-науковому вістнику» надруковано звернення «Збирайте етнографічний матеріал». У цьому зверненні акцентувалась увага на змінюваності та минучості в процесі історичного розвитку народної культури. З огляду на це визначено завдання музею – збирати і зберігати для науки пам'ятки культури. Крім цього, було розроблено програму для збирання етнографічного матеріалу, в переліку якого зазначався одяг, моделі господарських і промислових знарядь, будівель, вишивки,

писанки, різьблення по дереву, металу, тканини та предмети старовини – кам'яні, бронзові, кістяні знаряддя, зброя, рукописи, стародруки [40].

Завдяки старанням І. Франка та В. Гнатюка етнографічна робота в цей період значно активізувалася. Давніх етнографів-аматорів змінили збирачі-систематики, діяльність яких базувалась на принципах науковості та критичного ставлення до етнографічного матеріалу. Слід зазначити, що етнографи-науковці попередньо ознайомились з відповідною літературою щодо досліджуваної проблеми, а під час дослідження виконували точну паспортизацію предметів [123, с. 43].

У 80-х рр. ХІХ ст. у західних областях України організовано кілька виставок. У 1881 р. у Коломиї відбулася перша етнографічна виставка у Галичині, на якій було представлено покутсько-гуцульські народні вироби: килими, вишивки, гончарські та вирізьблені з дерева вироби. У 1882 р. у Перемишлі організовано крайову, а в 1887 р. у Тернополі – виставку зразків народного одягу західних областей (з цього приводу опубліковано розвідку «Етнографічна виставка у Тернополі» (1887)). У 1894 р. створено етнографічний відділ при Музеї художнього промислу у Львові. Цим подіям велику увагу приділяв І. Франко, популяризуючи їх у журналі «Діло» (1892), «Житте і слово» (1894), «Кур'єр Львівський» («Kurier Lwowski» (1897)). У пресі також було порушено питання про налагодження співпраці етнографів, істориків, археологів.

Важливу ділянку етнографічної праці І. Франка становлять т. зв. «квестіонарі» – анкети для збирачів етнографічних матеріалів. Слід зазначити, що для цих анкет характерний науковий підхід. З огляду на це вони могли бути не лише путівником для збирання етнографічного матеріалу, а й програмою етнографічних досліджень.

Вважаючи етнографічну науку важливим інструментом на шляху визволення українства, І. Франко надавав великого значення методиці етнографічного дослідження. Він пропонував виявити єдність матеріальної і духовної культури українського народу на всій етнічній території, наголошуючи на спільних рисах культури і побуту її складових. Доцільним способом викладу інформації науковець вважав монографічний опис із широким використанням статистичних та економічних даних.

Сферою наукового інтересу І. Франка була історія етнографічної науки, що підтверджують такі праці: «Огляд праць над етнографією Галичини в ХІХ ст.», «З останніх десятиліть ХІХ ст.», «Дві школи у фольклористиці», «Найновіші напрями в народознавстві». Так, учений наголошував, що дослідження до 60-х рр. ХІХ ст. здійснювали переважно у напрямку вивчення усної народної творчості, а також деяких обрядів і частково одягу. І. Франко та його однодумці порушили питання житла, приготування їжі, звичаєвого права, способів володіння землею та форм організації суспільного життя, які «випадали» з поля зору дослідників. Спрямування етнографічних експедицій, популяризація матеріалів, наукові публікації вченого вперше стосувалися економічного аспекту життя українського селянина і робітника. Можна

стверджувати, що в українській науці він перший дослідник економічної сторони буття українства. Так, В. Гнатюк, характеризуючи етнографічну діяльність І. Франка, зазначав, що у дослідженнях він цікавився не лише житлом, одягом, прикрасами, їжею, а й іншими сторонами життя робітників і селян, на які до того періоду не звертали або мало звертали увагу вчені [12, с. 229].

Таким чином, І. Франкові належать не тільки численні праці з усіх галузей українознавства, що утверджували неминучість державного становлення української нації, а й обґрунтування засад і методологічних та методичних принципів розвитку освітньої системи для майбутньої незалежної України. Творчість вченого є важливою сторінкою на шляху осмислення мети, завдань української освіти, є дороговказом на економічні складові успіху українського шкільництва. Зауваги Івана Франка стали джерельною основою для написання шкільних, гімназійних підручників, особливо з історії України, історії української літератури, краєзнавства, етнографії, біографістики. Його праці вагомі у контексті формування світоглядного ядра молодих українців, що вибудовувалося на індивідуальності, ґрунтовності знань, їхньої цілісності, вільні від однобічного класицизму, формалізму, схоластики, розумінні генези розвитку української культури у співмірності із здобутками зарубіжної науки та культури. Епіцентром наукових студій є людина, її потреби (суспільство і держава слугує задоволенню потреб), діапазон її національної свідомості, формула її освіченості. Саме освітня система має готувати провідників, інтелектуалів, що будуть служити народові.

1.3. Політико-правові впливи австро-угорського та російського правлячих режимів на освітній стан іноетнічного населення України наприкінці XIX – на початку XX ст.

Україна здавна відзначається багатоетнічним складом населення. Поруч із українцями тут мешкають і представники інших національностей, які різняться походженням, мовою, культурою, традиціями, звичаями, конфесійною належністю, рівнем політичного розвитку, ступенем етнічної самоорганізації тощо. Їхня частка в складі населення України, як і їхня чисельність ніколи не були стабільними.

Заселення українських земель представниками національних меншин було зумовлене різними причинами. Насамперед це сприятливе геополітичне становище, зокрема, розташування для забезпечення міжнародних торговельних зв'язків, наявність родючих земель, що приваблювали іноземних селян-землеробів, тривале перебування України в складі інших держав, політика урядів, спрямована на заселення її території іноземцями. На кількісному складі і розміщенні іноетнічного населення, його гетерогенності та дисперсності суттєво позначилися міграційні процеси [78, с. 15], які особливо посилювалися в XIX – на початку XX ст.

У той період землі України (в її нинішніх кордонах), зберігаючи природно-географічну цілісність, залишалися в адміністративному, етнополітичному та культурно-духовному відношеннях розшматованими між двома імперіями. Основна їхня частина – 618 000 км², або близько 80% (Лівобережжя, весь Південь і Крим, Слобожанщина і Правобережжя, у т. ч. східна Волинь) – перебувала у складі централізованої Російської монархії, решта (Східна Галичина, частина Західної Волині, Північна Буковина та Закарпаття) – у складі Австро-Угорщини [43, с. 23], [44, с. 99, 101].

Значну увагу правлячі династії обох імперій приділяли колонізаційній політиці на захоплених ними територіях. Так, щоб утвердити на українських землях свою владу вони поширювали тут імперські закони й порядки, спроваджували сюди представників пануючих націй, переселяли іммігрантів з інших країн. Для метрополій результат масових переміщень іонаціонального населення в Україну полягав у тому, що вони, по-перше, в особі переселенців отримували опору для подальшого зміцнення своєї присутності, по-друге, посилювали власні позиції на міжнародній арені, зокрема в тих країнах, звідки походили іммігранти, по-третє, переміщене населення ставало значним ресурсом для якнайшвидшого господарського освоєння нових територій, по-четверте, іноземні колоністи подавали місцевим мешканцям приклад іншого побуту й іншої більш ефективної системи господарювання [34, с. 249].

Безпосереднім наслідком колонізаційної політики імперій, у складі яких перебували українські землі, стало зростання поліетнічності тих регіонів, на котрі вона була спрямована. Зокрема, це стосується Західної України, яка стала однією з найбільших поліетнічних територій у Європі кінця ХІХ – початку ХХ ст. [74, с. 74], [19, с. 93-94]. Значним був відсоток нацменшинного населення і в Наддніпрянщині, де він у понад чотири рази перевищував відповідний показник сусідніх російських губерній [78, с. 11]. Такі обставини загострювали національні відносини.

На початку ХХ ст. все населення України складалося з понад 20 етнічних груп, розселених переважно компактно [46, с. 106]. Відповідно до даних основоположника української соціології М. Шаповала, на етнічних українських землях Правобережної України (Волинь, Поділля, Київщина та українські частини Мінської і Гродненської губерній, Холмщини, Бессарабії), Лівобережної України (Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина й українські частини Курщини, Вороніжчини, Донщини), Степової України (Таврія, Катеринославщина, Херсонщина та українські частини Кубані й Ставропілля), Західної України (до Першої світової війни – Галичина, Буковина і Підкарпаття), що охоплювали територію 739 161 км², у той час проживало 46 012 000 осіб. Серед них: 32 662 000 українців (71% від усього населення), 5 376 800 росіян (11,7%), 3 795 760 євреїв (8,2%), 2 079 500 поляків (4,5%), 871 270 німців (1,9%), 435 540 волохів (0,9%), 104 780 греків (0,2%), 39400 вірмен (0,1%) [132, с. 6-7]. Трохи більше, ніж 1%, становили представники інших національностей.

Регіональне розміщення національних меншин в Україні було нерівномірним. Зокрема, найбільші з них зосередилися так: росіяни – переважно у південному та північно-східному регіонах України, євреї і поляки – на західноукраїнських землях, у Волинській, Подільській, Київській та Херсонській губерніях, німці – на південно- та західноукраїнських землях, Волині і Холмщині. У містах зі згаданих етносів найбільше були представлені євреї та росіяни.

Аналіз становища найчисельніших національних меншин досліджуваного хронотопу відповідно до їхніх станово-майнового рівня, основних видів виробничої зайнятості, суспільного поділу праці, освіченості дає підстави стверджувати, що за багатьма показниками вони не тільки різнилися між собою, а й мали переваги за цими характеристиками над українцями. Найбільшу частку підприємницького стану України, а відповідно й економічних благ, окрім значної кількості західноєвропейських підприємців, контролювали представники єврейської, російської та польської меншин.

За професійною ознакою українське населення також істотно поступалося іноетнічним меншинам, які були порівняно структурованішими соціальними організаціями. На відміну від українців, котрі в суспільному поділі праці превагували лише в сільськогосподарському виробництві, інші етнічні суб'єкти були представлені пропорційніше, особливо в тих галузях, що визначали життєдіяльність суспільства.

Однією з особливостей, характерних для України початку ХХ ст., була етнічна невідповідність між сільською та міською спільнотами, рівнем сільської культури і міської цивілізації. В Україні історично склалося так, що національний склад села і міста був різним. Наприклад, у 1900 р. лише 13% українців проживало у містах, де переважали росіяни та євреї. Оскільки неукраїнські жителі міст мали більші можливості здобути вищу освіту, фахову підготовку, то вони й переважали серед інтелігенції в Україні. Тобто спостерігалася гостра диспропорція між питомою вагою українців, які проживали в Україні, і національним складом творчої інтелігенції, для якої рідною мовою була українська. Так, якщо серед осіб, зайнятих розумовою працею у сфері науки, літератури і мистецтва, в підросійській Україні українці становили 12,3%, то євреї – 25,7%, росіяни – 40,7%, поляки – 8,2%, німці – 4%. Тобто серед українців одна людина творчої праці припадала на 423 особи, серед поляків – на 145, євреїв – на 90, росіян – на 80 осіб [78, с. 33].

Політика як Російської, так і Австро-Угорської імперій, насамперед була зорієнтована на збереження цілісності монархій. А тому спрямовувалася на обмеження політичних і етнічних прав національних меншин, їхню асиміляцію, попередження національно-визвольних рухів, провокування міжнаціональної ворожнечі.

Особливо цинічною була поведінка російського царату, яка впливала як із монархічно-поліційного устрою Росії, так і з її шовіністично-великодержавницької внутрішньої та зовнішньої політики [44, с. 104]. Вона ґрунтувалася на концепції обмежувального, заборонювального законодавства,

супроводжувалася реакцією, насиллям і репресіями [90, с. 75]. У Російській імперії нації, в т. ч. українська нація, зневажливо названа «хохли», перебували на становищі другорядних етнонаціональних груп, змушених сприймати російську мову як державну, позбавлених права на судочинство власною мовою та можливості будь-якого державного самовлаштування чи самоідентифікації.

Загалом населення Російської імперії у правовому плані було поділено на: 1) «природних обивателів», яких розподілили на чотири стани: дворянство, духівництво, міських та сільських мешканців; 2) «іногородців». «Іногородці» – це термін, який в імперії вживали щодо більшості народів, що її населяли. Проте з юридичного погляду до них належало вісім груп населення, котрі були вилучені із загальнодержавної юрисдикції і для яких існували спеціальні правові норми. Це сибірські народи, самоїди, калмики Астраханської та Ставропольської губерній, киргизи, кавказькі горці, тубільці Туркестану, ординці Закаспійської області та євреї [78, с. 10, 28]. На початку ХХ ст. прем'єр-міністр Росії П. Столипін зарахував до категорії «іногородців» і українців. З того часу поняття «іногородці» стали використовувати загалом стосовно неросійського населення, а росіян розглядали як «державну націю». Дослідники засвідчують, що «іногородцям», у т. ч. українцям, було заборонено створювати національні товариства, громадські організації, клуби, газети, школи, на них поширювались також й інші обмеження [90, с. 58-59]. Майбутнє національних меншин Російської імперії міністр народної освіти Д. Толстой у 1870 р. окреслив так: «...кінцевою метою упокорення всіх іногородців, котрі мешкають у межах нашої Вітчизни, безумовно повинно стати обрусіння і злиття з російським народом» [86, с. 304].

Русифікуючи Україну та прагнучи послабити західноєвропейський вплив, зокрема, австро-угорський, польський, царизм різними методами заохочував збільшення тут російського елемента: управлінсько-чиновницького, фінансового, освітянського, військового, церковно-православного. Росіянам в Україні прищеплювали почуття зверхності, великодержавності, формували імперське мислення, агресивне ставлення до будь-яких виявів національної свідомості «іногородців». Розглядаючи їх як опору в проведенні русифікації та асиміляції українців і представників інших етносів, влада цілеспрямовано підтримувала і захищала інтереси росіян [90, с. 65, 77-78], турбувалася, щоб вони не почувалися іноземцями на «окраїнах», оскільки «окраїни» мали існувати лише як органічні частини єдиної і неподільної Росії [78, с. 10], а також надавала їм різноманітні привілеї.

Багатовікова імперська традиція спонукала росіян вважати себе представниками пануючої, державної нації в «єдиній і неподільній» Росії, розглядати «Малоросію», як протягом ХІХ – на початку ХХ ст. зневажливо називали підросійську Україну, складовою імперії, визнаючи, що найбільше її певні етнографічні особливості. З огляду на це, виникали претензії на гегемонне становище в різних сферах суспільного життя, зокрема у сфері мови й культури, що свій національний зміст і форму зберігали тільки у сільській місцевості та в середовищі незначної частини інтелігенції, тоді як наука, освіта,

міська культура були й надалі залишалися російськомовними. Формуванню в середовищі російської меншини менталітету національно-культурної вищости сприяла також політика царського уряду, спрямована на придушення української культури як середовища для розвитку сепаратизму, на силове насадження «єдиноможливої» в «єдиній Росії» [78, с. 95-96] російської культури.

Для поширення російських впливів на всі національні окраїни царат також систему. Так, на пропозицію міністра народної освіти Російської імперії А. Шишкова (1824 р.) в організації навчального процесу необхідно було керуватися двома основними принципами: 1) «Виховання народне в усій Імперії, незважаючи на різницю вір і мов, мало бути чисто «русское»; 2) «Російську мову зробити головним предметом навчання» [134, с. 13]. Дійшло до того, що педагогам російського походження, які працювали на території неросійських губерній, «за зросійщення іногородців» виплачували надбавки до зарплатні. В Україні ця ганебна практика* не була скасована навіть Тимчасовим Урядом, хоч українські педагоги неодноразово протестували проти неї, і вона проіснувала до початку 1918 р. [99, с. 432-433], [100, с. 92, 340]. Такий підхід був інтегральним для всіх національних меншин. Відповідно, кожна з них намагалася знайти шляхи протидії державній системі русифікаторської політики.

Кращим політико-правове становище національних меншин було в Австро-Угорській імперії. Зокрема, в Галичині та на Буковині, як і в усій Цислейтанії (австрійська частина двоїстої монархії), воно визначалось австрійським Державним основним законом від 21 грудня 1867 р. Ст. XIX цього закону гарантувала рівність усіх народів держави та їхнє право на збереження і розвиток своєї національності й мови. Держава проголосила рівноправність усіх мов, що їх хуживали в освіті, управлінні і суспільному житті кожного коронного краю. Система освіти мала бути організованою так, щоб кожен народ міг її здобувати рідною мовою без будь-якого примусу до вивчення інших крайових мов. Ст. XIV декларувала свободу віри та сумління, а також незалежність реалізації громадянських і політичних прав від релігійної належності. Австрійські громадяни, згідно з чинним законодавством, могли звертатися до державних органів будь-якою з крайових мов і вимагати відповіді тією самою мовою, створювати національні за характером об'єднання, в т. ч. політичні, видавати рідною мовою книги, пресу тощо, виступати нею в парламенті, сеймах, органах місцевого самоврядування [78, с. 42-43], [1].

* За радянських часів русифікацію шкіл знову відновили. Для переведення їх на російськомовний статус викладання достатньо було заяви лише декількох батьків. Учителям російської мови в Україні встановили 15-процентні надбавки до ставок. Класи, у яких було понад 25 дітей, на уроках російської мови ділили на групи, в той час як українська мова подібних пільг не мала, навпаки, – у ставленні до неї режим послідовно виховував в українців комплекс неповноцінності, неперспективності та неprestижності [60, С. 391–392].

Недоліком австрійського Основного закону була його надмірна декларативність, що нерідко зводилася до тавтологічної дефініції «маю право мати право». Наприклад, ст. XIX про рівноправність народів та їхніх мов, що не отримала роз'яснення в законодавстві, трактували по-різному залежно від політичної ситуації. Нації ж, як такі, не розглядали суб'єктами права, хоча передання права рішення в індивідуальних питаннях місцевим автономним органам влади на практиці давало змогу визнавати нації саме такими. Значна кількість рішень, заснованих на ст. XIX, мали побічний шкідливий ефект, оскільки спричинювали відчуження націй однієї від іншої та від ідеї єдиної держави. Результатом цього стала подальша етнізація австрійської політики [74, с. 79], яку пізніше було впроваджено в політичне життя держав-наступниць імперії Габсбургів.

На рівноправність національних груп чи точніше на її відсутність впливав і той факт, що, крім Конституції, важливу роль відігравали інші закони, насамперед виборчі ординації, які визначали механізм формування представницьких органів усіх рівнів (гмінних і повітових рад, крайових сеймів, парламенту). Шляхом значного обмеження виборчого права забезпечувалася повна перевага в цих органах представників найзаможніших соціальних верств, а відповідно і фактично панівних національностей, зокрема, в Східній Галичині – поляків, на Буковині – румунів та німців.

Офіційною мовою місцевих виконавчих органів визначалася одна з крайових мов. Зокрема, Законом від 9 квітня 1907 р. для виконавчого органу галицького сейму – крайового виділу – такою мовою була визначена польська. На Буковині урядові установи використовували переважно німецьку мову.

Значно гіршим було становище національностей у Транслейтанії, тобто в угорській частині імперії, зокрема на Закарпатті. Так, у 1868 р. за Законом Деака-Етвеша населення Угорщини проголосили єдиною неподільною угорською нацією, а державною мовою в 1844 р. Визначили угорську. Згідно із Законом від 2 червня 1907 р. запроваджувалось обов'язкове викладання угорською мовою в школах. За 1874–1917 рр. Кількість українських початкових і церковно-парафіяльних шкіл скоротилася з 571 до 34 [78, с. 43]. Із метою знищення будь-яких ознак корінного народу на його землі угорський уряд наказав навіть українські назви населених пунктів, імена та прізвища людей змінити на мадярський манер. Значні перешкоди угорська влада чинила на шляху національно-культурного розвитку як українського, так і інших немадярських етносів, зокрема, словаків, румунів, сербів, хорватів, німців [42, с. 346-347, 348-350]. Загалом реальне політико-правове становище тієї чи іншої етнічної групи залежало від її соціальної структури, а фактична забезпеченість політичними правами кожної конкретної особи – від її майнового стану.

Порівнюючи політико-правовий статус національних меншин України, варто вказати, що, крім соціальної структури, він залежав від країни проживання того чи іншого етносу. Наприклад, в Австро-Угорській імперії поляки, котрі мешкали в Східній Галичині, мали ширші економічні, політичні, релігійні та культурні права не лише порівняно з євреями, а й стосовно

корінних мешканців тих земель – українців. Така ситуація склалася завдяки обмеженому федералізму, встановленому в Галичині «компромісною» згодою польської аристократії з Габсбургами в 1869 р. Угода забезпечувала для польської елітиповний контроль над краєм і панування над українцями та євреями, які становили на цій території більшість населення: 43,7 і 11,8% відповідно [74, с. 80]. Місцевий польський «істеблїшмент» також зосередив більшість сільськогосподарських угідь і лісів, контролював розвиток нафтопромислів, вугільних копалень, кооперативний рух, управління краю. Зокрема, він мав більшість у провінційному сеймі й органах місцевої влади, підпорядкував адміністрацію і суд [44, с. 100], [56, с. 168] мав одну з найбільших фракцій в австрійському парламенті. Починаючи з 1849 р., намісниками краю були тільки поляки [56, с. 168]. У 1907 р. Польська мова набула офіційного статусу в Галичині [44, с. 100], в т. ч. у Східній.

Відповідним було становище польської меншини і в галузі освіти та культури. Наприклад, із 392 періодичних видання, що виходили в 1910 р. у Галичині, 312 були польськомовними [78, с. 46]. Лише за перше десятиріччя ХХ ст. кількість польських початкових шкіл зросла на цій території із 963 до 6151 [44, с. 100]. У 1900/01 н. р. римо-католики становили 61,3% учнів середніх шкіл, греко-католики – тільки 18,4% [78, с. 46]. У 1911/12 н. р. середніх шкіл і ремісничих училищ із польською мовою викладання налічувалося 296 проти 12 подібних україномовних закладів. Якщо в 1912 р. одна польська середня школа припадала на 52 тис. осіб, то одна українська – на 520 тис. [75, с. 230]. У зимовому семестрі 1900/01 н. р. римо-католики становили половину студентів Львівського університету і 78% студентів вищої політехнічної школи (греко-католики відповідно – 30 і 8,9%) [78, с. 46]. З огляду на викладене можна зробити висновок, що на східногалицькій території у вказаний період на правах національної меншини перебували не поляки, а корінні мешканці – українці.

Тотальне домінування польського елемента практично в усіх життєво важливих сферах краю відбувалося за допомогою корумпованих виборчих практик і заборон у культурній політиці. Впровадженню цих заходів сприяли Габсбурги в обмін на польську підтримку уряду в австрійському парламенті [74, с. 80].

Кардинально іншим було ставлення до поляків у Російській імперії. Розглядаючи їх як «небезпечну і ворожу націю», царизм після польських повстань 1830–1831 і 1863–1864 р.р. перейшов від політики поступок польській шляхті до насилля та заборон. Було репресовано провідників польського руху, звільнено більшість поляків із державної служби, конфісковано або зменшено розміри землеволодіння, згорнуто польсько-литовське законодавство, скасовано місцеве польське самоврядування, закрито польські заклади освіти та культури, заборонено викладання і книговидавництва польською мовою, запроваджено насильницьку русифікацію, обмежено діяльність Римо-католицької церкви [64, с. 46, 47], [4, с. 11-12, 14]. Фактично уряд заборонив будь-який вияв польськості. Доходило до абсурду, коли поляків за виконання польських пісень віддавали до військового суду; карали навіть за носіння

національного одягу. За всіма неблагонадійними встановлювали поліцейський нагляд [85, с. 124-125]. Ці та інші заборони діяли до початку ХХ ст.

Проте знищити офіційними постановами багаторічні корені і традиції польського шкільництва на Правобережжі виявилось майже неможливим [78, с. 30]. Навчання рідною мовою для поляків було одним ізви рішальних чинників збереження національної самосвідомості. На межі ХІХ–ХХ ст. вони перейшли до практики підтримання постійного зв'язку всередині локальних міських, містечкових і навіть сільських спільнот через т. зв. «польські колонії» – мережу сталих інституцій загальнонаціонального характеру, відкритих для представників різних соціальних прошарків. До цих інституцій належали не лише римо-католицькі костьоли та польські клуби, а й польські освітні заклади [87].

На противагу російському державному шкільництву, поляки нелегально створювали приватні пансіони, інші таємні освітні заклади, в яких переважно навчалися діти польських поміщиків та шляхти [78, с. 30]. Їхньою метою було не стільки досягнення певного стандарту освіченості, скільки формування у молоді патріотизму через вивчення польської філології та історії.

Перші таємні польські школи виникли у 80-х рр. ХІХ ст. при сільських та римо-католицьких костьолах Правобережної України. У наступні десятиліття вони почали появлятися і в містах як Правобережжя, так і Півдня України [87]. Незареєстровані навчальні заклади утримували коштами поміщиків, міщан, заможних селян, за рахунок місцевих ксьондзів. У різний період вони діяли у Кам'янці-Подільському, Красилові, Луцьку, Єлисаветграді, Катеринославі, Одесі [78, с. 30], [87] та інших містах.

Під час Першої російської революції царизм був змушений піти на певні поступки. У квітні 1905 р. схвалено Закон «Про зміцнення засад віротерпимості», яким формально проголошено свободу віросповідання та відновлення деяких прав римо-католицьких священиків. У губерніях західного краю Законом від 1 травня 1905 р. частково скасовано обмеження поляків у викладанні польською мовою в навчальних закладах краю. У містах, де проживали чисельні польські громади, зокрема, в Києві, Одесі, Умані, створювали польські культурні та релігійні товариства, клуби, читальні, проте їхня діяльність перебувала під контролем поліції [44, с. 106].

В умовах спаду революції переслідування польського населення були відновлені з новою силою. Через окружні суди провадили вилучення у поляків нерухомості та їхню передачу російським власникам, зокрема, в Дубнівському, Рівненському, Володимир-Волинському, Кременецькому, Уманському, Звенигородському та інших повітах. За розпорядженням прем'єр-міністра П. Столипіна закривали польську пресу, культурні товариства, звинувачуючи їх у поширенні сепаратизму та націоналізму. Поляки були змушені знову вдатися до створення таємних шкіл для вивчення польської мови, однак спецслужби через свою агентуру виявляли і припиняли їхню діяльність. Так, лише у 1909 – 1910 р.р. у Київській губернії було закрито 11 таких шкіл, у Волинській – 6, у

Подільській – 3 [4, с. 105-107]. Утім репресії не змусили поляків припинити боротьбу проти політики насильницької асиміляції.

Польські поміщики-католики своєю увагою, пожертвуваннями та співучастю у розбудові та утримуванні церковно-приходських шкіл нерідко навіть переважали російських і українських православних землевласників. Так, Волинська губерньська земська управа, де були міцними впливи польської шляхти, виділила на потреби початкового навчання 135 тис. руб. Таку допомогу в 1910 р. отримали 46% названих шкіл губернії [3, с. 12].

Чимало заможних поляків були попечителями навчальних закладів. Наприклад, у Володимирі-Волинському польські шляхтичі в лютому 1912 р. взяли попечительство над учнями місцевої приватної жіночої гімназії. Вони надавали допомогу бідним здібним гімназисткам за їх сумлінне навчання та високі моральні якості, сприяли їх естетичному розвитку. З цією метою організовували вистави, екскурсії літературно-музичні вечори тощо.

Попечителем Рівненської гімназії був князь К. Любомирський. Йогосин С. Любомирський надавав матеріальну допомогу викладачам Рівненського реального училища [3, с. 12].

Певне пом'якшення ставлення російського уряду до польського шкільництва у Наддніпрянщині відбулось у переддень Першої світової війни. Так, 1 липня 1914 р. Урядовим розпорядженням було підтверджено право польських громад утримувати власним коштом початкові навчальні заклади. З одного боку, це було зумовлено прагненням царату забезпечити прихильність польського суспільства у світовому конфлікті, що наближався, з іншого – вирішити проблему забезпечення матеріальних та освітньо-культурних потреб воєнних біженців із Царства Польського, яких щораз більшало внаслідок ведення бойових дій.

Розбудована протягом 1915–1916 рр. у Наддніпрянщині мережа легальних державних шкіл із польською мовою навчання для дітей біженців докорінно змінила географію польського шкільництва і сприяла його зміцненню у Лівобережній та Південній Україні, тобто у тих регіонах, де концентрувалася більшість переселенців. Згідно з даними Об'єднання польських учителів при Польському товаристві допомоги жертвам війни, за станом на 15 березня 1917 р. воно контролювало 287 початкових і середніх навчальних закладів, де здобували знання 15,9 тис. Учнів [87]. У цих показниках враховано як освітню мережу біженців із Польщі, так і значну частину шкіл та учнів місцевого польського населення.

Загалом відсоток грамотних серед представників польської національності був доволі високим навіть порівняно з росіянами і на межі XIX–XX ст. дорівнював 45,1% [78, с. 31].

Поряд з українцями й поляками, дискримінації в Російській імперії піддавалося єврейське населення, стосовно якого діяло виняткове законодавство, тобто євреї могли користуватися загальноросійським законодавством лише тоді, коли щодо них не існувало особливих правил. Дослідники підрахували, що життєдіяльність російських підданих юдейського

віросповідання регламентували понад півтисячі параграфів, правил, циркулярів, роз'яснень [45]. Головне обмеження полягало в забороні на свободу пересування. Більшість євреїв мала право проживати лише в межах смуги осілості* – у 15 південно-західних губерніях України й Білорусі та у Царстві Польському. Лише з другої половини XIX ст. окремим категоріям єврейства почали дозволяти проживання за цією межею: купцям першої гільдії (з 1859 р.), особам, які мали науковий ступінь (з 1861 р.), ремісникам (з 1865 р.), дантистам, фельдшерам, акушеркам (з 1867 р.), спеціалістам із вищою освітою (з 1879 р.) [57, с. 22]. Будь-які обмеження скасовували, якщо євреї відмовлялися від юдаїзму і переходили у православ'я [89, с. 96]. Проте кількість таких осіб була незначною.

Окрім межі осілості, в Російській імперії були запроваджені такі форми державного антисемітизму, як обмеження відсотковою нормою здобуття євреями середньої та вищої освіти, заборона на певні професії, публічне використання їдишу й івриту [57, с. 96], проживання у сільській місцевості [78, с. 24], обмеження у державній і військовій службі, земському і міському самоврядуванні, праві бути присяжними засідателями тощо [89, с. 672], [45]. Ці заборони й обмеження офіційно зберігалися до початку XX ст.

Не нехтували урядовці фабрикацією антисемітських справ, зокрема зізвинувачення євреїв у т. зв. «ритуальних» убивствах [67]. Найгучнішою серед них була «справа Бейліса», ходом якої керував міністр юстиції Російської імперії І. Щегловітов за особистого контролю імператора Ніколая II. Ця справа загрожувала російському єврейству якщо не новими репресивними урядовими заходами стосовно нього, то щонайменше консервацією виняткового законодавства [8, с. 171]. Однак у ході судового процесу, що тривав у Києві з 25 вересня до 28 жовтня 1913 р., підсудного М. Бейліса виправдав суд присяжних [89, с. 672], [8, с. 172], який складався з українських селян.

Найганебнішим виявом державного антисемітизму в Російській імперії стали погроми*. Це російське слово увійшло в інші мови світу для позначення

*Після загарбання Росією більшості українських земель останні опинилися в складі т. зв. смуги осілості (1791–1917 рр.) – території компактного проживання євреїв у Російській імперії, визначеній царським урядом для запобігання проникнення їх у «великоруські» губернії і захисту російського підприємництва від єврейської конкуренції. З 9 українських губерній до неї увійшли 8: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Херсонська, Чернігівська [11, с. 355]. Загалом, згідно з підрахунками англійського історика Л. Вульфа, в смузі осілості, що охоплювала 1/23 частину імперії, було зосереджено близько 95% євреїв. Причому більшість їх перебувала в містах і штетлях – невеликих містах (містечках) із переважно єврейським населенням, котрі займали всього 1/2000 території [18, с. 410-411].

*Дослідники визначають погром, як «стихийний вияв соціальної, національної, расової, релігійної нетерпимости; насильництво, пряму фізичну розправу з інакодумцями, іновірцями, особами іншої етнічної належності, здебільшого по відношенню до беззахисного населення... На відміну від геноциду, що носить масовий, системний характер, який проводиться з широким залученням державних структур, погроми мають відносно

масового насильства проти євреїв [9, с. 167]. Погроми були спричинені двома головними чинниками: шовіністичною пропагандою російських реакційних кіл, особливо створених на початку ХХ ст. Союзу російського народу і Союзу двоголового орла, та явним потуранням з боку урядових кіл і поліції [89, с. 672].

Перші єврейські погроми у 1821, 1859 і 1871 р. в Одесі та в 1862 р. в Аккермані були спричинені неприязню до євреїв місцевого населення, передусім грецького. Однак якщо вони мали локальний характер, то наступні поширювалися на значну територію. Зокрема, велика погромна хвиля прокотилася після вбивства в квітні 1881 р. Російського імператора Александра II. Охопивши в Україні тою чи іншою мірою всі губернії смуги осілости [17, с. 611, 612-614] [3, с. 99] – близько п'ятдесяти міст і містечок та сотні сіл [78, с. 24], вона тривала з перервами в окремих місцевостях до 1884 р. [39, с. 330]. Дії уряду в цій ситуації були неоднозначними: з одного боку, він вдався до низки заходів для припинення погромів, а з іншого – переклав відповідальність за них на євреїв, визнавши їх наслідком «єврейської експлуатації» [104], [2, с. 613-616] корінного населення.

Чергова хвиля погромів євреїв відбулася в 1903–1906 рр. на всій території їхнього поселення. Вона вирізнялася обширністю, організованістю і кількістю жертв [17, с. 618]. Найкривавішими були погроми в Житомирі (23–26 квітня 1905 р.), Києві (18–20 жовтня 1905 р.), Одесі [9, с. 167], [38, с. 333]. Загалом у Правобережній Україні відбулося 87 погромів, жертвами яких стала 251 особа. Найбільша кількість погромів була на Чернігівщині (251 погром із 76 жертвами), а найбільше жертв погромів – у Бессарабії (942 жертви від 71 погрому) [9, 167]. Офіційною причиною погромів у 1903–1906 рр. було названо революційність єврейства.

Загалом слушною є думка дослідників про те, що урядові кола свідомо підтримували антисемітські настрої серед широких мас, у т. ч. інспіруючи для компрометації єврейства різні публікації чи процеси, щоб відвернути увагу від несправедливостей соціально-економічного і політичного становища [89, с. 672]. «Бий жидів – рятує Росію» [48, с. 91] – таким було гасло російських шовіністів.

Порівняно кращим, ніж у Російській імперії, але доволі специфічним і суперечливим було становище євреїв Галичини і Буковини. Так, будучи рівноправними австрійськими громадянами, вони не мали обмежень ні щодо місця проживання, ні щодо праці, освіти чи віросповідання [90 с. 76]. Однак були позбавлені права національної спільноти: Конституція 1867 р. визнавала їх як окрему релігійну спільноту, але не як народність. Політичних прав євреї як етнос взагалі не мали, хоча й були частиною міщанського стану, відособленого релігією та суспільним становищем [73].

локальний характер, нижчий ступінь організації, більш відчутний вплив стихійного елемента» [48, С. 779–780].

Значно змінилося становище єврейської національної меншини з початком Першої світової війни. Вона, як і українці, найбільше відчула на собі воєнні злигодні. Прагнучи перекласти вину за воєнні невдачі, урядові чиновники обох імперій посилено шукали «крайніх». Наприклад, якщо галицьких українців спершу мордували, відступаючи, австрійські й мадярські вояки, повіривши польській адміністрації краю, що причиною поразки стала «зрада українців», котрі нібито таємно симпатизували й допомагали росіянам, то з приходом російської армії над ними збиткувалися за «мазепинство» [61, с. 95-99]. Наслідки таких дій для населення були жахливими.

Початок бойових дій призвів до припинення масової еміграції євреїв із Російської імперії на Захід, спричинив нову хвилю антиєврейських гонінь [62, с. 152] та посилення антисемітизму. Мобілізаційні заходи інколи супроводжувалися єврейськими погромами. Подекуди були зафіксовані випадки нападів на євреїв-торговців [97 с. 136]. У серпні 1914 р. поштові установи отримали розпорядження знищувати всі листи, щомістили хоча б слово на їдиші чи івриті [99]. Поширювалися чутки, що євреї переправляють німцям золото та подають сигнали ворогові, підпалюючи для цього навіть власні будинки. Департамент поліції розіслав циркуляри, в яких стверджував, що євреї приховують дрібну монету для підриву довіри до російського рубля. Ці та інші вигадки використовувались як привід для виселення євреїв із районів, наближених до бойових дій [77]. За ініціативою військових властей, близько 500–600 тис.* євреїв було вигнано з прифронтових губерній і/або кинуті напризволяще, або відправлено на поселення у внутрішні губернії Росії [63, с. 152], [104, с. 510]. Це змусило уряд 4 серпня 1915 р. фактично ліквідувати смугу осілості. Депортації супроводжувалися насильством, підозри євреїв у співчутті до супротивника і в шпигунстві приводили до швидкоплинних військово-польових судів, вироки яких були відомими [38, с. 290], [67]. Влітку того самого року сотні євреїв Полтави, Катеринослава та інших місцевостей були як заручники кинуті до в'язниць [99], разом влада заборонила видавати будь-які газети чи журнали на їдиші або івриті.

Водночас на західноукраїнських землях мирне єврейське населення в перші дні війни опинилося в зоні бойових дій. Ще до їхнього початку австрійська влада вміло використовувала настрої місцевого єврейства і, не шкодуючи коштів і засобів для антиросійської пропаганди, висвітлювала безправне становище підросійських євреїв. Тому війну з Росією єврейська інтелігенція Австро-Угорщини сприймала як боротьбу цивілізованої країни з «азійським деспотизмом», «країною погромів». Зокрема, у відозві Єврейської національної партії Буковини, яку поширювали восени 1914 р. в Галичині, зазначалося: «...ненависні москалі оголосили нашій дорогій вітчизні війну. Ми, австрійські євреї, які користуються під скіпетром великодушного і справедливого цісаря усіма громадянськими політичними правами та

*За іншими даними, було депортовано близько 250 тис. осіб, близько 350 тис. втекло у внутрішні райони, рятуючись від німецьких військ, які наступали [38, с. 290].

свободою, натхненно вирушаємо на війну з метою боронити нашу дорогу вітчизну... В цій боротьбі й ми, євреї, боремося за плоди тисячолітньої культурної праці, в якій наші батьки на Заході та Півдні Європи старанно брали участь, і ми, євреї, боремося з азійським деспотизмом, поневоленням народів...» [74].

У серпні – листопаді 1914 р. російська армія зайняла майже всю Східну Галичину і Північну Буковину. Близько 400 тис. євреїв утекли у внутрішні райони Австро-Угорщини, решта зазнали знущань, грабежів, а нерідко й убивств. Було сплюндровано, пограбовано та знищено сотні синагог і єврейських молитовних домів [92]. У низці міст і містечок влаштовано криваві погроми; шлях російських військ у бік Пруссії та Австрії і назад перетворився в арену насильств над єврейським населенням [134]. Згідно з розпорядженням верховного головнокомандувача російської армії великого князя Ніколая Ніколаєвича, «...найзаможніших і тих, хто посідає суспільні чи інші посади, євреїв» брали в заручники й утримували «підвартою як злочинців». Вони мали стати «...відповідальними за всі насильства над цивільним населенням за намовою євреїв» [74], [92] після повернення австрійської влади.

Звинувачуючи євреїв у шпигунстві на користь ворога, скуповуванні хліба, спекуляції продуктами першої необхідності та інших ворожих діях, російські окупаційні власті забороняли їм в'їжджати та виїжджати з Галичини і вільно пересуватися в межах усієї території. На початку 1915 р. розпочалося масове виселення єврейського населення з краю, якому підлягали всі юдеї, що проживали в містах і містечках регіону. Документи свідчать, що євреям-виселенцям не надавали ні грошей на переселення, ні транспорту, і часто їх змушували йти пішки з одного населеного пункту в інший [74]. Так само окупанти поставилися й до місцевих українців.

Неоднозначним ставлення до євреїв у період війни було в Австро-Угорщині. Особливо це стосувалося другої частини дуалістичної імперії. Зокрема, неприхильно прийняла єврейських біженців із Галичини угорська адміністрація Закарпаття. Значна кількість євреїв-утікачів спричинила певне занепокоєння і спонукала її представників до дій, спрямованих на повернення біженців до їхніх домівок. Так, лише протягом березня 1915 р. Поліційний капітан Ужгорода неодноразово отримував розпорядження піджулана Ужанської жупи щодо необхідності забезпечити збір, реєстрацію та термінове виселення «цих небезпечних чужинців», яке наказано було проводити з «неухильною суворістю». Небажаність масового перебування галицьких євреїв-біженців на Закарпатті місцеві представники угорської влади мотивували їхньою спекуляційною діяльністю, надмірним релігійним фанатизмом і розголошенням таємних відомостей [37, с. 196-197].

Незважаючи на всі поневіряння й злигодні, євреї відзначалися високим рівнем етнічної самосвідомості. Традиційним для цього народу було усвідомлення своєї національної самобутності, намагання зберегти культуру, традиції та звичаї, вберегти власний «світ» від впливу навколишнього середовища. В силу релігійних мотивів у євреїв завжди був потяг до знань,

тому вони поважали людей, які вміли читати молитви, цінували талмудистів. Однак початкові російськомовні школи у Великій Україні та польськомовні в Східній Галичині не приваблювали єврейську меншину [79, с. 31], [74], [59]. Тому діти її представників навчалися в єврейських релігійних школах – «хедерах» або «талмуд-торах». До 30–40 рр. XIX ст. вони вважалися основними початковими навчальними закладами єврейського населення. Перші були платними, а другі створювали для навчання сиріт і дітей із бідних єврейських сімей [74]. У хедерах збиралися невеликі групи учнів, нерідко на квартирі вчителя-меламеда, і вчилися читати і писати на івриті, вивчали Тору та єврейську богословську літературу. Талмуд-тори, де також вивчали релігійні дисципліни, утримували на кошти єврейських громад і на пожертвування заможних євреїв [59, с. 261].

Із другої половини XIX ст. малоосвічених меламедів почали замінити вчителями, які мали ґрунтовну фахову підготовку; тісні хедери, в яких лише кілька десятків учнів мали вивчати єврейську релігійну літературу, замінили одно-, дво- і чотирикласними навчальними закладами [74].

У Східній Галичині та на Буковині мережа єврейських навчальних закладів розширилася також за рахунок діяльності благодійного фонду барона М. Гірша. Завдяки йому в 1891 р. функціонувало 7 шкіл із 1789 учнями, а в 1904–1905 рр. – 48 шкіл із 7859 учнями [12].

Згадані початкові школи становили важливий елемент традиційної єврейської системи освіти та релігійності, їхня діяльність значною мірою пояснює наявність високого рівня грамотності серед представників єврейської меншини. Так, після поляків євреї посідали в Україні друге місце за кількістю письменних, які становили 41,7% населення.

У сфері середньої освіти євреї також намагалися отримати перевагу, зокрема, віддати дітей на навчання не в казенні ремісничі училища першого та другого розрядів, які діяли у багатьох українських містах, а в школи меламедів, де можна було здобути як світські, так і духовні знання. Крім того, за дозволами російського уряду в межах єврейської осілости зберігали і відкривали єврейські училища. Кращою була ситуація в Східній Галичині, де з 1900 до 1910 р. частка євреїв серед учнів середніх шкіл зросла з 19,3 до 22,6 % [78, с. 31, 47].

Значних перешкод із боку уряду Російської імперії зазнали євреї, котрі прагнули здобути вищу освіту. Так, згідно з директивою міністра освіти від 1887 р., їхній вступ до вищих навчальних закладів був обмежений 3% від кількості тих осіб, що навчалися в столичних закладах, 5% – поза смугою осілости і 10% – у смузі осілости [81, с. 560]. Проте єврейська молодь була зацікавлена у здобутті вищої освіти, оскільки це давало можливість жити в містах поза межею осілости, тому вона прагнула виїхати на навчання за кордон. Про відсутність подібних проблем на західноукраїнських землях, які перебували в складі конституційної монархії Габсбургів, свідчить той факт, що впродовж 1900–1910 р.р. частка євреїв серед студентів Львівського університету зросла з 19,7 до 27,5% [78, с. 34, 47].

Отже, усвідомлення єврейським населенням вагомості освіти, його проживання переважно в містах, де були кращі умови для навчання, та отримання матеріальної допомоги від заможних одноплемінників дали змогу представникам цієї меншини стати одними з найосвіченіших серед етносів України.

Національною меншиною, становище якої на українських землях двох імперій істотно дисонувало, були німці. Зокрема, попри їхню нечисленність у Галичині і на Буковині, вони були привілейованими і політично впливовими як частина державної нації. Особливо це було характерним для Буковини, де німецька мова домінувала в урядових установах, у суспільному житті [78, с. 49]. У Галичині німецька спільнота, хоча й відіграла вагому роль у політичному, економічному й культурному житті, однак після австро-польського компромісу 1867 р. відійшла на другий план, поступившись полякам.

У Російській імперії ставлення владних структур до вихідців із німецьких земель на перших порах було лояльним, оскільки з їхньою допомогою сподівалися, якщо не витіснити, то обмежити економічний і політичний впливи польського елемента в Правобережній Україні [85, с. 125], [52, с. 226]. Одразу після переселення німцям були надані широкі права для самоврядування, результатом чого стало утворення практично автономних колоністських округів, які дослідники назвали «державою в державі». Обмеження адміністративного втручання в життя німецьких колоністів дало їм змогу повною мірою реалізовувати звичні для них життєві практики та влаштовувати побут за традиційними моделями. Держава на першому етапі колонізації була зацікавлена в певному відмежуванні німецькомовних поселенців від їхнього оточення, оскільки вважала, що тільки таким чином колоністи зможуть зберегти якості «показових господарів» [66].

Великого значення німецькі колоністи надавали організації й діяльності національних шкіл [78, с. 31]. Певною мірою до цього їх спонукало віросповідання, оскільки і в менонітів, і в лютеран кожен віруючий мав уміти читати священні книги самостійно. Тому в перші роки після поселення в Україні колоністи, які проживали неподалік одні від одних, у складчину будували школу, наймали вчителя і посилали дітей навчатися [52, с. 172]. Таким чином на українських землях було сформовано розгалужену мережу німецьких початкових шкіл, які існували в кожній колонії (загалом майже тисяча в поселеннях України) [78, с. 31]. Вони, за невеликим винятком, перебували на повному утриманні колоністських громад, підпорядковувалися лютеранському духовенству [86, с. 199] і були німецькими не тільки за назвою, а й за духом [51, 141]. Навчання вважалось обов'язковим для всіх дітей [52, с. 242], незалежно від станової належності й майнового цензу.

Дбали в колоніях і про підготовку кваліфікованих педагогів, тому на власні кошти створювали училища підвищеного типу. Їхньою метою було надання середньої освіти молодим колоністам, а також підготовка вчителів для початкових шкіл. У південно-українських німецьких колоніях діяло 21 таке

училище [78, с. 31-32]. У 1904 р. у колонії Гаймталь на Волині було засновано вчительську семінарію, випускники якої працювали не тільки в краї, а й за його межами [51, с. 141].

Тим часом взаємовідносини між колоністами й російською владою зазнали певних коректив. Царат почав вживати заходів, спрямованих на поглиблення інтеграції німців у суспільство Російської імперії. Насамперед було прийнято пакет законодавчих актів, які посилювали контроль за внутрішнім життям колоністів і їхню русифікацію: в 1874 р. Скасували пільгу з військової повинности; в 1887 р. німецькі школи перевели у підпорядкування Міністерства народної освіти і запровадили в них обов'язкове навчання російською мовою; в 1888 р. Скасували самоврядування колоній; у 1895 р. заборонили придбання у власність і володіння нерухомістю за межами міських поселень [51, с. 142].

Унаслідок обмеження німецької колонізації Правобережжя та розгортання процесу русифікації інонаціональної освіти, кількість німецьких шкіл поступово зменшувалася. Так, якщо у 1891 р. на Волині діяло 392 школи, то до 1894 р. Їхня кількість зменшилася до 322. Проте і ця цифра була доволі високою, становлячи 31,5% [52, с. 174] від загальної кількості шкіл у німецьких колоніях Росії.

Законодавче підпорядкування німецької системи освіти російській адміністрації розпочалося в 1890 р., коли в листопаді вийшов царський указ про обов'язковий перехід німецьких шкіл на викладання предметів, за винятком Закону Божого, російською мовою. У результаті за ігнорування уроків російської мови учнів звільняли зі шкіл. Тривав процес заміни або русифікації «учителів-іноземців». Для підготовки «благонадійних» кадрів запроваджували спеціальні курси. У колоніях закривали старі німецькі школи і замість них відкривали державні російські [86, с. 306, 310, 311, 312].

Однак результативність такої політики була незначною. Через опір колоністів, що спричинювало спалювання російських підручників, шкіл, побиття призначених учителів [19, с. 256], вивчення російської мови в школах мало формальний характер. Учні часто не володіли цією мовою, віддаючи перевагу рідній. При цьому традиційні колоністські школи продовжували навчання значної кількості німецьких поселенців [86, с. 312], протистоячи таким чином русифікації.

Загалом рівень грамотности представників німецької спільноти, яка проживала у Наддніпрянській Україні, був порівняно високим – 37,4% [78, с. 32], але нижчим, ніж у поляків та євреїв.

Активними були дії німецьких колоністів в освітній сфері Східної Галичини, де в 1908 р. налічувалося 25 німецьких шкіл [10, с. 116].

З початком Першої світової війни правлячі кола активізували проти німецьких поселенців підросійської України шовіністичну кампанію. Було замінено осіб німецького походження, котрі перебували на головних посадах державних установ, армії та флоту. Суворих дискримінаційних заходів зазнала німецька мова. Спеціальним розпорядженням нею заборонялося викладати в

навчальних закладах, видавати пресу, проводити богослужіння. У деяких губерніях півдня України німецьким колоністам офіційно заборонили розмовляти рідною мовою в державних установах та навіть у громадських місцях. На російський лад було перейменовано всі німецькі колонії [98 с. 86]. Громадські зібрання німців, які нараховували більше трьох осіб [69, с. 86], оголошували нелегальними.

Уряд видав низку законів, згідно з якими до колоністів, залежно від підданства, відношення до військової служби і віку, вживали різних репресивних заходів – висилання, примусові роботи, полон тощо [51, с. 143]. У 1915 р. у Київському військовому окрузі з німецьких колоній почали брати заручників у пропорції 1:1000. Це був безпрецедентний випадок, коли держава так чинила з власними громадянами [102, с. 20]. Із середини 1915 р. розпочалося переселення німців із Правобережної України до Середньої Азії та Південно-Східної Росії. У цей період із Волинської губ. було виселено 70 тис. осіб, Київської – 10 тис., Подільської і північної частини Бессарабської – 20 тис. До лютого 1916 р. з Чернігова мало бути виселено 11,5 тис. осіб [102, с. 21]. Евакуацію проводили влітку, напередодні збору врожаю, дуже швидкими темпами. Доводилося залишати напризволяще нажиті маєтки і придбане майно. Як правило, їх роздавали місцевим мешканцям. Багато колоністів у цей період втратили всі матеріальні статки, залишившись без даху над головою та засобів існування [51, с. 143]. Виселенців транспортували як арештантів у супроводі конвою [102, с. 21]. Загалом під час війни понад 200 тис. німців як «неблагонадійних» [38, с. 410] було депортовано вглиб країни армійською владою або цивільною адміністрацією за наполяганням військових.

Залишалися тільки ті, хто опинився на окупованій території, або сім'ї, з яких хтось служив чи воював у російській армії. Чимало з них після окупації в 1915–1916 р.р. частини Правобережної України німецькими та австро-угорськими військами емігрували до Німеччини, інших країн Західної Європи та Америки. Лише з Волині до кінця 1918 р. виїхало 17 тис. німців. Причинами цього були: втрата власного майна, агітація німецьких урядових чиновників за повернення на батьківщину, побоювання можливих репресій з боку російської влади [51, с. 143-144].

Значним ударом для німецькомовного населення стали імперські Закони про ліквідацію землеволодіння та землекористування від 2 лютого і 13 грудня 1915 р. ці юридичні акти передбачали експропріацію нерухомого майна всіх німців, що проживали в 150-кілометровій смузі східніше західного кордону Російської імперії і біля Чорного моря, та насильне їхнє виселення з цієї зони [69, с. 412]. Наступним кроком стало прийняття в червні 1916 р. Положення про Особливий комітет із боротьби з німецьким засиллям. Основною метою діяльності Особливого комітету, як зазначалося в положенні, було «...звільнення країни від німецького впливу в усіх сферах народного життя Держави Російської» [102, с. 20]. Перелічені антинімецькі заходи, які Ніколай II, проте, назвав необхідною і доброю справою [94, с. 169], відбувалися,

незважаючи на те, що понад 150 тис. німців* із сімей колоністів [19, с. 258], [94, с. 169] перебували в лавах російської армії.

Продовженням депортаційних заходів царату став указ від 2 лютого 1917 р. про переселення всіх німців углиб Росії [94, с. 169]. Однак його реалізації перешкодила Лютнева революція.

Внаслідок воєнних дій було перервано звичний уклад громадського, економічного та культурного життя галицьких німців. Значна кількість німецьких колоній краю потерпіла від збройних сутичок воюючих сторін, стихійних бід та руйнування. Тому частина колоністів переїхала до Верхньої Австрії, Нижнього Штайєрмарку та у передгір'я Карпат у пошуках кращого застосування професійних кваліфікацій, захисту сімей від фізичного знищення та матеріального зубожіння [76, с. 14].

Ведучи мову про законодавчу регламентацію в Російській імперії політико-правового становища іноетнічного населення, слід зазначити, що стосовно окремих етнічних груп, насамперед чехів, греків, болгарів, білорусів, циган тощо, спеціальних нормативних обмежень не існувало. Це було зумовлено тим, що їхня участь у політичному житті, виборчій діяльності, самоврядуванні була незначною [78, с. 28]. Однак політика русифікації їх не оминула.

Зокрема, в чеських колоніях національні початкові школи (офіційно чеських шкіл до Лютневої революції 1917 р. не було, а за відсутності вчителя дітей навчав представник селян, обраний товариством [16, с. 26-27]) функціонували поряд із державними російськими. Так, у колонії Зубовщина в Київській губ. (належала Товариству чеських колоністів) діяла школа, де діти навчалися чеською і російською мовами [78, с. 32]. У результаті 95% чеського населення України володіло чеською мовою, 80% – російською [16, с. 26-27]. Про рівень володіння чехами українською мовою даних нема.

Рівень грамотності чехів в Україні загалом був дуже високим – 59,3%. Однак слід зауважити, що цей показник, як і дані про рівень грамотності різних етносів в Україні, стосується насамперед писемності російською мовою (приблизно на 2/3 від писемності власною мовою) [78, с. 33].

Певний час освітня політика російського царату не суперечила інтересам і болгарської меншини. У селах її представники мали право відкривати школи з російською і почасти болгарською мовами навчання, вивчати болгарські граматику й історію. Уже в другій половині XIX ст. існувало 50 болгарських початкових шкіл, що охоплювали близько 2,5 тис. учнів [82, с. 329], [70, с. 187]. Початкова освіта у болгарських селах була представлена школами трьохтипів у залежності від джерела фінансування: громадськими, земськими та парафіяльними. До 1874 р. Переважали громадські школи. Вони утримувалися виключно за рахунок болгарських сільських громад, які самостійно вирішували проблеми облаштування приміщення, пошуку вчителя, оплати його праці.

*За іншими даними, в царській армії служило близько 300 тис. німців [69, с. 86].

Якісно новий етап розвитку початкової освіти болгар почався з утворенням земських училищ. Ці навчальні заклади утримувалися за рахунок як земств, так і сільських громад. Для відкриття училища громада мала забезпечити його зручним приміщенням, меблями, облаштувати квартиру для вчителя, дбати про їхній ремонт, опалення, освітлення, утримувати сторожа тощо. Земство забезпечувало училище методичною літературою, навчальними посібниками, утримувало вчителя.

Третій тип початкових навчальних закладів – парафіяльні школи у болгар були мало поширені. Їх почали відкривати на рубежі XIX–XX століть, але діяли вони не постійно.

Рівень охоплення дітей шкільною освітою, згідно зі статистичними даними 1897 р. на прикладі приазовських болгар, засвідчує, що в болгарських селах до школи ходило в середньому 85% хлопчиків та 28% дівчаток шкільного віку (у різних колоніях ці показники коливалися від 50 до 100% у хлопчиків та від 9 до 60% у дівчаток). Якщо порівняти отримані дані із середніми, приміром, по Бердянському повіту – 60% хлопчиків та 27% дівчаток [84], то видно, що болгарські діти були охоплені початковою освітою повніше.

Після закінчення початкових шкіл діти колоністів продовжували навчання в болгарській гімназії в Болграді на Одещині й центральних болгарських училищах в Преславі (нині село Приморського району Запорізької області) й Комрадї (нині місто в Республіці Молдова) [82, с. 329], [70, с. 187]. У 1874 р. на базі Преславського училища відкрили учительську семінарію [84, с. 206, 207], яка готувала кадри для болгарських шкіл та адміністрації.

У піднесенні культурно-освітнього рівня болгар вагоме місце посідали Одеське настоятельство й Кишинівське товариство поширення грамотности, їх значний капітал, створений шляхом пожертвувань, використовували для видання болгарської літератури і підручників, надання стипендій і матеріальної допомоги болгарам, які навчались у світських і духовних закладах Російської імперії [70, с. 188]. Зокрема, значну роль відігравали Південнослов'янський пансіон у Миколаєві та Новоросійський університет.

Результати освітньої діяльності болгарської меншини були пристойними. Так, у 1904 р. серед приазовських болгар рівень письменних та учнів становив 34%, у тому числі 50% серед чоловіків та 18% серед жінок [84, с. 208]. Цей показник був вищим, ніж в середньому по приазовському регіоні, що пояснюється заможнішим життям болгар порівняно з більшістю населення краю.

У той же час, як подає С. Пачев, за рівнем письменности болгари дещо відставали від німців та деяких інших національних меншин. Також через переважно селянський склад болгарської етнічної громади відсоток тих болгар, які отримали освіту, вищу від початкової, був меншим, ніж у середньому в краї. Недоліком освітньої діяльності болгарської меншини було й те, що колоністам так і не вдалося створити національної школи. Викладання велося винятково російською мовою. Тому освіта стала одним із факторів, що прискорював асиміляцію [84, с. 208-209]. Хоча, на відміну від, наприклад, сербів та

чорногорців, які практично асимілювалися [130, с. 97], болгари зуміли вистояти.

Отже, проаналізувавши окремі національні меншини України досліджуваного хронотопу за рівнем їхньої освіченості, варто відзначити, що за цим фактором вони істотно переважали українське населення. Усвідомлення неукраїнськими етносами вагомості освіти, проживання їх переважно в містах, де були кращі умови для навчання, та матеріальна допомога заможних одноплемінників дали змогу їм не лише досягти достатньо високого освітнього рівня, а й зберегти свою етнічну ідентичність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арашуков Р. Р. Еволюція політико-правового статусу етнічних меншинств с начала XIX века до настоящего времени. Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. 2008. URL: <http://www.jurnal.org/articles/2008/polit60.html> (дата обращения: 09.09.2019).
2. Барнави Э., Фридендер С. Евреи и XX век : анализ. словарь / пер. с фр. Т. А. Баскаковой и др. ; под. общ. ред. Т. А. Баскаковой. Москва : Текст ; Лехаим, 2004. С. 507
3. Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини. Вінніпег (Канада) : Накладом автора, 1961.
4. Буравський О. А. Громадська діяльність польської інтелігенції Волині, її внесок в українську і європейську науку у другій половині XIX – на початку XX ст. Українська полоністика. 2004. Вип. 1: Історико-філософські дослідження.
5. Буравський О. А. Поляки Волині у другій пол. XIX – на поч. XX ст.: соціально-економічне становище та культурний розвиток: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2003.
6. Верба І., Кармазіна М. Проблема економічного розвитку українців у рефлексіях національної інтелектуальної еліти кінця XIX – першої чверті XX сторіччя. Нова політика. 1998. № 4. С. 52–56.
7. Відомий невідомий Михайло Драгоманов : наук. зб. до 170 річчя від дня народження М. П. Драгоманова / редкол.: В. Андрущенко, В. Бех, О. Падалка, Г. Волинка [та ін.] ; упоряд.: В. Погребенник [та ін.] ; Мін-во освіти, науки, молоді та спорту України; НПУ імені М. П. Драгоманова. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. С. 21–29.
8. Вовк Ф. Смерть М. П. Драгоманова. Із відзивів французьких газет. Драгоманов М. Документи і матеріали / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наук. т-во ім. Шевченка та ін. / Упоряд. Г. Болотова. Львів, 2001. 730 с.
9. Гаухман М. В. Російська національна політика щодо єврейського питання в Правобережній Україні (1905–1914 рр.). Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. 2010. № 19.

10. Генык Н. Культурно-бытовая деятельность немецких поселенцев Прикарпатья.
11. Гессень Ю. И. Евреи в России: очерки общественной, правовой и экономической жизни русских евреев. Санкт-Петербург, 1906. С. 355.
12. Гирш Морис де. Электронная еврейская энциклопедия. URL: <http://www.eleven.co.il/article/11196> (дата обращения: 09.04.2019).
13. Гнатюк В. До характеристики етнографічної діяльності Івана Франка. Записки НТШ. Львів, 1906. Т. XXI. Ч. 17. С. 229–232.
14. Гнатюк В. Рецензія на: «Багалий Д. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам (1802–1815))». Харків, 1894. Т. 1. Вип. 1. Записки НТШ. 1895. Т. 6. С. 37–40.
15. Гомотюк О. Злет і трагедія українознавства (90-ті рр. XIX ст. – перша третина XX ст.). – Тернопіль: Економічна думка, 2007. 552 с.
16. Гомотюк О. Громадянське суспільство очима М. Драгоманова. Українознавство у розбудові громадянського суспільства. Зб. наук. пр. Наук.-дослід. ін-ту українознавства МОН України. К.: Міленіум, 2004. Т. III. С. 310–318.
17. Грибанова С. Чехи в Україні. Старожитності. 1994. № 5–6. С. 26–27.
18. Д. П. Погромы в России. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона : в 16 т. Т. 12. Санкт-Петербург : Изд-во Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1912. С. 611, 612–614.
19. Джонсон П. Популярная история евреев / пер. с англ. И. Л. Зотова. Москва : Вече, 2000. С. 410–411].
20. Дмитренко О., Мірошніченко Н. Політика царського уряду і радянської влади щодо німецької національної меншини. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення : моногр. К. ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006.
21. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : моногр. Львів: Літопис, 2006. С. 93–94.
22. До 50-річчя еміграції М. Драгоманова. Рада. 1926. 26 липня.
23. Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення. Українознавство: Хрестоматія – посібник: У 2 кн./ Упоряд. В. С. Крисаченко. К.: Либідь, 1997. Кн. 2. С. 286–309.
24. Дорошенко Д. Драгоманів і українська історіографія. Драгоманівський збірник / За ред. В. Сімовича. Прага, 1932. 316 с.
25. Драгоманов М. Автобіографічна замітка. Драгоманов М. Документи і матеріали / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наук. т-во ім. Шевченка та ін.; Упоряд. Г. Болотова. Львів, 2001. 703 с.
26. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства. Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та автор іст.-біограф. нарису Р. С. Міщук; Прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. К.: Либідь, 1991. 680 с.

27. Драгоманов М. Єгоюбилей, смерть, автобіографія і спис творів: Зладив і видав М. Павлик. Львів, 1896. 460 с.
28. Драгоманов М. Исторические песни малоруського народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова; Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та автор іст.-біограф. нарису Р. С. Міщук; Прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. К.: Либідь, 1991. 683 с.
29. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу / Упоряд. А. Жуковський. К.: Ін-т укр. археографії НАН України. 1994. Вип. 1. 285 с.
30. Драгоманов М. Передне слово [до «Громади» 1878 р.] Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та автор іст.-біограф. нарису Р. С. Міщук; Прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. К.: Либідь, 1991. 683 с.
31. Драгоманов М. Положение и задачи науки древней истории. Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та автор іст.-біограф. нарису Р. С. Міщук; Прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. К.: Либідь, 1991. 683 с.
32. Драгоманов М. Чотакоеукраинофильство? Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та автор іст.-біограф. нарису Р. С. Міщук; Прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. К.: Либідь, 1991. 683 с.
33. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та автор іст.-біограф. нарису Р. С. Міщук; Прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. К.: Либідь, 1991. 683 с.
34. Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм. Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та автор іст.-біограф. нарису Р. С. Міщук; Прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. К.: Либідь, 1991. 683 с.
35. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона : в 16 т. Т. 12. Санкт-Петербург : Изд-во Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1912. С. 611, 612–614; Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини. Вінніпег (Канада) : Накладом автора, 1961. С. 99.
36. Євтушенко О., Іванов М. Внесок німецьких колоній у розвиток сільськогосподарства півдня України в другій половині ХІХ століття. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення: моногр. К.; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006.
37. Єфремов С. Історія українського письменства. К.: Феміна, 1995. 685 с.
38. Закарпаття в етнополітичному вимірі / гол. ред. Ю. Левенець. К. : ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ України, 2008. С. 196–197.
39. Западные окраины Российской империи / ред. : М. Долбилов, А. Миллер. Москва : Новое лит. обозрение, 2006.

40. Заремба С. Питання історії України другої половини XVIII ст. на сторінках збірника «Записки ООИД». Історичні дослідження. Вітчизняна історія. К., 1976. Вип. 2. С. 87–96.
41. Збирайте етнографічний матеріал. Літературно-науковий вістник. 1902. Т. XVII.
42. Здорікова Н. В. Проблема української національної самосвідомості в політичних поглядах М. Драгоманова: Дис. ... канд. філос. наук: 23.00.01. / Київський університет імені Тараса Шевченка. К., 1993. 131 с.; Андрусyak Т. Г. Права людини в поглядах М. Драгоманова: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. / Львівський університет імені І. Франка. Львів, 1993. 207 с.;
43. І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 46, кн. 2 : Історичні праці (1891–1897). К.: Наук. думка, 1986. С. 346–347, 348–350.
44. Ігнатова Л., Рамазанов Ш. Національне питання в програмах українських політичних партій Наддніпрянщини на початку XX ст. Університет. 2008. № 6. С. 23.
45. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. К.: Знання України, 2007.
46. Кальян С. Антиєврейська політика царського уряду (1880–1907 рр.). Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи кінця XIX – початку XX ст. : зб. матеріалів X Міжнар. наук. конф. (28–30 серпня 2002 р.) К. : Ін-т Юдаїки, 2003. С. 58–66. URL: <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf07-02.htm> (дата звернення: 09.01.2020)
47. Кіссе А. І. Міжетнічна взаємодія в Україні: етноісторичні традиції. Наукові праці. 2004. Т. 34, вип. 21. С. 106.
48. Климчик Л. А. Педагогічні погляди М. П. Драгоманова. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01, Київський ун-т ім. Т. Шевченка. К., 1995. 194 с.; Климчик Л. Рідна мова в контексті педагогічних поглядів М. Драгоманова. Михайло Драгоманов: документи і матеріали 1941–1994 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, Національний музей літератури України, Центральний державний історичний архів України у Львові; упоряд.: Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова [та ін.]. Львів : [б. и.], 2001. С. 637–644.
49. Кон Н. Благословеніє на геноцид. Карта. Б. д. № 28–29. С. 91.
50. Коновал А., Огірчук В. Погром. Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К. : Довіра ; Генеза, 1996. С. 779–780.
51. Костенко Г. В. Світогляд та суспільно-політична діяльність Михайла Драгоманова: історіографія проблеми: Дис. ... канд. істор. наук 07.00.06. / Дніпропетровський національний університет. Дніпропетровськ, 2000. 182 с.

52. Костюк М. Из истории волынского-немецких взаимосвязей. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення: моногр. К.; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. С. 141.
53. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). Тернопіль : Підруч. і посіб., 2003.
54. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Прут, 2001. 485 с.
55. Круглашов А.М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Прут, 2000. 488 с.; Андрусак Т. Г. Шлях до свободи (М. Драгоманов про права людини). Львів: Світ, 1998. 189 с.
56. Крук О. А. Концепція історії України в науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині М.П. Драгоманова: Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06. / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського. К., 1996. 186 с.;
57. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: навч. посіб. К. : Атіка, 2001.
58. Кульчицький С. В. Антисемітизм в Україні. Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1 : А – В. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Ін-т іст. України. К. : Наук. думка, 2003. С. 96;
59. Курінна Т. З витоків благодійності й освіти єврейських громад в Україні у XIX – на початку XX ст.
60. Куца О. М. П. Драгоманов, розвиток української літератури другої половини XIX ст./ Ольга Куца. Тернопіль: Підручники і посібники, 1995. 298 с.
61. Лазарович М. В. Ілюстрована історія України: короткий курс лекцій. 4-те вид., перероб. і доп. Тернопіль : Джура, 2018. С. 391–392].
62. Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Тернопіль: Джура, 2005. С. 95–99.
63. Лазарович Н. В. Политико-правовое положение национальных меньшинств Украины в условиях Первой мировой войны. Вестник ВЭГУ. 2012. № 6 (62).
64. Лісевич І. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.). Український історичний журнал. 1997. № 2. С. 46–47.
65. Ломова М. Етнографічна діяльність І. Франка. К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1957. 120 с.
66. Лях К. С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2005. 19 с. URL: <http://www.ucrainica.com.ua/downloads/?pub=859> (дата звернення: 09.07.2019).
67. Мадиевский С. Так это было. Вестник. 2001. № 6. URL: www.vestnik.com/issues/2001/0313/win/madievsky.htm (дата звернення: 07.02.2020).
68. Мазепа І. Підстави нашого відродження. Драгоманов М. Документи і матеріали / Упоряд. Г. Болотова та ін.; Ін-т укр. археографії та

- джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наук. т-во ім. Шевченка та ін. Львів, 2001. 730 с.
69. Майснер В. Исторический путь немцев в Украине. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення: моногр. К. ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006.
 70. Міронова І. С. Національні меншини України: навч.-метод. посіб. Миколаїв; Одеса: ТОВ Від, 2006.
 71. Міхно О. Михайло Драгоманов – теоретик і практик освітянської справи (до 175-річчя від дня народження Михайла Петровича Драгоманова) Електронний ресурс. Педагогічний музей України Національної академії педагогічних наук України. 2011. UBR: <http://pmu.in.ua/virtual-exhibition> (дата звернення – 20.05. 2020).
 72. Монолатій І. Галицькі євреї в австрійський період (1772–1918 рр.). Незалежний культурологічний часопис «І». 2008. Ч. 51. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/monolatiij1.htm> (дата звернення: 09.04.2019).
 73. Монолатій І. Західноукраїнська етнополітична сфера: суб'єкти і тенденції імперського простору. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. 2008. Вип. 37.
 74. Монолатій І. С. Разом, але майже окремо: взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр.: моногр. Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 2010.
 75. Монолатій І. С. Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1923 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2002.
 76. Монолатій І. Австрійська Буковина: особливості національних, професійних та мовних поділів. Незалежний культурологічний часопис «І». 2009. Ч. 56. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n56texts/monolatiij1.htm> (дата звернення: 09.04.2019).
 77. Найман О. Єврейські партії та об'єднання у політичних процесах в Україні (1917–1925). URL: <http://www.jewish-heritage.org/prep22.htm> (дата звернення: 09.04.2012).
 78. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко та ін.; редкол. І. Ф. Курас (голов. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. К., 2000.
 79. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення : моногр. К.; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006.
 80. Охрімівич Ю. Розвиток української національно-політичної думки (Від початку ХІХ ст. до Михайла Драгоманова). К., 1922. 120 с.
 81. [Очерки по истории еврейского народа](#) / под ред. проф. С. Эттингера. Тель-Авив: Ам Овед, 1972. С. 560.
 82. Павленко В. В. Болгари в Україні. Енциклопедія історії України: Т. 1: А – В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2003. С. 329;

83. Павлик М. Смерть і похорони М. П. Драгоманова. Драгоманов М. Документи і матеріали / Упоряд. Г. Болотова та ін.; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наук т-во ім. Шевченка та ін. Львів, 2001. 730 с.
84. Пачев С. І. Освіта та рівень письменності приазовських болгар у другій половині XIX – на початку XX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII–XIX ст. 2001. Вип. 6.
85. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережної України в політико-правовому полі Російської імперії в кінці XVIII – на початку XX століття: аналіз джерельної бази. Гілея. 2008. Вип. 17. С. 124–125.
86. Поліщук Ю. Освіта німецьких колоністів Правобережної України в кінці XVIII – на початку XX століття в політико-правовому полі російського царизму. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. 2008. Вип. 40. С. 304.
87. Потапенко М. В. Польська національна освіта у Наддніпрянській Україні в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Література та культура Полісся. 2009. Вип. 56. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2009_56/Statti/21.html (дата звернення: 09.04.2019);
88. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2006. Вип. XI. С. 261.
89. Р. М. Жиди. Енциклопедія українознавства : словникова частина : в 10 т. Т. 2 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.]. Париж; Нью-Йорк; Львів : НТШ, 1993. С. 672
90. Рафальський О. О. Національні меншини України у XX столітті : історіограф. нарис / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. К.: Поліс, 2000.
91. Речистер Б. К истории антисемитизма: разгром галицких евреев в годы Первой мировой войны. Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи кінця XIX – початку XX ст.: зб. матеріалів X Міжнар. наук. конф. (28–30 серпня 2002 р.) К.: Ін-т Юдаїки, 2003. URL: <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf18-02.htm> (дата звернення: 09.04.2012)
92. Ріпецький С. Іван Франко і Михайло Драгоманів. Михайло Драгоманів в оцінці визначних українських громадян. Нью-Йорк, Детройт: Українська Вільна Громада, 1967. 43 с.
93. Сабалдашов В. Німецькі колоністи на Николаевщині. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення: моногр. К.; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. С. 169.
94. Скакун О. Конституціоналізм Михайла Драгоманова. Штрихи до наукового портрета М. Драгоманова. Зб. наук. пр. / АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; Відп. ред. Р. С. Міщук. К.: Наукова думка, 1991. 246 с.

95. Сухомлинська О. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992-2002. Ч. 1. К., 2002. С. 47; Драгоманов Михайло Петрович / О. В. Сухомлинська. Педагогічний словник / Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки; за ред. М. Д. Ярмаченка. Київ, 2001. С. 164.
96. Турченко Г. Ф. Особливості етносоціальних змін у південно-українському регіоні в 1914–1917 р.р. Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України: зб. наук. праць V Всеукр. наук.-практ. конф., 2–3 жовт. 2003 р. / ред. кол.: В. О. Котигоренко (співголова), М. В. Дедков (співголова), Н. В. Деркач (співголова) та ін. Запоріжжя: Облдержадміністрація; ЗНТУ ; Сімферополь: Доля, 2003.
97. Украина. Евреи Украины 1914–1920 гг. Электронная еврейская энциклопедия. URL: <http://www.eleven.co.il/article/15410> (дата обращения: 09.04.2012).
98. Українська Центральна Рада: документи і матеріали : у 2 т. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / редкол. : В. Смолій (відп. ред.) та ін. ; упоряд.: В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. ; НАН України. Ін-т іст. України ; Центр. держ. архіввищ. органіввлади і упр. України. К. : Наук. думка, 1996. С. 432–433, 441
99. Українська Центральна Рада: документи і матеріали : у 2 т. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / редкол. : В. Смолій (відп. ред.) та ін. ; упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін.; НАН України. Ін-т іст. України; Центр. держ. архіввищ. органіввлади і упр. України. К.: Наук. думка, 1997. С. 92, 340.
100. Устименко В. М. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.) / НАН України. Ін-т іст. України. К. : Ін-т іст. України, 2010. С. 20.
101. Ф. І. Багалій Дмитро Іванович. – Спр. 8520. І. Франко. В справі нарису історії українсько-руської літератури. З приводу рецензії в газеті «Рада». Лист І. Франка до редактора газети «Рада» зі Львова до Києва. 13. 07. 1910. 2 арк.
102. Франкель Дж. Российская империя и Советский Союз. Світ. 1882. № 18–19. С. 320 – 327.
103. Франко І. Галицьке краєзнавство. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наукова думка, 1986. Т. 46. Кн. II. С. 116–150.
104. Франко І. Галицький селянин. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наукова думка, 1984. Т. 44. Кн. II. С. 503–513.
105. Франко І. Доповідь про М. Драгоманова на народному вічу у Львові з нагоди 30-річчя його літературно-наукової праці. Драгоманов М. Документи і матеріали / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наук. т-во ім. Шевченка та ін.; Упоряд. Г. Болотова. Львів, 2001. 730 с.

106. Франко І. Життя Івана Федоровича і його часи. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наукова думка, 1986. Т. 46. Кн. I. С. 7–299.
107. Франко І. З історії Брестського собору 1596 р. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наукова думка, 1986. Т. 46. Кн. II. С. 193–219.
108. Франко І. З поля нашої науки. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наукова думка, 1986. Т. 46. Кн. II. С. 166–179.
109. Франко І. Задачі і метод історії літератури. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наукова думка, 1984. Т. 41. С. 7–16.
110. Франко І. Злидні Галичини в цифрах. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наукова думка, 1984. Т. 44. Кн. I. С. 14–20.
111. Франко І. Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 188–195.
112. Франко І. Лихварство в Галичині. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наукова думка, 1984. Т. 44. Кн. II. С. 373–392.
113. Франко І. Мандрівка руської молодіжі. Діло. 1884. Ч. 85.
114. Франко І. Метод і задача історії літератури. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наукова думка, 1984. Т. 41. С. 17–23.
115. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наукова думка, 1982. Т. 45. С. 76–139.
116. Франко І. Мотиви для вияснення умотивування свого плану. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наукова думка, 1984. Т. 41. С. 34–49.
117. Франко І. Найновіші напрямки в народознавстві. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наукова думка, 1982. Т. 45. С. 254.
118. Франко І. Нарис історії (малоросійської) літератури до 1890 р. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наукова думка, 1984. Т. 41. С. 194–471.
119. Франко І. Народні школи і їх потреби. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наукова думка, 1986. Т. 46. Кн. II. С. 108–115.
120. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наукова думка, 1985. Т. 45. С. 76–139.
121. Франко І. Огляд праць над етнографією Галичини в ХІХ в. Возняк М. З життя і творчості Івана Франка. К., 1955. 120 с.
122. Франко І. Поза межами можливого. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наукова думка, 1982. Т. 45. С. 276–286.
123. Франко І. Статистика яко метода і яко наука. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Т. 44. Кн. I. С. 248–254.
124. Франко І. Українсько-руська (малоруська) література. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наукова думка, 1984. Т. 41. С. 74–75.
125. Франко І. Характеристика літератури руської ХVІ–ХVІІІ ст. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наукова думка, 1983. Т. 38. С. 281–294.
126. Франко І. Хмельниччина (думи, пісні та вірші). Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наукова думка, 1986. Т. 43. С. 7–62.

127. Франко І. Що нас єднає, а що розділяє? Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наукова думка, 1984. Т. 44. Кн. І. С. 15–19.
128. Франко І. Що таке поступ? Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 340–349.
129. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага: Вільна спілка, 1927. С. 6–7.
130. Шевченко С. І., Степанов В. М. Болгарська діаспора Кіровоградщини: минуле й сучасне. Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : збірник наукових праць V Всеукраїнської науково-практичної конференції 2–3 жовтня 2003 р. / ред. кол.: Котигоренко В. О. (співголова), Дедков М. В. (співголова), Деркач Н. В. (співголова) та ін. Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ; Сімферополь: Доля, 2003.
131. Шелухін С. Українство 80-х років XIX віку і мої зносини з Іваном Франком. Літературно-науковий вістник. 1926. Т. ХС. С. 280–289.
132. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.) : ист.-социол. очерк / отв. ред. В. Г. Сарбей ; АН Украины. Ин-т ист. Украины. К.: Наук. думка, 1991.
133. Яшунский И. Российское еврейство и мировая война / предисл. и публ. В. Кельнера; послесл. Г. Абрамовича. Москва, 1999. URL: <http://www.jewish-heritage.org/kelner.htm#k1> (дата обращения: 09.04.2012).

РОЗДІЛ 2 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДІЛОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

2.1. Документ у системі комунікацій

Ми живемо в світі комунікації, на яку людина витрачає 70 відсотків свого часу. Без ефективного ведення комунікації зупинилося б багато виробничих процесів.

Поняття комунікація, як науковий термін і галузь дослідження, своїм другим народженням зобов'язана ХХ століттю. Наукові розвідки і словники свідчать, що вивчення проблем комунікації започатковано ще за часів Платона. Як і зазвичай в науці, кожен дослідник абсолютно по-різному тлумачить зміст цього поняття. Соціологи розуміють під комунікацією взаємодію, тобто передачу соціальної інформації. Психологи – процеси обміну продуктами психологічної діяльності, насамперед спілкування. Кібернетики – обмін інформацією між складними динамічними системами та їхніми частинами сприймати, нагромаджувати та переробляти інформацію [67, с. 27].

Беручи до уваги зазначене, можемо констатувати, що комунікація є процесом передавання інформації між суб'єктами соціальної сфери суспільства [33].

У сучасних умовах кардинально змінилося ставлення до комунікації. Новий комунікативний простір наповнено рівноцінними незалежними один від одного учасниками. Тільки за допомогою ефективно проведеної комунікації в сучасному суспільстві здійснюється все більше і більше подій. Суспільство стало більш залежним від комунікації. У жодному столітті не розвивалася така кількість навчальних дисциплін, пов'язаних з дією і впливом людини на людину.

У цій новій ситуації комунікація є об'єктом дослідження, оскільки від рівня знань про ці процеси залежать наші результати. Перед суспільством виникає нове завдання: як об'єднати в єдині типи поведінки соціальні групи з автономною поведінкою, як досягти консенсусу. Система ієрархічної комунікації, де головним компонентом був наказ, стала змінюватися на систему демократичної комунікації, де основою стає переконання [33].

Це не тільки нові для нашого суспільства завдання, але і достатньо складні. Вони припускають набагато більший інтелектуальний рівень у системі управління.

Лауреат Нобелівської премії К. Гелбрейт писав про феномен, коли споживач інформації переміщається з пасивних на активні позиції, тобто людина хоче бути почутою. Теорія комунікації дозволяє налагодити ці зв'язки між народом і владою, між фірмою і клієнтом, між заводом і споживачем. На додаток до прямого зв'язку, де ми вже достатньо досягли успіху, приходять зворотній, зростає роль одержувача інформації [33].

Основною умовою існування та розвитку суспільства є документно-комунікативна діяльність. Документальне повідомлення, будучи зафіксованим на речовинному носії, не змінюється з перебігом часу і не зникає, в чому і

полягає відмінність документа від інших каналів комунікації: телефонного, радіо, телевізійного чи усної комунікації. Документ постає перед людиною – споживачем інформації – як певна річ, матеріальний об’єкт. З погляду реципієнта саме цей об’єкт є джерелом інформації, бо він не завжди в уяві реципієнта пов’язується з особою комуніканта, який розпочав комунікаційно-інформаційний процес. З позиції реципієнта документ може сприйматися також як повідомлення, тобто як сукупність сигналів, знаків, що потребують декодування і мають перетворитися в знання, емоції, вольові дії в свідомості людини, яка їх сприймає [33].

З розвитком суспільного прогресу, ускладненням інформаційних потреб постійно зростають обсяги документних ресурсів і темпи їх доведення до користувачів. Дослідження особливостей документних масивів як динамічної багатофункціональної системи, спрямованої на задоволення комунікаційних потреб суспільства, дозволяє визначити основні чинники оптимізації їх функціонування. Так, подальший розвиток документно-комунікаційної сфери неможливий без інформаційної техніки та технологій, на впровадження яких та удосконалення засобів документування і розповсюдження інформації й спрямовані тематичні науково-дослідні роботи [68, с. 48].

В основі інформаційних та управлінських процесів лежить проблема раціонального функціонування документно-комунікаційної системи. Для її усунення потрібні знання про особливості створення, рух та кумуляцію документів у суспільстві, що відбиваються через функціонування документних потоків і масивів. Ефективність розвитку документальних комунікацій значною мірою також залежить від того, наскільки раціонально організовані та функціонують документні масиви [66, с. 19–21].

Комунікація (від лат. Communication — повідомлення, передача, бесіда розмова) виникла з потреб індивідів у спільному житті, а тому суспільна за своєю природою. Це спілкування між людьми, в процесі якого вони обмінюються повідомленнями, власними і чужими думками та почуттями за допомогою мови чи інших знаків. Вивчаючи «примітивні» суспільства, французький етнограф і соціолог Клод Леві-Стросс встановив, що предметом соціального обміну між родами поряд з товарами і жінками була також інформація, яка згідно зі звичаями, життєвими правилами чи сваволею її власника могла і повинна була стати спільним здобутком. Однак у таких «холодних», як називає їх К. Леві-Стросс, суспільствах схильність до виробництва і споживання інформації помітно нижча, ніж у «гарячих» індустріально розвинутих сучасних структурах. Масова комунікація – винахід останніх [33].

Основних рис та ознак масова комунікація соціального інституту набуває поступово. Першим мас-медіа була газета. Свою назву вона отримала, ймовірно, від дрібної монети – gazzetta, яку у Венеції в XVI ст. платили за рукописне зведення про поточні події. Періодичні друковані видання – нідерландські «коранто» («сучасні події»), англійські «ньюсбукс», французька «Ля Газетт», тобто те, що ми називаємо пресою, з’явилися в Європі вже у

першій половині XVII ст. У Росії виникнення її датується 1702 р. – появою «Ведомостей» Петра I [33].

Преса відображала політичні пристрасті та соціальні інтереси груп, які домінували в суспільстві, будучи їхнім словом, трибуною, з якої вони проголошували свої ідеї і доктрини. Зміст останніх легко прочитувався з біржових і закордонних новин, з повідомлень про життя «вищого світу», з опису місцевих подій. Однак незалежність цього слова виходила за межі, встановлені монархічними особами й урядами. Хвиля нових газет і політичних памфлетів викликала рішення про цензуру. Наприклад, Декрет Довгого парламенту в Англії 1644 р. забороняв жорстку критикудержавнихструктур. Проте контроль з боку держави буржуазній свідомості був не до вподоби. Ідея незалежності преси від влади народилася, ймовірно, разом з «третім станом» і була виразно висловлена англійським поетом і політичним діячем XVII ст. Джоном Мілтоном: «Держава повинна керувати, а не критикувати мене». Ця ідея надихала й демократичні вимоги. І ось уже на гравюрічасів Великої французької революції під назвою «Свобода преси» (відповідно до Декларації прав людини і громадянина 1789 р.) ми бачимо збуджені обличчя громадян Першої республіки, які розмахують газетами [33].

У 30-ті-40-ві роки XIX ст. більшість населення отримала доступ до друкованих новин. У розвиненихкраїнах Європи і в Америці набула поширення дешева «копійчана» преса. Французька газета «Ля Прес», англійська «Дейлі телеграф», американська «Сан» почали виходити масовими на той час накладами, враховуючиінформаційні уподобання аудиторії. Зважаючи на потреби і вимоги ринку, виробництво новин і газет дедалі більше ставало індустріальним за характером. Незамаскованаполітична упередженість і гостротапреси, які слугували критерієм ефективності й доцільності ідеологічного впливу, доповнилися рекламою, сенсаційністю, що задовольняли інформаційнийсмак читача, здатного купувати газету. Однак відносна свобода від патронату держави поєднувалася з відкритістю до імперативів економічної рентабельності та прибутковості. Сталося так, що дух капіталізму, який асоціюється із «свободою», зумовив для преси інші залежності. Влада уособлюється державно-політичною елітою і різного роду капіталом, що й сьогодні залишаються найважливішими інститутами, які санкціонують конкретну ідеологічну і цінніснузбарвленість друкованого слова [3, с. 13–17].

Проте залежність від влади, елітарних чи фінансово впливових груп завжди була тягарем для преси, заважала її внутрішнім комунікаційним інтенціям, які з часом посилювалися і починали регулюватися власними правилами. Ці постулати значною мірою спиралися на культурні ресурси: зразки вербальної поведінки, цінності, норми, уявлення про світ. Очевидно, що автономність і суверенність преси зумовлені належністю її до сфери мови і культури. У прогресі культури й освіти преса відіграла, звичайно, свою роль, поширюючи її образи і наукові знання. У першій половині XIX ст., наприклад, у Харкові друкували кілька періодичних просвітницьких видань: «Харьковский еженедельник», «Украинский вестник», «Харьковский Демокрит»,

«Украинский домовод», «Харьковские известия», «Украинский журнал», які сприяли становленню духовної атмосфери суспільства. Однак взаємодія преси і культури ніколи не позначалася повною гармонією [3, с. 13–18].

З'ясувалося, що невеличкі яскраві газетні повідомлення мають неабияку здатність не тільки «висвітлювати стан» і транслювати новини суспільного життя за задумами журналістів і видавців, а й створювати соціально значущі образи дійсності за допомогою особливих літературних жанрів, мовних кліше і правил складання текстів, які значно відрізняються від властивих традиційній книжковій культурі. Крім того, мова преси поступово враховувала специфіку психологічного впливу слова на масову публіку, тобто те, що раціональне осмислення фрагментів тексту необов'язкове. Створювався новий стиль вербальної культури і спілкування. Його входження до культурної традиції і способу життя мешканців міст стало помітним на початку ХХ ст., у період газетного буму. Уявіть собі: у США в цей час виходило близько 21 тис. великих і малих газет. Діячі культури сприйняли таку популярність преси як культурну «експансію» текстів, непридатних до складного опису витоків і наслідків того, що відбувається, тобто непридатних до відтворення причинної зумовленості подій і станів політичного, соціального і культурного світів [33].

«Зараз, коли газети заступили історію, точніше, ту традицію, яку можна назвати історичною пліткою, – читаємо у англійського письменника Гілберта Честертона (30-ті роки), – полегшало хоча б в одному відношенні. Принаймні тепер зрозуміло, що ми не знаємо нічого, крім кінця. Газети не лише інформують про новини – вони про все повідомляють як про новину. Наприклад, напрочуд новим виявився Тутанхамон. Так само із повідомлення про смерть генерала Бенгса ми довідалися, що він колись народився. Після війни ми дізналися про визволені народи; але ми ж ніколи не чули, що вони були уярмлені. Нам твердять про примирення, але ж ми нічого не знаємо про сварку. Ми не маємо часу займатися такими нудними речами, як сербський епос, – більш захопливо дискутувати на сучасному жаргоні з приводу проблеми югославської дипломатії. Нас приваблює те, що зветься Чехословаччиною, але обходимо увагою Богемію. Речі, старі як Європа, подаються нам як сенсації, що не поступаються свіжістю останнім повідомленням з життя американських прерій. Це цікаво так само, як цікава остання сцена п'єси. Тому, хто задовольняється пострілом або обіймами, простіше та й легше приходити під завісу. Проте, якщо ви прагнете дізнатися, хто кого вбив, хто кого цілував і чому, – цього занадто мало» [8, с. 15–16].

Ті, «кому достатньо пострілу», склали, тим часом, масову аудиторію, і саме їх Марина Цветаєва назвала тими, хто «ковтає пустку» і «жує мастику», що можна інтерпретувати, як натяк на відсутність у газетних текстах культурних значень і сенсу. Двозначний статус преси як невичерпного оперативного джерела інформації і як засобу, за допомогою якого свідомість членів аудиторії стає пересічною, насичується стереотипами, перейшов до інших мас-медіа, чії технологічна таїна і можливості розкрили нові перспективи зв'язку і спілкування, але не елімінували суперечності. Щоб бути

масовою, тобто сприйматись якнайбільшою кількістю людей, інформація має концентрувати смисли і набувати форм у проміжку між оригінальним і банальним, поширюючи загальнодоступні соціальні значення і символи [8, с. 16–17].

На початку ХХ ст. родину масмедіа поповнило радіо, яке швидко продемонструвало унікальну здатність з'єднувати жителів територій, відокремлених та ізольованих подіями Першої світової війни. В Україні перша радіопередача вийшла в ефір у 1924 р. Радіомовлення залучило до складу аудиторії сільське населення, у якого, принаймні в нашому суспільстві, звичка до цього джерела й орієнтація на те, що «повідомили по радіо», і сьогодні досить стійкі. Як засвідчили проведені у 90-х роках соціологічні опитування української аудиторії, у сільській місцевості радіо слухають частіше, ніж дивляться телевизор [3, с. 58–61].

Радіохвилі істотно скоротили час доставки новин з центрів на периферію. Столиці й великі міста наблизилися до малих населених пунктів, що змінило уявлення про подолання не лише географічного, а й соціального простору. Проте телебачення мало ще більший ефект. Розпочавши свою «епоху» в системі засобів масової інформації у 30-х роках, уже через тридцять років воно в науковій, культурній, політичній і повсякденній рефлексії осмислюється як потужний засіб впливу на свідомість і стиль життя. Аудіовізуальні образи, які до цього були прерогативою кіно (також специфічного медіума масової комунікації), перетворилися на першочергового за значенням, легкістю засвоєння і привабливістю носія соціальної інформації.

Водночас мільйони людей у різних регіонах світу стали свідками найважливіших подій, що відбуваються в будь-якому місці. Світ політики і науки став наочно персоніфікованим, а глядачі почали впізнавати обличчя своїх лідерів. Мистецтво приходить до осель. Економічні досягнення, державна діяльність, міжнародні відносини, спортивні успіхи і, нарешті, погода в Лондоні та Владивостоці – все стало видимим. Масова аудиторія, якій миттєво повідомлялися новини і яка перебувала у полоні телевізійного ефекту «присутності на місці подій», перетворила їх на предмет обговорення у професійному середовищі, колі друзів і знайомих. Саме так ці події ставали часткою історичного і соціального досвіду людей, маючи шанс перетворитися на феномен колективної свідомості [33].

Доступність засобів масової комунікації, зрозумілість знань про світ уможливили вирівнювання різних за соціально-статусними характеристиками груп щодо рівня інформованості про життя суспільства. Однак інтерпретації, оцінення, ціннісні обґрунтування телевізійних повідомлень не могли бути ідентичними. Аудиторія перед телеекраном розшаровувалася залежно від здатності добирати цікаву й важливу для себе інформацію, критично ставитися до неї, довіряти джерелу, адекватно сприймати і розуміти зміст, втілений у символічні форми, бути нечутливим до сугестивного і маніпуляційного впливів комунікаторів та ін., тобто аудиторія розшаровувалася відповідно до

різноманітних соціальних, соціокультурних і психологічних особливостей її членів.

У 70–80-ті роки, так і не з'ясувавши остаточно, що таке телебачення – «чаклун», який створює реальність на наших очах, чи «монстр», що формує «одномірну» людину з невибагливим смаком і свідомістю, насиченою штампами і стереотипами, – суспільна рефлексія зіткнулася з проблемою оцінки радикальних перетворень у масовій комунікації. Поширення електронних засобів зв'язку, супутникового і кабельного телебачення, відеотехніки робить сучасну людину залежною від завантаженої комунікаційної мережі. Аудіовізуальна комунікація є сталим фактом життя людини, а світ, який створюється нею з претензією на реальність, здатний конкурувати з дійсністю. Як свідчать дослідження американського соціолога Джорджа Гербнера, «завзяті телеглядачі схильні описувати реальність – її соціальну структуру, взаємовідносини між статусами, професійними групами, представниками різної статі, рівень злочинності – так, як подає її телебачення» [36].

Технічний потенціал «нових» масмедіа породжує можливість без перешкод транслювати аудіовізуальні образи на будь-яку відстань. Жителі України, наприклад, мають змогу отримувати новини з інформаційних програм найбільшої американської телекомпанії Сі-Ен-Ен. Проте сьогодні така інформаційна різноманітність створює низку проблем для національного телебачення. Прагнучи до монополізму у сфері інформації, могутні телемережі й телеслужби здатні пропонувати і поширювати серед масової аудиторії свій погляд на світ, культивувати власні культурні моделі і зразки поведінки. Це викликає складну взаємодію культур, яка не завжди здійснюється за принципом «діалогу», їй властиві явища дифузії, взаємного доповнення, відторгнення, домінування і конкуренції інноваційних та традиційних зразків. Останні – предмет захисту з боку національних держав. Іншою сферою державного регулювання є прогресуюча комерціалізація телепрограм, перенасичення їх рекламою, розширення мережі комерційних телестанцій [23].

Складається враження, що аудіовізуальні і комп'ютеризовані масмедіа цілком монополізували соціальну комунікацію, позбавляючи традиційні джерела можливості інформувати і спілкуватися. Є безліч наукових концепцій, що розглядають перспективи суспільства з огляду на технологічну могутність електронних засобів зв'язку та їх здатність підпорядковувати собі соціальні явища і процеси. Такою є, зокрема, і позиція канадського соціолога Герберта Маклюєна. Проте і сьогодні в деяких сферах громадського життя радіо і преса залишаються звичними каналами ознайомлення аудиторії з новинами та оцінками подій. У Швеції, наприклад, досить популярною є партійна преса. Відомості про внутрішньопартійні відносини, а також взаємини між партіями прийнято одержувати скоріше з газет, ніж з телепрограм [52].

У середині 90-х років у зв'язку з плюралізацією політичних рухів схожа картина спостерігалася і в Україні. На відміну від телебачення, яке перебуває у

державному або комерційному підпорядкуванні, преса є для партій найбільш доступним засобом пропаганди поглядів та ідей.

Соціальна комунікація – це обмін між людьми або іншими соціальними суб'єктами цілісними знаковими повідомленнями, у яких відображені інформація, знання, ідеї, емоції тощо, зумовлений цілим рядом соціально значущих оцінок, конкретних ситуацій, комунікативних сфер і норм спілкування, прийнятих у даному суспільстві [23].

Виділяють три основні (базові) функції соціальної комунікації:

1. Інформаційна функція означає, що завдяки соціальній комунікації в суспільстві передається інформація про предмети, їх властивості, явища, дії та процеси.
2. Експресивна функція визначає здатність соціальної комунікації передавати оцінну інформацію про предмети або явища.
3. Прагматична функція означає, що соціальна комунікація є засобом, який спонукає людину до певної дії та реакції

Головною умовою існування та розвитку суспільства є соціально-комунікативна діяльність. Без спілкування, обміну інформацією між індивідами неможливі інтелектуальна еволюція людства, розвиток виробництва, спадкоємність суспільних відносин, збагачення соціальної пам'яті, нові досягнення матеріального і духовного життя. Сучасні дослідники соціогенезу доводять, що соціальна комунікація – це глибинний базис матеріального виробництва та необхідний чинник прогресу будь-якого виду суспільного устрою [52].

Найважливішою підсистемою соціальних комунікацій є документна комунікація (далі – ДК) – процеси і засоби обміну інформацією у суспільстві за допомогою документів. Вона забезпечує рух соціальної інформації у часі і просторі шляхом створення, зберігання та розповсюдження документів. ДК виникла на певному етапі соціального прогресу людства і нині охоплює всі сфери суспільного життя.

Існує декілька підходів щодо глобального характеру документної комунікації. Так, закон документаційного супроводу соціальних комунікацій, сформульований Ю. М. Столяровим, доводить, що кожна соціальна комунікація обов'язково опосередковується документом, і всі соціальні інститути за своєю сутністю є документними, оскільки кожен з них зайнятий або виробництвом, або транспортуванням, або одержанням, обробкою та зберіганням документа, наданням його користувачам та ін. Наприклад, органи державної влади – це соціальний інститут з вироблення законодавчих документів, банківська сфера також суто документна інституція, оскільки всі фінансові операції супроводжуються документами та ін [55, с. 67–69].

Поширенню середовища функціонування ДК сприяє також інформатизація суспільства, яка всебічно охоплює сучасне суспільне життя – виробництво, кредитно-фінансову сферу, постачання, управління, науку, освіту та зумовлює зростання обсягів техніко-економічної, фінансової, технологічної, наукової,

іншої документованої інформації, що циркулює в межах підприємств та організацій, між ними та між різними країнами.

Впровадження новітніх інформаційних технологій, удосконалення засобів документування та розповсюдження інформації постійно розширюють документне середовище ноосфери та збагачують документні ресурси суспільства.

Функціонування ДК передбачає постійний рух документів комунікаційними каналами від комуніканта (створювача документної інформації) до реципієнта (споживача документної інформації). Рух документів у процесі їх виробництва, розповсюдження та використання у суспільстві створює документний потік (далі – ДП). Документний потік – це сукупність розподілених у часі і просторі документів, які рухаються комунікаційними каналами від створювачів і виробників до користувачів. За А. В. Соколовим, канал – це абстрактний шлях, яким «рухаються документ». Він забезпечує розповсюдження документів у суспільстві, надає можливість доступу до них користувачам. Наприклад, канали доступу до опублікованих документів – це документоторговельні установи, бібліотеки, передплатні агентства, органи науково-технічної інформації та ін. Окремий канал може деякий час не діяти, однак документний потік рухається постійно [48, с. 29–34].

Найфундаментальніша дефініція ДП належить Г. Ф. Гордукаловій, яка визначає документний потік як вибіркове відображення у формі документів результатів соціальної діяльності членів суспільства. Під соціальною діяльністю розуміємо науково-пізнавальну, управлінську, виробничу, фінансову, літературно-художню та ін. види діяльності.

Термін «документний потік» мав декілька етапів становлення. На початку ХХ століття, коли основним видом опублікованого документа була книга, М. А. Рубакін увів до наукового обігу поняття «книжковий потік». Зворот з терміном «документний» вперше був застосований в архівознавстві і використовувався в межах цієї сфери у вузькому значенні щодо функціонування лише ділових неопублікованих документів. У 1960-ті роки, через бурхливий розвиток інформатики виникли та почали вживатися як синоніми терміни «інформаційний потік», «документальний потік», «документально-інформаційний потік». У 1990-ті роки розвиток документознавства як міждисциплінарної узагальненої науки та розширення значення поняття «документ» привели до впровадження у науковий обіг терміна «документний потік» у широкому його значенні.

Терміни «документний» та «документальний» мають різне змістовне навантаження. За Ю. Столяровим, «документний» – тобто «складається з документів», або безпосередньостосується документа як фізичного об'єкта, а «документальний» означає «підтверджений документом, достовірний». Але й нині в багатьох спеціальних виданнях як синоніми вживають прикметники «документний» та «документальний». Наприклад, «Терминологический словарь по библиотечному делу и смежным отраслям» (1995 р.) визначає термін «первинний документальний потік» як організовану чисельність первинних

документів, що функціонують (створюються, розповсюджуються та використовуються) у соціальному середовищі. Таке визначення потоку змістовно відповідає термінові «документний», саме його необхідно використовувати відносно багатьох явищ і процесів, опосередкованих документом, – фондів, масивів, комунікації та інші [53, с. 11–19].

Функціонування ДК у суспільстві потребує створення спеціалізованих документних систем (ДС), що забезпечують цикл життєдіяльності документів, тобто їх виробництво, транспортування, збирання, зберігання та використання. Перший досвід класифікації цих систем належить Ю. М. Столярову, який поділяє їх на генералізаційні (де створюють та виробляють документи – авторські колективи, наукові, навчальні заклади, видавництва, редакції засобів масової інформації, типографії, теле- та радіокомпанії, студії звукозапису, фото та кіностудії, відеопідприємства, виробники продуктів на оптичних дисках та ін.), транзитні (транспортують та розповсюджують документи – передплатні та посередницькі агентства, центри електронної доставки документів, документоторговельні установи, поштові відділення, кур'єрські служби, провайдери комп'ютерних мереж та ін.), термінальні (одержують, обробляють, зберігають та організують використання документів – архіви, бібліотеки, органи НТІ, інформаційні фірми, музеї, аудіо та відеотеки, власники комп'ютерних серверів та ін.) [53, с. 43–46].

Проходячи через названі документні системи, ДП створює там постійні або тимчасові сукупності документів. Тимчасові слабоструктуровані сукупності документів, що підлягають подальшому трансформуванню (відбиранню, перерозподілу та транспортуванню) – це документні масиви (ДМ). Стаціонарні систематизовані, споряджені довідково-пошуковим апаратом сукупності документів, що комплектуються відповідно до завдань документної системи з обслуговування користувачів документованою інформацією – це документні фонди (ДФ). Тобто документні масиви створюють, як правило, в генералізаційних та транзитних ДС, а документні фонди – в термінальних ДС [53, с. 43–46].

Донедавна поняття «потік» та «масив» документів вивчали в основному у контексті інформатики та бібліографознавства. Потік визначався як найбільш рухома частина масиву документів або як активна частина інформаційних ресурсів суспільства. Потік та масив відрізняли переважно за формою їх існування: потоку притаманна динаміка, масиву – відносна статика. Поняття «масив» та «фонд» документів використовували як синоніми. Документознавчий підхід потребує детальнішого визначення цих понять, їх змістовного розмежування, встановлення співвідношення між ними.

Фонд – це більш фундаментальне утворення, ніж масив. Термінологічно поняття «фонд» означає «основа», «фундамент». Масив – це більш мобільний комплекс документів, призначений для подальшого перетворення. Фонд – це освоєний масив документів. Його освоєння відбувається за допомогою систематизації, предметизації, анотування, реферування, упорядкування за

змістовними або формальними видами розстановок та ін. Важливою ознакою фонду є його відбиття у довідково-пошуковому апараті.

Документні потоки, масиви та фонди утворюють документні ресурси (ДР) – сукупність документів, підготовлених для ефективного їх використання членами суспільства, де забезпечують збір, обробку, зберігання, пошук та використання документованої інформації, тому є найважливішим видом ресурсів поряд із матеріальними та енергетичними. ДР поповнюються зовнішнім документним потоком, що виникає завдяки створенню та розповсюдженню документів. Крім зовнішнього, існують внутрішні ДР, що циркулюють у документних масивах і фондах внаслідок їх організації та користування ними. Особливості функціонування внутрішніх ДР вивчають у межах документнофондознавства.

На функціонування документних ресурсів країни впливає багато чинників, головним з яких є інформаційна політика держави. Вона відображається у законах та підзаконних актах, що регламентують розвиток та використання документно-комунікаційних систем країни, і спрямована на створення умов для ефективного і якісного забезпечення інформаційних потреб членів суспільства, перш за все – на документне забезпечення вирішення стратегічних завдань соціального та економічного розвитку держави.

За роки незалежності України прийнято близько 20 законодавчих актів щодо вдосконалення процесів формування національних документних ресурсів. Найважливішими з них є закони України «Про інформацію» (1992 р.), «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992 р.), «Про науково-технічну інформацію» (1993 р.), «Про державну таємницю» (1994 р.), «Про захист інформації в автоматизованих системах» (1994 р.), «Про національний архівний фонд і архівні установи» (1994 р.), «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (1995 р.), «Про видавничу справу» (1997 р.), «Про Завдання Національної програми інформатизації до 2000 р.» (1998 р.), «Про обов'язковий примірник документів» (1999 р.) «Про електронні документи та електронний документообіг» (2003 р.), «Про захист персональних даних» (2010 р.), «Про електронні державні послуги» (2010 р.), «Про доступ до публічної інформації» (2011 р.) та ін [23].

Крім загальнодержавних актів прямої дії на функціонування документно-комунікаційних систем впливає достатньо законодавчих актів опосередкованої дії, а також не лише внутрішні, але й зовнішні економічні та соціально-політичні зміни, перш за все – світові тенденції створення глобальних комп'ютерних мереж і технологічні досягнення в галузі новітніх інформаційних технологій.

На порозі XXI століття визначним чинником розвитку ноосфери стає інформація, тому в наш час найважливішим завданням є створення інформаційної інфраструктури суспільства, тобто мережі взаємопов'язаних документно-комунікаційних установ та каналів зв'язку між ними. Організаційна інфраструктура документної комунікації має виробничі та невиробничі компоненти. До виробничих компонентів належать видавничі,

поліграфічна, документоторговельна справи, засоби зв'язку (традиційна та електронна пошта, телекомунікації, спеціальні мережі передачі даних типу Телетекс, Відеотекс та ін.). Невиробничі компоненти інфраструктури – це система підготовки кадрів для організації створення, розповсюдження та користування документними ресурсами, система адміністративного керівництва документними комунікаціями, система наукового та технологічного забезпечення документних комунікацій (алгоритми та програми функціонування технічних засобів), сукупність систем збору, зберігання, обробки, пошуку та надання користувачам документованої інформації [38].

Відсутність або недостатній розвиток будь-якого складника інфраструктури документних комунікацій знижує ефективність функціонування документного потоку та масиву, а також темпи доведення інформації до користувачів, сповільнює розвиток науки, економіки, виробництва, управлінської сфери. Створення в країні оптимальної інфраструктури документної комунікації передбачає врахування перспектив розвитку можливостей технічних засобів передачі, обробки, пошуку, збереження та тиражування документованої інформації. Нині потрібно розширювати засоби обчислювальної техніки та електрозв'язку для передачі даних і теледоступу до віддалених документних ресурсів, створювати повнотекстові бази даних та центри автоматизованого інформаційного пошуку, впроваджувати нову техніку для виготовлення та доставки копій документів користувачам [38].

Документні потоки та масиви – це складні явища і визначити їхню сутність безпосередньо, тобто шляхом практичного обстеження, дуже важко. Найбільш раціональний шлях вивчення складних явищ – послідовний розділ(поділ) їх на елементи, встановлення зв'язків між ними та функцій кожного елемента. Таке структурування явищ можливе завдяки застосуванню системного підходу [50, с. 10–16].

Відокремлення будь-якої системи із зовнішнього середовища можливе лише теоретично, тобто умовно, оскільки фактично система не може існувати ізольовано від зовнішнього середовища. Основні ознаки системи – елемент, структура, зв'язок, функція. Згідно з теорією системного підходу будь-яка система конструюється з обмеженої кількості елементів, що пов'язані між собою метою функціонування. Проста система – це сукупність однорідних елементів, що виконують необхідну для існування системи функцію. Якщо в системі кілька таких сукупностей, то кожна з них набуває ранг підсистеми, а вся система стає складною [50, с. 15–19].

На загальнотеоретичному рівні документні потоки та масиви – це складні впорядковані системи, основні компоненти яких посідають визначене положення та відіграють певну роль. Поняття «система» – відносне, як і поняття «елемент». Залежно від мети та масштабів розгляду окремих елемент може стати підсистемою або самостійною системою зі своїми елементами та зв'язками, а система, що вивчається, може розглядатися як частина більш великої – макросистеми. Наприклад, документ як система – це єдність

матеріального носія та інформації, але на іншому рівні системного розгляду документ сам стає елементом більш загальної системи – документного потоку або масиву. Тому при застосуванні системного підходу завжди важливо встановити межі системи, що вивчається, тобто визначити, підсистемою якої більш загальної системи вона є, як взаємодіє з зовнішнім середовищем [50, с. 15–21].

Система утворюється тоді, коли між елементами виникають зв'язки. Вони створюють структуру системи, забезпечують її цілісність. У документні потоки та масиви як системних об'єктів зв'язки характеризуються багатоаспектністю: є елементарні зв'язки між документами (як змістовні, так і формальні – мовні, хронологічні, видавничі, територіальні та ін.); зв'язки між групами документів, що дозволяє структурувати та упорядковувати документні потоки та масиви (наприклад, відокремлювати потоки та масиви періодичних видань, патентної документації, ділових документів, технічної літератури тощо); зв'язки між документними потоками й масивами та зовнішнім середовищем [7, с. 28–32].

За напрямом розрізняють прямі й зворотні зв'язки. Документні потоки та масиви виникають у процесі установаження прямих і зворотних зв'язків між створювачами та користувачами документів. Сукупність запитів на документовану інформацію стимулює створення нових документів, які доведені до користувачів та освоєні ними і в свою чергу приводять до виникнення нового знання, що знову фіксується та розповсюджується за допомогою документів [50, с. 34].

Будь-яка система відокремлюється у зовнішньому середовищі для виконання конкретної функції. Функціонування здійснюється для досягнення конкретної мети, це робить систему доцільною. Кожний структурний компонент системи виконує свою власну функцію. Функції розвиваються на лініях зв'язків між компонентами системи. Так, наприклад, документний потік виконує функцію руху документів у суспільстві, забезпечує можливість їх розповсюдження, поповнення та оновлення документних масивів, а функція документного масиву це акумулювання, впорядкування документів, забезпечення можливості їх зберігання та використання споживачами [50, с. 40–41].

Масштаби системного розгляду документних потоків і масивів можливі на мікро-, мезо- та макрорівнях. Так, на мікрорівні документний потік як систему детально охарактеризувала Г. Ф. Гордукалова, визначивши родоутворювальним елементом потоку – документ, а головною системоутвірною ознакою – зв'язок документів у потоці за змістом. Цей зв'язок зумовлений тим, що не існує документа, семантично не зв'язаного з попередніми елементами потоку. Щоб створити такий документ, слід описати принципово новий об'єкт, який вивчено невідомими раніше методами у новій для людства системі понять. Створення будь-якого нового документа певної тематики здійснюється на основі вивчення, аналізу, обробки попередніх документів [7].

На макрорівні документний потік із системних позицій розглянув К. Б. Гельман-Виноградов, визначивши його як ту частину документного середовища ноосфери, що рухається.

Доречно відзначити, що основи розгляду документних потоків і масивів на мезорівні першим заклав Ю. М. Столяров, запропонувавши класифікацію соціальних інститутів з документознавчих позицій, поділивши їх на генералізаційні, транзитні, термінальні документні системи, визначивши документні потоки та масиви як результат виробництва і розповсюдження документів. Цей підхід дозволяє запропонувати таке розуміння системності явищ, що вивчаються, як швидкість зростання документного потоку [53].

Документні потоки і масиви виокремлюються в самостійні явища системи документних комунікацій завдяки наявності власних ознак і властивостей. Ознаки відображають зовнішні сторони явища, а властивості відбивають внутрішні його особливості та відмінні якості. Оскільки документні потоки та масиви – це складники однієї системи, родоутворювальним елементом якої є документ, вони крім відмінних мають спільні ознаки та властивості, що відтворюють характерні особливості функціонування документів у суспільстві. Спільні ознаки документних потоків та масивів:

- 1) множинність документів, з яких складаються документні потоки та масиви;
- 2) доцільність функціонування документальних потоків і масивів, спрямованість їх формування на досягнення кінцевої мети, на забезпечення функціонування документної комунікації, управління, обмін документованою інформацією, створення оптимальної системи документного ресурсу;
- 3) постійне відтворення документальних потоків та масивів у процесі соціально-комунікативної діяльності.

Відмітними ознаками потоку, що відрізняють його від масиву, є:

- 1) динамічність як спосіб існування потоку, який постійно переміщує документи від створювачів документованої інформації до її споживачів;
- 2) невпорядкованість документів у потоці, який лише переміщує їх комунікаційними каналами і за станом своєї організації, як звичайно, не пристосований для безпосереднього використання в ньому інформаційної складової документів споживачами [53, с. 152].

Таким чином, можна вважати, зовнішній потік, який потенційно надходить на вхід термінальних документних систем, містить документи, що потенційно призначені для використання, але поки вони не оброблені та не відображені в інформаційно-пошукових системах, вони фактично не доступні споживачам.

Документні масиви, навпаки, відносно статичні, більш упорядковані, створюються через відбір, оскільки формуються відповідно до конкретного призначення, мають профіль і сукупність специфічних ознак документів, що обмежують формування масиву. Наприклад, ДМ книготорговельної організації, ДМ місцевого відділення Укрдруку, масив документів відділу комплектування наукової бібліотеки, який без попереднього його освоєння методами аналітико-синтетичної обробки не може стати частиною фонду та ін.

Розрізняють атрибутивні та прагматичні властивості документних потоків і масивів. Атрибутивні – це необхідні, суттєві властивості, без яких явище не існує. Прагматичні – це властивості, які виявляються в процесі використання документних потоків і масивів.

Документ може розглядатися в різних аспектах, різноманітність яких відзначав вже К. Г. Мітяєв. Зокрема, для управлінського документознавства актуальним є його аналіз як інструмента управління, а також розгляд його характеристик як юридичного акта. Мова йде про юридичну силу документної інформації, яка, між тим, має місце за умови наявності позатекстових інформаційних елементів-бланку, печатки, підпису, революції тощо. Більш масштабною є концепція документа як елемента соціальної пам'яті, як частки ноосфери. Власне і аспекти розгляду функціонування документа як знакової системи у певному середовищі текстів споріднені з такого роду концепціями в плані соціальних комунікацій, з одного боку, і документальною пам'яттю людства – з другого. Ретроспективна і оперативна частини світового документального поля розглядаються з точки зору їхнього руху, актуалізації, потенційного інформаційного ресурсу суспільства [34]. Цей аспект досліджено в працях Г. В. Боряка, Б. С. Ілізарова, К. Б. Гельман-Виноградова, А. С. Уйбо та інші. Прояв сутнісних характеристик архівного документа як історичного джерела, пам'ятки історії й культури розглядається в державний, суспільний та науковий статус у публікаціях В. Ю. Афіані. Все більше привертають увагу представників різних наук комунікаційні характеристики документа. В останні роки вони ставали об'єктом аналізу в спеціальних роботах з археографії (Г. В. Боряка), книгознавства (А. О. Беловицької, В. Ю. Іваницької, Г. М. Швецової-Водки, К.Т. Ямчука), кодикології (Д. А. Дубровіної), бібліографознавства (В. О. Ільганаєвої, В. П. Леонова, М. С. Слободяника, А. В. Соколова, Г. М. Швецової-Водки) та інших. У цих працях подано спектр думок щодо властивостей документа як засобу комунікаційного зв'язку, особливостей різних видів документів, функцій комунікаційних посередників тощо. Зокрема, аналіз змісту і форми комунікаційних процесів, що відбивають зв'язок «писемне джерело-споживач інформації», розглядається як засіб вирішення проблем походження і призначення цього джерела та адекватності відображення інформації через його описову статтю-головних у камеральній археографії. Подібний підхід демонструється у випадку розв'язання іншого дослідницького завдання вже у межах бібліотекознавства, коли розкриття сутності соціального призначення наукової бібліотеки вважається за доцільне здійснювати через вивчення складної документальної когнітивно-комунікаційної системи [56, с. 29–31].

Особливої ваги набувають результати комунікаційного підходу під час розгляду методологічних засад загального документознавства, наприклад, при визначенні понять, що виступають тут на категоріальному рівні, таких, як «інформація», «документ», «книга». З іншого боку, така конкретизація, а також висновки щодо особливості комунікаційних характеристик документа дозволяють виокремити різні фази його існування, а звідси і розрізнити

дисципліни чи галузі знань, що вивчають документ на певній стадії функціонування.

Розглянемо, наприклад, як визначають у комунікаційному аспекті відмінності документа та книги. Як вважає Е. К. Беспалова, створений автором рукописний документ лише потенційного може стати книгою, але набуває такого статусу тільки в результаті їх створення переписувачем, редактором, друкарем, видавцем як засобу розповсюдження інформації в суспільства шляхом тиражування.

Майже так само розмірковує А. О. Беловицька: «Книга як спосіб соціальної комунікації стає дійсністю в процесах організації твору писемності, писемного документа у твір писемності та друку, рукописне чи друковане видання засобами книжної справи і в процесах подальшого відображення в суспільній свідомості результату цієї організації тими ж засобами» [58]. Створення опублікованого, виданого чи депонованого документа і включення його в систему суспільного користування через книжкову торгівлю і бібліотеки, на думку Г. М. Швецової-Водки, дозволяє вважати такий документ книгою та відрізнити його за цими ознаками від інших документів [58].

Власне книгу від документа у поданих вище трактуваннях відрізняє її динамічний характер, те, що вона є, за висловом Е. К. Беспалової, «динамічним» документом. Однак у Е. К. Беспалової динамічність документа не є ще самодостатньою ознакою для визнання його книгою. Додатковими ознаками є так звані «елементи вторинної структури криги», що відповідають потребі її руху в суспільстві, а саме відомості про автора, редактора, назву, рік, місце видання, формат, наклад тощо [6, с. 3–5].

Є й інші аспекти розгляду таких комунікаційних характеристик, що значно пов'язані з розумінням властивостей, стану та статусу документа як джерела інформації. Цей аспект перебуває у площині аналізу фаз трансформації «динамічного» документа в історичне джерело. Зокрема, цю проблему, як фундаментально теоретичну, впродовж останніх років розглядають на спільних наукових конференціях російські архівісти, документознавці та джерелознавці. Правда, там її декларують як «трансформація документа в історичне джерело» [30]. Її формулювання дещо неоднозначне, оскільки відразу виникає запитання: чи одержує в такому випадку документ якість історичного джерела, або ж він повністю перетворюється в історичне джерело, позбавляючись своїх характеристик документа. Друга точка зору декілька десятків років тому була поширена в історичному джерелознавстві й архівознавстві, проте матеріали обговорення даної проблеми конференції дають право стверджувати, що перевага була віддана першій позиції. Основним дискусійним її аспектом було визначення того моменту, коли документ стає історичним джерелом. Ряд учасників конференції був схильним розглядати архівний документ як історичне джерело, незалежно від того, користувався ним історик чи ні, аргументуючи це тим, що ретроспективна інформація існує об'єктивно, бо в іншому разі діяльність архівіста не має сенсу [30].

Архівний документ – «доджерело» та архівний документ-історичне джерело – це різний стан одного й того ж об'єкта з однаковим властивостями. Головним із них є властивість відображення в документі інформації про минуле. Архівний документ – «доджерело» має лише властивості історичного джерела, проте до реалізації їх дослідником таким не є. Тільки в результаті джерелознавчого вивчення архівного документа розкриваються його властивості як історичного джерела і формулюється характеристика цих властивостей. Саме ж архівне джерелознавство, що включає, на думку А. В. Єлпатєвського, крім проблем визначення цінності документів також питання їхнього наукового описування й організації використання, потребує уточнення предмета і завдань дослідження, характеру взаємозв'язків з історичним джерелознавством і відмінностей від нього [45, с. 24–32].

Власне будь-який документ може стати джерелом інформації про минуле, з огляду на невизначеність у розмежуванні часу на «минуле» і «сучасне». У цьому контексті поняття «ретроспективна документна інформація» є дуже умовним. І все ж для документальних систем є критерій, що дає можливість провести таку межу. Це час, коли документ перестає виконувати ту основну функцію, заради якої він був створений, що дозволяє відокремити «власне документ від архівного документа як потенційного історичного джерела», а за деякими уявленнями в результаті він вже набуває значення історичного джерела. Ось, що пише з цього приводу Г.В. Боряк: «...історичне джерело як артефакт відрізняється від загального поняття «документ» ціннісний ретроспективний характер, що полягає у відстані його від часу створення, а відповідно – у різному функціональному призначенні. Документ у контексті проблеми його походження створюється як інструмент прямого управління або прямого впливу на певні сфери суспільного життя. Його статус і функції змінюються, коли він потрапляє до архіву і набуває значення «архівного документа». Головна функція і головний зміст архівного документа – це можливість його актуалізації для нового знання та нового впливу на суспільство. Ця можливість його використання базується на його джерелознавчій сутності» [2, с. 5–9].

У підсумку можна відзначити, що архіви зберігають документи як «доджерела», що мають властивості історичного джерела. Архівний документ перебуває у стані історичного джерела в процесі його вивчення для вирішення завдань історичного дослідження. У фондах архівів також маємо документи, що мають офіційний статус історичного джерела після поінформованості про них в каналах наукових комунікацій [2, с. 5–9].

З точки зору аналізу комунікаційного циклу, з врахуванням першої та останньої його ланок, тобто «автор документної інформації – споживач документної інформації», викладене вище має важливе значення. Зокрема, автор твору, що можливо і не розраховував на таку увагу до нього через багато століть, знову знаходить свого читача. Правда, у цьому разі перехід в «динамічний» стан власне вже не відбиває безпосередній комунікаційний зв'язок, оскільки у закладені в нього творцем, а його зміст не є актуальним у

наш час. Ці видання, як зазначалося, перш за все виконують роль історичних джерел і сприймання описання знання споживачем має зовсім інший характер, ніж у комунікаційному акті оперативної дії «автор-читач» [23].

Інша ситуація, коли укладають ділову документацію чи документи особливого походження. Тут вже немає ніякого акту комунікації у циклі «автор документної інформації – споживач», оскільки ці документи не призначалися для оприлюднення з такою метою. Взагалі, продукуючи історичні документи, як нормативні, так і довідкову документацію, мова може йти про комунікаційний зв'язок «документ-споживач» або «автори наукового видання-споживач», оскільки обов'язковим складником такого видання є наявність наукового коментаря до тексту, який часто адаптований для його сприймання сучасним читачем. Таке видання буде виконувати ту функцію, яку заклали під час його створення автори наукового видання. У той же час результати археографічного чи кодикологічного аналізу пам'ятки ми не розглядаємо як науково-інформаційну роботу не тільки термінологічно, а й за суттю [23].

На відміну від бібліографічних, реферативних чи оглядових інформаційних документів, археографічні чи кодикографічні описи документальних пам'яток включають результати науково-дослідної роботи, де формулюються нові наукові факти. Власне такі описи – різновид наукової публікації, а саму археографічну і кодикографічну діяльність не можна розглядати як роботу комунікаційних посередників, оскільки тут дослідники виступають як автори тексту нового наукового документа [23].

Доречно відзначити ще один важливий момент. Фактично «динамічні» та «статичні документи, як «зовнішньообігові», так і «внутрішньообігові» є об'єктами вивчення різних галузей знань. Так на нашу думку, «динамічні зовнішньообігові» документи переважно вивчають бібліографознавство, бібліотекознавство, книгознавство та інформатику. «Динамічні внутрішньообігові» документи є об'єктами спеціального документознавства, яке досліджує управлінську, картографічну, науково-технічну та інші галузеві чи функціональні типи документації. У цілому «статичні» документи-об'єкт вивчення історичного джерелознавства. «Зовнішньообігові статичні» перебувають у полі зору історії та бібліографії друкованої книги XIX–XX ст. або історії бібліографії стародруків. «Внутрішньообігові статичні» є прерогативою архівознавства та історичного документознавства. Рукописні документальні пам'ятки як «зовнішньообігові», так і «внутрішньообігові» є об'єктом кодикології та кодикографії, а також археографії. Ряд спеціальних історичних дисциплін також вивчають «статичні» документи. Однак дослідницький простір цих дисциплін обмежений специфікою носія інформації, деякі вивчають окремі елементи документа у вигляді філіграней, записів користувачів, інших позатекстових елементів, оформлення матеріального носія чи способів фіксації інформації. Деякі з них мають історико-філологічний характер. Варто зауважити, що одночасно з дослідженням «статичних» документів для з'ясування жанрово-типологічної характеристики, історії походження часто проводиться аналіз їхнього функціонування у

«динамічному» стані. Варто також відзначити наявність специфіки концептуальних підходів до визначення комунікаційних характеристик, так званих, «електронних документів». «Електронні» листи, статті, книги, енциклопедії, бібліографічні покажчики, управлінські документи тощо хоча і є аналогами текстової частини документів з паперовою основою, однак їх спосіб існування, у тому числі передавання комунікаційними каналами комп'ютерного зв'язку, значно відрізняється від власне документального [51].

Доречно зауважити, що сучасна технологія, наприклад, видавничої справи вже передбачає спочатку створення макету видання в електронній формі, а потім так званої твердої копії, яка виконує роль друкарської форми. Електронний обіг цінних паперів є особливою комунікаційною сферою із специфічними формами їхнього існування. У комп'ютерному справочинстві існує ряд проблем створення та функціонування електронних організаційно-розпорядчих документів і представників інших типів управлінської документації, що потім позначається на проблематиці архівного зберігання дискет, компактдисків, змінних вінчестерів і використання їхньої інформації.

Формування різних значень поняття «документ» – проаналізовано розвиток поглядів на це поняття, починаючи з найдавніших часів (2000 р. до н. е.) і до сучасності. Показано, що найбільш прислужилися до розкриття історичних витоків поняття «документ» польський дослідник А. Сускі, німецький – Х. Арнтц, російські – М. Комаров, Г. Воробйов [62].

Певні етапи побутування поняття «документ» усупільстві знаходимо в підсумкових працях – енциклопедіях, словниках, які свідчать про те, що початкове широке розуміння документа як будь-якого свідчення або повчального прикладу поступово – до кінця ХІХ ст. – звужувалося до доказу (свідчення) писемного, що підтверджує певний факт і є офіційно юридично затвердженим [62, с. 19–23].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття виник окремий напрям практичної діяльності і наукових досліджень, пов'язаний із діяльністю відомого бельгійського вченого Поля Отле, – документація. Свою назву цей напрям отримав від нового широкогорозуміння поняття «документ». Найбільш повним і систематизованим викладом поглядів П. Отле став його «Трактат про документацію» (1934). П. Отле називав документом будь-який носій семантичної інформації, незважаючи на те, чи має він утілення субстанціальне або енергетичне, без обмежень з боку матеріальної сутності предмета, за допомогою якого передавалася інформація, і з погляду знакової системи, що застосовувалася. При цьому обсяг поняття «документ» дорівнював поняттю «книга». Одним з перших П. Отле висловив думку про те, що документ і книга належать до класу «засобів інформації і комунікації», хоча ця теза залишилася не розкритою. Отже, П. Отле повернув термінові «документ» його первісне найширше значення (засіб передачі інформації, рівний засобу навчання). У документологічних ідеях П. Отле поряд з ототожненням документа і книги були викладені різні уявлення щодо обсягу відповідних понять, які вплинули далі на послідовників П. Отле, були по-різному інтерпретовані [63, с. 8–9].

У 50-60-і рр. ХХ ст. у центр уваги фахівців – теоретиків і практиків документації – потрапляють поняття інформації і комунікації. У Радянському Союзі, в тому числі й в радянській Україні, відродження документаційних ідей відбувалося у 60-70-их роках минулого століття, в той час, коли формуються такі наукові дисципліни як інформатика і документалістика. Документом визнавався будь-який матеріальний об'єкт, що несе закріплену (або зареєстровану) інформацію, яку можна використовувати для вивчення якогось фізичного або інтелектуального явища. Від інших об'єктів реального світу його відрізняють: субстанціональний носій, який дозволяє закріплювати інформацію для передачі її в часі, і обмеженість даних об'єктів певними зібраннями, створеними людиною. Це значення поняття «документ» позначимо як Документ I [63, с. 10].

Поряд з ним у науковому обігу сформувалися інші, дещо вужчі за обсягом поняття, значення «документа»: Документ II – матеріальний об'єкт, який є результатом людської праці, свідчить про людський інтелект і рівень розвитку цивілізації, тобто є предметом матеріальної культури людства; Документ III – матеріальний об'єкт, який створюється з метою втілення людської думки, знань, почуттів, у цілому – відомостей, призначених для передачі; Документ IV – матеріальний (субстанціальний) об'єкт, на (в) якому соціальна (семантична) інформація закріплена способом запису (незалежно від виду запису [65, с. 180–182].

Перелічені значення поняття «документ» можна охарактеризувати як поступове звуження обсягу поняття «документ», але формувалися вони практично одночасно і не завжди диференціювалися (іноді дефініція «документа» і приклади, що наводилися, не відповідали одне одному).

У 80-ті роки ХХ-го ст. переважає значення Документа IV, що відображено у сучасних словниках, енциклопедіях, навчальних посібниках, і, нарешті, у міжнародному стандарті ІСО 5127/1-1983 «Документація та інформація. Словник».

Одночасно з розвитком теорії документа у межах документаційно-інформаційної науки розвивалися погляди на документ як історичне джерело. У західноєвропейській історичній науці ХІХ–ХХ ст. (В. Ланглуа, Т. Сеньобос, Ш. Самаран) відомо застосування терміна «документ» для позначення всіх історичних джерел; при цьому слово «документ» вживалося у найширшому значенні, що охоплює документи писемні, речові, передані засобами звуку, зображення чи іншим способом [65, с. 180–182].

Гносеологічне визначення «історичного джерела» як «будь-якого явища, що його можна використовувати для пізнання минулого людського суспільства» (С. О. Шмідт) дозволяє співвіднести його з найширшим значенням «документ» – Документом I. Документальні історичні джерела у цьому значенні охоплюють, крім традиційних джерел інформації, ще й об'єкти матеріальної культури і природні, обмежуючи їх тими, що вплинули на історію людства. До недокументальних історичних джерел у цьому випадку можуть належати такі, у яких інформація передається в часі без її фіксування на

матеріальному (речовинному) носії, відділеному від людини: так звані «етнографічні» або «поведінкові»; «лінгвістичні» або «дані мови», «усні» або «фольклорні». Поділ усіх історичних джерел на документальні і недокументальні відповідно до значення Документа I може бути корисним для узагальнення і виділення характерних рис, притаманних для кожної з названих категорій джерел.

В іншому розумінні історичними джерелами вважають тільки такі, що безпосередньо відображають історичний процес, тобто лише результати (продукти) людської діяльності, пам'ятки матеріальної і духовної культури людства (Л. М. Пушкарьов й ін.). У цьому значенні історичні джерела теж можуть бути документальними (тепер у значенні Документа II) або недокументальними (етнографічні, лінгвістичні, усні і т.п.). Якщо за документ визнавати значення Документа III, то до документальних історичних джерел належатимуть документи із записаною інформацією і тривимірні зображальні документи [63, с. 9–11].

В історичному джерелознавстві довгий час не існувало поняття, яке б узагальнювало різноманітні форми запису інформації, тобто збігалось із значенням Документа IV. Документаційно-інформаційні уявлення про документ (у значенні Документ IV) у їх порівнянні з поняттям «історичне джерело» вперше найбільш глибоко розглянув Б. С. Ілізаров (1984 р). Він поділив історичні джерела в цілому на речові, усні і документи (або «документальні історичні джерела») [63, с. 9–11].

Більш характерним для історичного джерелознавства є інше значення «документа», п'яте у розглянутій низці. Документ V – це частина всіх явищ, що належать до Документа IV, хоча зазвичай його виділяли тільки як різновид писемних джерел. Документ V – це такі записи, що створені в процесі певної людської діяльності, пов'язаної з фіксуванням семантичної інформації, і відображають саме цю діяльність, бо є її «залишками» [63, с. 9–11].

Для характеристики поняття Документа V необхідно звернутися до проблеми поділу всіх історичних джерел на «залишки» і «перекази» (або «традицію»), характерної для методології історичної науки кінця XIX – початку XX ст. (І. Дройзен, Е. Бернгайм та їх послідовники – В. С. Іконников, В. О. Ключевський, О. С. Лаппо-Данилевський, М. І. Карсєв). Підставою такого поділу є належність історичного джерела до того історичного факту, що вивчається істориком: якщо походження історичного джерела збігається з тією історичною подією, що вивчається істориком, то таке джерело вважається документом. Такий підхід неминуче є відносним: джерело, яке в одному випадку вважається «залишком» (історичного факту) і документом, стосовно до іншої події може бути «переказом», отже, недокументом [63, с. 9–11].

Поділ історичних джерел на «залишки» і «перекази» неодноразово піддавався критиці у радянській науці як прояв ідеалістичної філософії і позитивістської методології, але він вплинув на класифікацію писемних джерел на документальні та оповідні (В. Стрельський, Л. Пушкарьов та ін.) [63, с. 9–11].

Подальше звуження поняття «документ» призвело до формування значення Документа VI, у якому документом називається тільки такий запис, що містить юридичні факти: акти, угоди, договори, рішення, постанови влади тощо. Наступне, ще вужче значення «документа» – Документ VII. Обов'язковими рисами документа у цьому значенні вважається не тільки відображення певних правових відносин (тобто юридичних фактів), але й наявність юридично затвердженого набору правових засвідчень справжності документа, його юридичної сили [63, с. 10].

Аналіз сучасних визначень документа свідчить про те, що пропонована дефініція і приклади не завжди тотожні одне одному. Найчастіше дефініцію можна застосувати до Документа I, а приклади – до Документа IV. Активно використовують значення Документа VII; іноді обсяг поняття «документ» звужується до значення Документа VIII, згідно з яким воно поширюється тільки на записи юридичного характеру, що засвідчують особу. Дедалі більше визнання і розповсюдження одержує значення Документа IV, особливо у зв'язку з прийняттям ДСТУ 2392-94 «Інформація та документація. Базові поняття. Терміни та визначення», в основу якого покладено відповідний міжнародний стандарт. Стандартизована дефініція уточнюється дослідниками, виходячи з практики роботи архівів і бібліотек [37].

Класифікація документів – це поділ їх на класи за найбільш загальними ознаками схожості та відмінності. Найважливішою класифікаційною ознакою документа є його зміст, зокрема відношення зафіксованої в ньому інформації до предмета чи до напряму діяльності.

Види документів визначаються за кількома ознаками:

1. За змістом інформації: документи з адміністративних питань, бухгалтерського обліку, кадрових питань, фінансово-кредитних операцій, комерційні документи, документи зовнішньоекономічної діяльності.
2. За походженням: офіційні (службові) – ті, що створюються організацією чи службовою особою та особисті – засвідчують особу або її права, обов'язки, службовий або соціальний стан.
3. За призначенням: організаційні, розпорядчі, інформаційні, колегіальних органів.
4. За місцем виготовлення: внутрішні (створюються всередині організації, підприємства і тут же функціонують) і зовнішні (що надійшли від інших установ, надіслані в інші установи).
5. За напрямом проходження: вхідні (що надійшли ззовні для розгляду й виконання) і вихідні (що надсилаються в інші установи, організації).
6. За способом (формою) виготовлення: типові (складаються завчасно і є текстом-зразком для індивідуальних: типові правила, інструкції); трафаретні (частина тексту видрукувана на бланку, частина вписується при його заповненні); індивідуальні (створюються щоразу наново за довільною формою).
7. За ступенем складності: прості (містять одне питання) і складні (містять два або більше питань).

8. За ступенем гласності: звичайні, для службового користування, таємні (секретні).
9. За терміном виконання: звичайні (документи, термін розгляду яких визначено чинним законодавством, адміністрацією) і термінові (виконуються терміново або у строк, спеціально визначений керівником).
10. За стадіями виготовлення: чорнові (роботаавтора над текстом), оригінали (належним чином оформлений перший примірник документа), копії (точне відтворення оригіналу; різновиди копій: відпуск – повна копія відправленого оригіналу; витяг – копія, що відтворює частину документа; дублікат – другий примірник документа, виданий у зв'язку з втратою оригіналу).
11. За строками зберігання: постійні, тимчасові (до 10 років), тривалі (понад 10 років).
12. За структурними ознаками: стандартні (документи, в яких може бути передбачено не лише формуляр, а навіть слова, словосполучення й речення, за винятком цілком конкретних відомостей) і нестандартні (документи, в яких можна заздалегідь передбачити й сформулювати окремі найзагальніші відомості, а спосіб викладу залежить від конкретного змісту, ситуації та обставин ділового спілкування).
13. За способом фіксації: письмові, графічні (малюнки, графіки, схеми, плани), фото-, кіно-, фонодокументи.
14. За юридичною силою: справжні (документи видані в установленому законом порядку; розрізняють: дійсні – що мають на певний момент юридичну силу) і недійсні – що з якихось причин утратили її (наприклад, через закінчення строку договору) і підроблені (у зміст документа вносять неправильні відомості, роблять виправлення тощо) [37].

Кожний документ складається з окремих елементів реквізитів (складники частини будь-якого документа). Розрізняють постійні і змінні реквізити документів. Постійні друкуються при виготовленні бланка; змінні – фіксуються на бланку в процесі заповнення.

ДСТУ 4163 – 2003 встановлює максимальний склад реквізитів і певний порядок їх розміщення в організаційно-розпорядчих документах [37].

На належність документа до системи соціальних інформаційних комунікацій зазначало багато дослідників (А. Сускі, М. Новакова, Г. Г. Воробйов, А. В. Соколов та інші), але комунікаційна природа документа досліджена ще недостатньо.

Інформаційно-комунікаційний підхід полягає в тому, що певне явище чи процес розглядається з погляду теорії інформаційної комунікації, згідно з якою система комунікації складається з таких елементів: джерело інформації, передавач, канал, одержувач, кінцева мета інформації. Стосовно соціальної комунікації більше застосовують тричленний поділ системи: комунікант, канал зв'язку, реципієнт [10].

Властивості документальної комунікації визначаються тим, що каналом передачі повідомлення в ній є документ. Повідомлення (інформація) формується у свідомості комуніканта і фіксується ним на речовинному носії, відділеному як від комуніканта, так і від реципієнта. Фіксованість повідомлення на матеріальному (речовинному) носії забезпечує можливість передавання повідомлення як у просторі, так і в часі [64, с. 324].

Поряд із трактуванням документа як каналу комунікації, яким передається повідомлення, існує інший підхід, коли сам документ розглядається як комунікат (те, що передається у процесі комунікації). У цьому випадку каналами комунікації вважають суспільні інститути, що забезпечують збирання, збереження, пошук та організацію використання документів. Такий підхід не суперечить означеному вище, він лише свідчить про можливість різноманітних підходів до визначення місця документа в системі соціальної інформаційної комунікації [64, с. 324–325].

Розгляд документа як елемента системи соціальних комунікацій дозволяє прояснити і поняття «інформація», що використовується під час характеристики документа. Інформація – це наукова абстракція, яка є результатом інформаційно-комунікаційного підходу до явищ дійсності. Говорити про документ можна лише з урахуванням діалектичних взаємин між інформацією і знанням; свідомістю у вигляді думок, ідей, емоцій, вольових спонукань людини і її «зовнішнім» вираженням у формі документальних повідомлень.

Представлення документа й інформації у світлі теорії комунікації дозволяє з'ясувати сутність документа і знайти методологічний засіб для аналізу його функцій і властивостей. Праць, у яких спеціально розглянуто функції документа, не так вже багато (М. П. Ілюшенко, Б. С. Ілізаров, С. Г. Кулешов та ряд інших), але на характеристиці функцій часто будувалися дефініції документа [64, с. 324–326].

Основна функція документа – соціально-комунікаційно-інформаційна – полягає в тому, що він є каналом соціальної інформаційної комунікації. Цю функцію можна розглядати і як сполучення комунікаційної функції (документ є засобом (каналом) комунікації) та інформаційної (документ є засобом (каналом) передачі інформації). Виділяти як окрему «соціальну функцію» документа (М. П. Ілюшенко) недоречно, тому що всі функції документа – соціальні, оскільки він є засобом саме соціальної комунікації [10].

Відмінності документа від інших засобів (каналів) соціальної інформаційної комунікації показують його функції, обумовлені матеріальною формою документа: фіксування (закріплення) інформації на речовинному (субстанціальному) носії, відчуженому від людини; збереження інформації, тобто її передавання в часі в незмінному вигляді, або забезпечення діахронної комунікації.

Функції документа більш часткового характеру зумовлені призначенням комунікації, тобто кінцевою метою передачі інформації. Це, по-перше, пізнавальна функція (документ є засобом передавання знань; результатом

пізнання – відображенням об'єктивної дійсності; засобом завершення процесу пізнання об'єктивної дійсності і початком, джерелом процесу передачі знань з індивідуальної в суспільну свідомість) [10].

Наступна істотна функція документа – функція свідчення, доказу, підтвердження яких-небудь фактів (відомостей). Найбільш яскраво ця функція виявляється в документах, які належать до значень Документ VIII, Документ VII, Документ VI, де вона є чільною і одержує назву правової або юридичної функції. Але функція свідчення притаманна всім документам в тім або іншому ступені [10].

Одним із найважливіших завдань, що їх виконують документи в системі соціальної комунікації, – служити «зовнішньою пам'яттю» людини і людства в цілому. Це – меморіальна функція документа.

Культурна функція документа полягає у збереженні культури як усього, створеного людським розумом і працею. У більш вузкому значенні культурна функція документа – це збереження духовної культури; у ще вузкому – збереження культури художньої, пов'язаної з художньо-образним відображенням дійсності. Різновидами (або підфункціями) культурної функції документа є виховна, рекреативна і гедоністична. Вони властиві не всім документам, а певним їхнім видам [64, с. 324–325].

До загальних функцій документа належить також управлінська (або регулятивна).

Перелічені функції властиві всім документам, але виявляються по-різному в кожному із видів документа. Крім того, існують функції, характерні для конкретних груп і видів документів, які виявляються при їх типологічному аналізі.

Із переліченими загальними функціями пов'язані властивості документа: знаковість і семантичність; відображення (втілення) розумової діяльності людини; відображення об'єктивної дійсності; дискретність і безперервність; збереження як змісту, так і матеріальної форми документа при його «споживанні»; можливість охарактеризувати будь-який документ за формулою Ласвелла («хто, що, яким каналом, кому, з яким ефектом повідомляє»); діяльнісний характер [64, с. 324–325].

Важливе значення надається визначенню видів документа. Дихотомічний поділ поняття Документ I не дає уявлення про види документа, тому що на кожному рівні поділу за документ визнається тільки один результат поділу. Видова класифікація документа можлива на кожному рівні, за різними ознаками. У нашому дослідженні пропонуємо класифікацію документа на рівні Документа IV, як найбільш уживаного в документаційно-інформаційній науці поняття. Багатоаспектна фасетноблочна класифікація Документа IV складається з чотирьох блоків:

- За особливостями носія інформації.
- За особливостями знакових засобів фіксації і передачі інформації.
- За обставинами існування документа у зовнішньому середовищі.
- За інформаційним складником.

У кожному блоці використовується декілька ознак, за якими виділяються види документа. Кожний документ може бути охарактеризований за різними ознаками і відповідно визначений його вид. Видова класифікація Документа IV охарактеризована як з погляду визначення ознак класифікації, так і з погляду визначення і термінологічного позначення певних видів документа [64, с. 324–325].

Передусім, здійснено порівняння Книги і Документа IV за ознаками класифікування останнього. З погляду матеріально-знакової форми найбільш широке значення Книги збігається з Документом IV, тобто книгою визнається будь-який матеріальний об'єкт, створений людиною спеціально для фіксування інформації способом запису, незалежно від характеристик носія інформації, знакової системи і виду запису (фіксування) інформації, а також способу сприйняття людиною цієї інформації. У наш час це розуміння книги охоплює не тільки традиційні писемні документи, але й «звукову книгу», та «електронну книгу» [64, с. 324–326].

Інші, більш вузькі значення Книги можна подати як результат диференціації цього поняття дихотомічним способом (на Книгу і не-Книгу) за ознаками, що характеризують, з одного боку, матеріальний носій (характер матеріалу, конструкція, обсяг) і з іншого – спосіб сприйняття інформації людиною, особливості знакової системи втілення інформації. Отже, за особливостями матеріального носія Книга II – це документ паперовий; Книга III – документ паперовий аркушевий; Книга IV – зібрання аркушів; Книга V – документ блочний; Книга VI – документ блочний визначеного обсягу (на сьогодні – понад 48 сторінок, понад два умовно друкованих аркуші). За особливостями знакової форми запису і способу сприйняття людиною Книга 2 – це документ безпосередньо сприйманий; Книга 3 – документ безпосередньо сприйманий, візуальний; Книга 4 – документ символічний, виражений абстрактними знаками; Книга 5 – документ, призначений для читання; Книга 6 – документ вербально-писемний (літературний або текстовий) [59, с. 90–94].

Отже, проведений нами всебічний аналіз основних понять Документ і Книга свідчить, що з погляду матеріального носія і знакової системи запису інформації поняття Книга не збігається цілком і беззастережно із жодним з видів Документа IV. Протиставлення Книги «іншим видам документа» – це, передусім, емпіричне протиставлення друкованих документів кіно-фото-фоно-документам і машиночитаним документам. Так само поняття Книга не збігається повністю і однозначно із жодним видом Документа IV, що виділяється за ознаками обставин існування у зовнішньому середовищі і за інформаційним складником. Порівняння функцій і властивостей документа і книги показало, що книзі притаманні всі функції і властивості документа, отже, Документ IV є родовим поняттям відносно книги [63, с. 14–15].

Відмінності Книги від Документа IV простежуються завдяки розгляду місця книги в соціальному комунікаційно-інформаційному процесі. Книга – це документ, що створюється в результаті діяльності комунікаційного

посередника – 1 (видавничої або редакційно-видавничої справи) і надходить до одержувача інформації в результаті діяльності комунікаційного посередника – 2 (системи книгопоширення, книжкової торгівлі, бібліотечної справи). З таким визначенням Книги збігаються і думки багатьох книгознавців, від Ф. Ейхлера (1896 р.) до Т. Зберського, А. О. Беловицької, О. А. Гречихіна, М. Ф. Кодака та інших. Близька до цього розуміння Книги і думка архівознавців – І. Л. Маяковського, М. Ф. Яновського, К. Г. Мітяєва, В. М. Автократова, Б. С. Ілізарова та інші, які характеризували відмінності книги від архівного документа [63, с. 15].

Специфіку книги як документа похідного, на відміну від інших похідних документів, можна виразити словом «видання». Видання – це процес і результат діяльності певних суспільних інститутів (видавництва і видавничих організацій), спрямоване на офіційне опублікування і розмноження (тиражування) спеціально підготовлених документів, у єдності їхнього змісту, знакової і матеріально-конструктивної форми. Поряд з виданнями категорія Книги охоплює депоновані документи [61, с. 126–127].

Завдяки своєму особливому місцю в системі соціальних комунікацій Книга здобуває нові, порівняно з документом узагалі, функції та властивості. Це, насамперед, функція поширення інформації (або її широкого розповсюдження), з якою пов'язана така властивість книги як адресованість доволі широкому, необмеженому заздалегідь колу читачів. Книга – засіб не аксіальної, а ретіальної комунікації.

Друга істотна риса книги – функція перетворення суспільної свідомості, яка дозволяє книзі по-іншому виконувати пізнавальну, культурну й управлінську функції, властиві будь-якому документові. Книга більшою мірою, ніж документ узагалі, виконує естетичну і етичну підфункції цих функцій.

Третя специфічна функція книги – товарна. Книга є товаром, тому що вона являє собою матеріально-ідеальний продукт духовно-матеріального виробництва [61, с. 126–127; 60, с. 16–17].

Особливі властивості книги такі: її конкретно-історичний характер, доступність з поглядоматеріальної форми, портативність (здатність до переміщення), безпосередня включеність у духовне і матеріальне виробництво. Існують також функції і властивості, притаманні певним групам, категоріям книги. Вони вивчаються за типологією книги, стають основою для типологічних угруповань і характеристик.

Підсумовуємо: документна комунікація – та, яка опосередкована документом; де документ використовується для передавання інформації (повідомлення) від комуніканта до реципієнта. Якщо використовувати загальну (елементарну) схему комунікації, то документ – це, насамперед, канал комунікації, у якому міститься комунікат – передане повідомлення – у закріпленому (фіксованому) виді. Документ використовується в соціальній комунікації як єдність каналу комунікації й переданої соціальної інформації.

2.2. Комунікативні засади професійного спілкування

Спілкування як соціокультурний процес: сутність, структура, етапи, функції

Кожній людині призначено жити, навчатися і працювати серед людей: пізнавати себе й інших, облаштовувати життя у світі, розвивати і підтримувати соціальні контакти, шукати особистих стосунків, налагоджувати ділові взаємини, віднаходити потрібний «інтерфейс» у спілкуванні з Абсолютом. Така соціальна активність називається *спілкуванням*, або *комунікацією*¹.

Спілкування – це процес, у ході якого реалізується те чи інше ставлення людини до себе й до інших, вибудовується домівка її душі і духу, простір власних і спільних сенсів та цінностей у часі та просторі, встановлюються зумовлені потребами спільної діяльності в повсякденному та професійному житті контакти з іншими людьми, відбувається обмін інформацією, а також вироблення ефективної стратегії взаємодії, сприйняття й розуміння іншої людини.

Спілкування як різновид соціокультурної діяльності має три аспекти:

1. *інформаційний*: у процесі спілкування відбувається рух інформації між учасниками у вигляді обміну повідомленнями, уточнення, доповнення знань, думок, висловлених фактів;
2. *інтерактивний*: у ході спілкування налагоджується спільна діяльність мовців у вигляді обміну діями і поведінкою;
3. *перцептивний*: під час спілкування люди сприймають, оцінюють, пізнають та розуміють одне одного.

Спілкування відбувається за конкретних обставин, тобто в певній комунікативній ситуації.

Комунікативна ситуація – це складний комплекс зовнішніх умов спілкування та внутрішніх станів мовців, що реалізуються в їхній мовленнєвій поведінці.

Головні компоненти комунікативної ситуації такі: *комуніканти (адресант, адресат), повідомлення, канал комунікації, інформаційний шум, фільтри, зворотний зв'язок, контекст і ситуація*.

Головні компоненти комунікативної ситуації

¹Спільними ознаками обох понять уважають їхню співвіднесеність із процесами обміну й передавання інформації та зв'язків із мовою як засобом кодування інформації; відмінності добачають у тому, що український термін «спілкування» доречніше означає міжособистісну взаємодію, а інтернаціоналізм «комунікація» – інформаційний обмін більшого масштабу, наприклад, у групах, між групами чи загалом у суспільстві. Ми вживаємо питома українське слово «спілкування» вживається як абсолютний синонім до запозиченого «комунікація» для підкреслення принципової неунікності соціальної взаємодії, особливої ролі суспільного буття в соціалізації людини та організації суспільства, а також можливості її знакового втілення.

<i>адресант</i>	комунікант, який створює і подає повідомлення; може бути індивідуальним (одна людина) і колективним (група людей); джерело повідомлення; спирається на існуючі в конкретному суспільстві стратегії презентації інформації; може реалізувати свої інтенції у формі усного повідомлення, листа, скарги, роману, урочистих зборів тощо; кодує свої повідомлення і подає їх у відповідних формах, доступних для адресата (слухача, читача, аудиторії); інколи у значенні «адресант» уживається термін «відправник» (останній може бути нетотожним адресантові – у разі, якщо виступає не автором повідомлення, а лише відповідальним за його передавання);
<i>адресат</i>	кінцевий «споживач» повідомлення; сприймає повідомлення і відповідно до своїх когнітивних стратегій і конкретних умов інтерпретує повідомлення адресанта; може бути індивідуальним (окрема людина) і колективним (двоє і більше людей); інколи у значенні «адресат» уживається термін «отримувач» (останній може бути нетотожним адресатові – у разі, якщо отримує повідомлення, які йому не призначені);
<i>повідомлення</i>	інформація, втілена у конкретний код і передана за допомогою відповідного каналу спілкування; може реалізуватися засобами мови та інших знакових (семіотичних) систем, зокрема жестами, мімікою, рухами та поставами тіла, схемами, діаграмами тощо; кодування і надсилання повідомлення здійснюється з урахуванням фізіологічних та психоемоційних можливостей людей;
<i>канал</i>	спосіб передавання повідомлення; «міст», що поєднує адресанта й адресата; кожне повідомлення вимагає свого власного шляху передавання від джерела інформації до отримувача; канали мають свої медіуми (засіб передавання повідомлення як специфічна конфігурація фізичних, технічних та інституційних характеристик, що становить певну форму комунікації); на вибір каналу та медіума впливають: терміновість, формальність, конфіденційність, складність, вартість інформації, очікування адресата;
<i>інформаційний (комунікативний) шум</i>	перешкоди різного типу (фізичні, фізіологічні, психологічні, семантичні), які знижують результативність комунікації, дестабілізують процес сприйняття і розуміння повідомлення; можуть взагалі унеможливити комунікацію; це вибіркове сприйняття, семантичні перешкоди, інформаційні

	перевантаження, слабкий зворотний зв'язок тощо; може виникати внаслідок перекручень у каналах комунікації, деформування інформації самими учасниками комунікації і под.;
<i>фільтри</i>	соціальні, психологічні, фізичні та інші обмеження, накладені на інформацію в процесі комунікації; з боку адресанта – це відбір інформації для повідомлення, з боку адресата фільтрами можуть виступати несприйняття мовця як авторитета, недовіра до нього тощо; фільтри можуть бути внутрішніми (психологічними: недовіра, невпевненість і под.) або зовнішніми (цензура, заборони, табу і под.);
<i>Зворотний зв'язок (зворотна інформація)</i>	будь-яка реакція адресата на отримане повідомлення, що допомагає адресантові орієнтуватись у його особі, переконатись у мірі дієвості своїх аргументів, досягненні чи недосягненні предметної та комунікативної мети; реакція може бути словесною (усною і/чи письмовою) або несловесною (жестовою, мімічною, спонтанно руховою тощо), негайною або відкладеною, відсутність зворотного зв'язку вказує на негативну реакцію адресата чи комунікативні перешкоди в системі;
<i>контекст і ситуація</i>	обставини, за яких відбувається комунікація; місце і час здійснення спілкування; наявність чи відсутність безпосереднього контакту; можливість бачити, чути адресата; кількість учасників комунікації, офіційність чи неофіційність спілкування; наявність «чужих»; «своя» або «чужа» територія спілкування тощо; має чотири поширених виміри: фізичний, соціальний, хронологічний, культурний;
<i>засоби комунікації</i>	коди, тобто система відповідностей між формою і значенням повідомлення; код потрібний для перетворення сигналу (інформації) у таку форму, яка забезпечить оптимальне передавання сигналу визначеним каналом; знання коду необхідне для обміну інформацією усіма учасниками комунікації; найважливіші коди соціальної комунікації: коди мовної системи (експліцитні й імпліцитні), паралінгвістичні, компоненти інших семіотичних систем.

Отже, загальні параметри комунікативної ситуації визначаються її складовими:

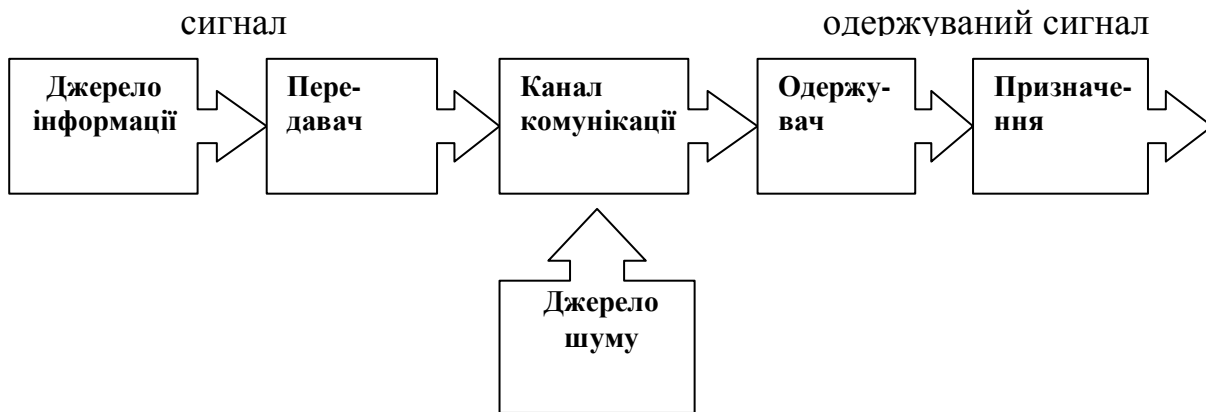

Рис. 1.1.1. Загальні параметри комунікативної ситуації
(Джерело: Швецова-Водка Г.М. «Документознавство»)

З погляду взаємодії мовців у комунікативній ситуації виділяють чотири етапи їхньої діяльності:

1. орієнтування і взаємоспрямованість;
2. встановлення контакту;
3. взаємоінформування;
4. припинення контакту й оцінка результатів.

На думку Дж. В. Ньюстрома та К. Девіса, будь-яка комунікативна ситуація розвивається за універсальним сценарієм:

Народження ідеї – виникнення ситуації, що спонукає до комунікації; мотивація як потреба спілкування, яка поступово усвідомлюється і перетворюється на конкретну мету (мотив, задум), що керує діями учасників;

кодування – втілення задуму (інтенції) ініціатора комунікації в засоби конкретної знакової системи за законами її функціонування; перехід від особистісних смислів до їх утілення в загальноприйнятні значення;

передавання – спосіб трансляції інформації в залежності від мети комунікації, сформованості каналів, наявності спільної для учасників знакової системи;

отримання – процес надходження інформації до бажаного і/чи непрогнозованого отримувача;

декодування – переведення отримувачем змісту повідомлення у звичні особистісні смисли під дією певних уявлень, очікувань та попереднього досвіду;

сприйняття – розуміння прямих і прихованих смислів повідомлення; відновлення інформації в разі пропусків значущих елементів; інтерпретація початкових відомостей і передбачення подальших; усвідомлення задуму повідомлення; оцінка

відгук – реакція отримувача після ознайомлення з повідомленням;

зворотний зв'язок – та частина відгуку (реакції) отримувача, що надходить до відправника (ініціатора комунікації) і слугує показником ефективності (успішності) комунікативної взаємодії.

Основні функції спілкування:

<i>контактно-встановлювальна</i>	встановлення атмосфери обопільної готовності передавати і сприймати повідомлення та підтримувати зв'язок упродовж усього часу спілкування;
<i>інформаційна</i>	обмін інформацією, описами, запитаннями та відповідями;
<i>спонукальна</i>	заохочення учасників (партнера, аудиторії, самого себе) до виконання певних фізичних, фізіологічних, інтелектуальних, духовних та інших дій;
<i>координаційна</i>	взаємне орієнтування й узгодження дій учасників спілкування щодо їх спільної діяльності;
<i>пізнавальна</i>	адекватне сприйняття і розуміння змісту повідомлень, а також взаємне розуміння намірів, установок, переживань, станів одне одного;
<i>емотивна</i>	«обмін» емоціями, збудження у партнера, аудиторії певних переживань, психічних станів;
<i>налагодження стосунків</i>	усвідомлення і фіксування свого місця в системі рольових, статусних, ділових, міжособистісних стосунків;
<i>впливова (волюнтативна)</i>	спрямування на зміну стану, поведінки, ціннісно-мотиваційної сфери партнера (намірів, поглядів, думок, рішень, уявлень, потреб, рівня активності, смаків, норм поведінки, оцінних критеріїв тощо).

Функції спілкування визначають його *роль* у суспільстві:

- спілкування (комунікація) загалом сформувало людину як вид *homo sapiens*, сприяло і продовжує сприяти розвитку людського розуму як одного з найважливіших знарядь сприйняття та осмислення світу;
- спілкування виступає найважливішим механізмом формування індивіда як суспільної особистості, пов'язаної з конкретним етносом, культурою, історією, психологією тощо, тобто специфікою світосприйняття, світобачення;
- спілкування як соціальний процес і вид соціальної діяльності є одним із найважливіших чинників утворення суспільства, де комунікація виконує об'єднуювальну, інтегративну роль;
- спілкування сприяє синхронізації життя суспільства в часі та просторі;
- спілкування забезпечує існування соціальної пам'яті, зберігання й передавання інформації в громаді та між поколіннями.

Таким чином, спілкування – це спосіб організації спільної діяльності й взаємин, інструмент розвитку й саморозвитку особистості.

Форми та види спілкування

Спілкування як процес розгортається послідовно в конкретних обставинах, має плин (перебіг, тривання) в часі, залежить від усвідомлених (або й неусвідомлених) дій учасників, тобто є *діяльністю*.

Комунікативна діяльність може набувати таких *форм*:

- *наслідування* – відтворення реципієнтом рухів, дій, взірців поведінки, що їх демонструє адресант. Може бути довільним (імітація, приміром, навчання чи слідування моді) та мимовільним (імпринтинг, найяскравіше виявляється у дитячому віці). Активну роль відіграє реципієнт, адресант – пасивний об'єкт для споглядання.
- *зараження* – передавання комунікантом свого емоційного стану партнерам. Комунікативна взаємодія містить емоційне напруження та агресивність. Джерелами можуть бути ритуальні танці, музичні ритми, релігійний екстаз, ораторська майстерність. Особлива форма посилення зараження – паніка. Активна роль належить адресанту, реципієнт – пасивний об'єкт.
- *навіювання (сугестія)* – цілеспрямований, неаргументований вплив, що передбачає некритичне сприйняття інформації. Має переважно вербальний (словесний) характер. Активну роль відіграє адресант, реципієнт – пасивний об'єкт комунікативних дій.
- *переконання* – вплив на розум, здоровий глузд комуніканта за допомогою логічної системи доказів. Пов'язане з подоланням пізнавальних бар'єрів, викликаних попереднім досвідом суб'єкта. Результатом переконання є довіра до інформації, розуміння її обґрунтованості. Адресант відіграє активну роль, реципієнт здебільшого – пасивну.
- *діалог* – творча взаємодія комунікантів, досягнення соціально-психологічної єдності. Ролі учасників («адресант» – «адресат») послідовно змінюються за взаємною згодою.
- *управління* – продуманий вплив на реципієнта для досягнення адресантом певної мети. Реципієнт розглядається як засіб реалізації конкретних намірів і планів, він не може дискутувати з адресантом, а проте здатний повідомляти про свою реакцію каналами зворотного зв'язку. Монологічна діяльність адресанта будується у формі наказу, інспірування, навіювання, переконування, маніпуляції. Адресант відіграє активну роль, реципієнт – пасивну (активність проявляється тільки під час реагування).
- *вторгнення* – різновид активного впливу на реципієнта без урахування ступеню готовності його до сприйняття. Трапляється в ситуаціях, коли відсутня інформація про характер й установки адресата. Загрожує реципієнтові радикальною зміною усталених уявлень про світ, сценаріїв поведінки, звичної емоційної атмосфери.
- *відхід (уникання)* – взаємна відчуженість комунікантів: адресант не надто піклується про реципієнта, реципієнт не намагається зрозуміти адресата, але не сприймає ситуацію взаємодії як тривожну чи загрозову. Комунікативні дії слугують «тлом» для інших видів діяльності.

- *саморозкриття (монолог)* – активне самовираження ініціатора комунікації, коли повідомлення призначене для нього самого і розраховане на пасивне і/чи опосередковане сприйняття реципієнта.
- *залучення* – досягнення такої єдності комунікантів, коли настає їхня співучасть, співдія, співтворчість, вони досягають єдиного темпу діяльності і однаково переживають минуле, теперішнє і майбутнє. Адресант повністю «відкривається» реципієнтові, котрий, своєю чергою, виявляє високу активність. Взаємодія може мати авторитарний, діалоговий та конформістський характер.
- *гра*– творчо-комунікативна дія, продуктивне духовне спілкування незалежних суб'єктів, що здійснюється в рамках добровільно визнаних чи умовних правил і має для учасників етичну й естетичну привабливість.

З погляду *суб'єктно-об'єктних взаємин* у комунікаціях усі форми соціально-інформаційної взаємодії можна розглядати як *односпрямовані (одновекторні)* та *мультиспрямовані (багатовекторні)*.

У процесі соціальної комунікації важливими є такі *комунікативні дії* її учасників:

ідентифікація – уподібнення одного учасника до іншого, спроба поставити себе на його місце, «проникнути» у його думки;

емпатія – здатність перейматися емоційними станами іншого комуніканта, відчувати такі ж почуття;

рефлексія – спосіб однієї людини зрозуміти іншу з погляду уявлень про себе. Цей процес має і зворотний результат: що глибше людина розуміє інших, то повніше й об'єктивніше оцінює себе.

Форми комунікативних процесів

Одновекторна комунікація		Багатовекторна комунікація		
комунікація із собою		міжособистісна (інтерперсональна) комунікація	групова комунікація ² (у малих і великих групах)	
комунікація з групою				
³ публікою	з масою	міжгрупова комунікація	публічна ³	масова ⁴
	ринково-медійна комунікація ⁵		віртуальна комунікація ⁶	

²*Групова комунікація* – це система переважно міжособистісних, нерегульованих зовнішніми чинниками взаємин, де кожен адресант може бути в ролі адресата. За кількістю комунікаторів буває у малих, великих, дуже великих групах.

³*Публіка* – це група осіб, які об'єднані духовно, однак фізично вони відокремлені, розпорошені.

⁴*Маса* – це гетерогенна (неоднорідна) група людей, що є анонімними, фізично розпорошеними й відокремленими, їх не об'єднує спільна діяльність.

Залежно від форми соціальної активності комунікаторів та способів їхньої взаємодії комунікацій надіяльність відбувається на *трьох рівнях* (міжособистісному, груповому, масовому) у *трьох форматах* (мікро-, міді-, макрокомунікація).

Процес спілкування в суспільстві на різних рівнях має особливості прояву, властиві тільки йому характеристики.

Узагальнений «профіль» спілкування подано в таблиці 1.1.1.

Типологія форм та видів спілкування дозволяє глибше зрозуміти його сутність та роль у формуванні та розбудові соціальних взаємин.

Рис. 1.1.2. Види і рівні комунікаційної діяльності:

МІКРОКОМУНІКАЦІЯ	МІДІКОМУНІКАЦІЯ	МАКРОКОМУНІКАЦІЯ	Види комунікацій / Рівні комунікацій
	—	—	МІЖСОБИСТІСНА
		—	ГРУПОВА
			МАСОВА

I – індивід, Г – група, М – маса, Р – реципієнт, К – комунікатор,
 н – наслідування, у – управління, д – діалог
 (Джерело: Соколов А.В. «Общая теория социальной коммуникации»)

⁵Ринково-медійна комунікація – це результат розвитку комунікації з масою людей на економічних засадах; реципієнти розглядаються як група індивідуальних споживачів інформаційної продукції.

⁶Віртуальна комунікація – це продукт масової комунікації у контексті глобалізації, комунікації і виникнення мультимедійних систем. Багатовекторність взаємодії настільки складна, що комунікатор одночасно відіграє роль і адресанта, і адресата. Ця одночасність є процесом і наслідком віртуального (можливого) перебування в одному й тому ж часі й просторі багатьох комунікаторів завдяки технічній можливості фізично об'єднуватися в глобальні інформаційні суперсистеми.

Типологія комунікативних процесів у суспільстві

За типом комунікативного коду								
<i>Вербальне спілкування</i> словесне			<i>Невербальне спілкування</i> несловесне (міміка, жести, постава, тип одягу, зачіска, інтонація, тембр голосу тощо)					
За формою реалізації засобів мовного коду								
<i>усне</i> швидке реагування сторін, що спілкуються, враховуються всі нюанси розмови		<i>письмове</i> формалізоване, може бути розірване в часі й просторі, співрозмовником ожуть бути незнайомими (художня комунікація, листування)		<i>друковане</i> характеризується уніфікаційними особливостями, виникає з винайденням книгодрукування			<i>електронне</i> виникає в епоху телебачення та комп'ютерів	
За темою (типом інформації в комунікації) або сферою								
<i>полі- тичне</i>	<i>наукове</i>	<i>побуто- ве</i>	<i>релігійне (фідеїс- тичне)</i>	<i>філософ- ське</i>	<i>навчаль- не</i>	<i>вихов- не</i>	<i>виробни- че (в орга- нізаціях)</i>	<i>рекреа- ційне</i>
За відношенням до комунікативної системи								
<i>внутрішнє</i> між рівнями і підрозділами організації				<i>зовнішнє</i> між організацією та її зовнішнім середовищем				
За метою								
<i>ділове</i> має конкретну предметну або інформаційну мету				<i>розважальне</i> зادля проведення часу				
За мірою офіційності								
<i>офіційне</i> відбувається у формальних комунікативних ситуаціях: начальник – підлеглий, колега – колега, покупець – продавець				<i>неофіційне</i> відбувається в неформальних комунікативних ситуаціях, без необхідності обов'язкового підтримання статусних норм комунікації; це спілкування друзів, приятелів, закоханих				
За мірою контрольованості								
<i>формальне</i> відбувається в офіційних ситуаціях, які контролюються і регламентуються (наприклад, переговори), передбачена організаційною				<i>неформальне</i> відбувається у ситуаціях з невимушеністю розмови (бесіда друзів), не передбачені				

структурою				організаційною структурою		
<i>вертикальне</i>		<i>горизонтальне</i>	<i>діагональне</i>	<i>вертикальне</i>	<i>горизонтальне</i>	<i>діагональне</i>
<i>висхідне</i> (знизу вгору)	<i>низхідне</i> (згори вниз)	між комунікантами одного рівня	між комунікантами різних рівнів	міжрівневе	однорівневе	міжрівневе
За кількістю комунікантів						
<i>внутрішнє</i> (автокомунікація) комунікант спілкується сам із собою		<i>міжособистісне</i> спілкуються двоє		<i>комунікація в межах малої мовної групи</i> 3-5 комунікантів		<i>публічне</i> 20-30 і більше учасників
За типами комунікантів						
<i>міжнародне</i> учасниками яких можуть бути мільйони		<i>міжкультурне</i> між представниками різних етносів, народів, рас			<i>міжрегіональне</i> між мешканцями чи представниками регіонів	<i>міжпланетне</i> між цивілізаціями у Всесвіті
За типами комунікантів						
<i>геронтокомунікація</i> між людьми літнього і похилого віку	<i>молодіжне</i> між людьми молодого віку	<i>жіноче</i> між жінками	<i>релігійне</i> між вірянами	<i>фахове</i> між фахівцями	<i>гендерне</i> соціо-рольове	<i>національно-етнічне</i> між представниками націй, етносів
За соціальними чинниками						
<i>Особистісно зорієнтоване</i> (скероване на встановлення особистісних стосунків, передусім духовних, товариських)				<i>Соціально зорієнтоване</i> (скероване на встановлення статусних, рольових, ієрархічних тощо стосунків, наприклад, начальник – підлеглий)		
За формою спілкування						
<i>закрите</i> зміст розмови набуває другорядного значення, важливий – сам процес спілкування, його форма і правила (світське)			<i>відкрите</i> можливі будь-які теми, висловлюється власна точка зору (ділова розмова, розмова друзів, закоханих)		<i>змішане</i> має в собі елементи обох типів спілкування: викладач – студент, лікар – пацієнт	

спілкування, розмови на загальні теми)			
За свободою вибору партнера			
<i>ініціативне</i> (співрозмовники мають змогу вибирати собі партнерів у комунікації, уникати спілкування з неприємними людьми)		<i>вимушене</i> (людина вступає у нього незалежно від своїх бажань (розмова з начальником))	
За тривалістю			
<i>постійне</i> (переважає у колективах і сім'ях)	<i>періодичне</i> (у випадку кількаразових зустрічей, наприклад, із лікарем)	<i>короткотривале</i> (спілкування з попутниками в транспорті, в черзі)	<i>довготривале</i> (з друзями)

З погляду істинності – неістинності інформації (враховуються інтенції (задум, прагнення, намір) мовця та інтерпретанти (пояснення, трактування))			
<i>псевдоінформування</i> подання відомої інформації як нової	<i>дезінформування</i> повідомлення інформації, яка не відповідає дійсності	<i>параінформування</i> асоціативні натяки, латентні (приховані) смисли	<i>метаінформування</i> обман, мотивована брехня
За способом встановлення і підтримки контакту			
<i>безпосереднє (пряме)</i> з використанням вербальних і невербальних засобів у межах візуального сприйняття (бесіда, публічний виступ)		<i>опосередковане (дистанційне)</i> здійснюється через посередника (фізичну особу) або за допомогою засобів комунікації (ЗМІ, реклама; телефон, радіо, відеозв'язок, комп'ютерні мережі локального чи глобального характеру)	
За ступенем організованості			
<i>випадкове (стихийне)</i> випадковий обмін інформацією, можуть обговорюватися різні питання, в т.ч. ділові та прийматися доволі відповідальні рішення		<i>невипадкове (організоване)</i> запланований цілеспрямований обмін інформацією, можуть обговорюватися різні питання, в т.ч. ділові та прийматися відповідальні рішення	

Закони спілкування

Спілкування як особливий обмін інформацією, в результаті якого відбувається процес передавання інформації інтелектуального й емоційного змісту від відправника до отримувача, має певні *закономірності*, щопов'язані з психологічними особливостями учасників, їхніми соціальними ролями та комунікативною компетенцією.

Комунікативні закони (закони спілкування) – це найзагальніші об’єктивні закономірності процесу комунікації, що наявні в усіх формах і видах спілкування, мають загальнолюдський характер та національне забарвлення.

До головних законів спілкування належать:

<p>1. Закон дзеркального розвитку спілкування</p>	<p>співбесідники у процесі спілкування імітують стиль одне одного. Ця імітація відбувається автоматично, підсвідомо. Наприклад, якщо в розмові хтось раптом починає говорити пошепки, інші мимоволі звертають на це увагу і понижують гучність голосу. І навпаки, якщо співбесідник починає говорити голосно, інші учасники спілкування відчують бажання підвищити голос. Дія закону віддзеркалення починається тоді, коли хтось із учасників спілкування відхиляється від його норм. У разі зародження конфлікту дію цього закону можна нейтралізувати: якщо хтось починає кричати, а йому демонстративно відповідають тихо й повільно, то співбесідник обов’язково (за законом віддзеркалення) стане говорити тихіше. Цей закон впливає на тематику розмов, поставу тіла учасників спілкування, ритм їхніх рухів, навіть дихання. Він дає змогу налагодити добрі стосунки між комунікантами, тобто є одним із найважливіших принципів безконфліктного спілкування.</p>
<p>2. Закон залежності ефективності спілкування від комунікативних зусиль</p>	<p>Ефективність спілкування прямо пропорційна комунікативним зусиллям. Тобто чим більше комунікативних зусиль затрачає адресант, тим вища ефективність його мовленнєвого впливу. Ефективність спілкування відрізняється від ефективності, наприклад, у виробництві, в якому вона пов’язана з мінімізацією затрат. У спілкуванні ж, навпаки: щоб досягти комунікативного успіху, необхідно застосовувати весь арсенал вербальних і невербальних засобів, дотримуватись законів, правил, конвенцій спілкування, норм етикету тощо, тобто затрачати більше зусиль. Досвід свідчить, що коротко висловлені прохання і розпорядження виконують з меншим бажанням, оскільки вони сприймаються як невічливі, агресивні.</p>
<p>3. Закон прогресивного</p>	<p>що довше говорить мовець, тим неуважніші й</p>

<p><i>зростання нетерпіння слухачів</i></p>	<p>нетерплячіші йогослухачі. За даними дослідників, друга половина промови оратора завжди видається приблизно вдвічі довшою від першої, а останні десять хвилин – утричі довшими за перші десять. Отже, ефективне мовлення повинне бути коротким і тривати не довше 10 хвилин.</p>
<p><i>4. Закон зниження рівня інтелекту аудиторії зі збільшенням її чисельності</i></p>	<p>Чим більше людей слухає промовця, тим нижчим є середній рівень інтелекту аудиторії. Тобто в цьому законі знаходить своє втілення «ефект натовпу», який полягає в тому, що в натовпі людина гірше мислить логічно; домінує права півкуля головного мозку, яка «відповідає» за емоції. Тому в натовпі посилюються емоційні реакції й послаблюється інтелектуальна діяльність, знижується критичність сприйняття, людина стає довірливішою і легше піддається впливам оточення. З огляду на це лектору, оратору, проповіднику слід брати до уваги кількість слухачів. Найважче переконати одного слухача.</p>
<p><i>5. Закон комунікативного самозбереження</i></p>	<p>людина у спілкуванні намагається зберегти досягнуту нею комунікативну рівновагу. Так, нова ідея, висловлена співбесіднику, як правило, спершу ним піддається сумніву, навіть відхиляється. Згодом вона може бути схваленою. Чи, наприклад, мовець переважно стримується від висловлювання своєї точки зору під загрозою її критики або заперечення. Впливом цього закону багато в чому обумовлена комунікативна поведінка у групі: людині простіше пристосуватися до поведінки групи, ніж протистояти їй. Це явище підкорення груповій комунікативній поведінці. Закон комунікативного самозбереження дає змогу людині підтримувати внутрішній спокій, рівновагу, відкидаючи дратівливу інформацію, трансформуючи її в спокійнішу.</p>
<p><i>6. Закон ритму спілкування</i></p>	<p>Співвідношення говоріння і мовчання в мовленні кожної людини – величина постійна. У кількісному вияві вона становить приблизно 1:23. Отже, людина говорить менше, ніж мовчить. Цей закон діє в житті кожної людини чітко. Звичний ритм спілкування необхідно витримувати. В іншому разі з'явиться психічний неспокій, можливі стреси, погіршення</p>

	<p>настрою і загального стану здоров'я. Співвідношення говоріння і мовчання варіюється залежно від багатьох чинників, насамперед професійних. Наприклад, учителі, викладачі, актори, продавці та деякі інші категорії людей говорять багато, а тому потребують відпочинку від говоріння; люди похилого віку, хворі тощо, тобто «виключені» в силу обставин зі звичного ритму говоріння, потребують більшої уваги, «задіяності» в говорінні: вони повинні «набрати» певний обсяг спілкування. Ритм спілкування залежить від статі – жінки відчують більшу потребу в говорінні, ніж чоловіки; відвіку – у дітей і молоді величезна потреба у спілкуванні, у людей середнього віку вона зменшується, а в похилому віці знову зростає. Існує також національна специфіка реалізації цього закону. Мало розмовляють фіни, естонці, шведи, норвежці, народи Півночі; значно активніше спілкуються італійці, іспанці, французи. Українці належать до народів з великим обсягом словесного спілкування.</p>
<p><i>7. Закон мовленнєвого самовпливу</i></p>	<p>Словесне втілення ідеї або емоції формує цю ідею або емоцію у мовця. Як свідчить практика, словесне втілення певної думки дає змогу людині впевнитися в ній, остаточно утвердити її для себе. Відомий старий анекдот: «Іване, я тобі вже двадцять разів пояснювала, сама нарешті зрозуміла, а ти все ще не розумієш!». На цьому законі, зокрема, ґрунтується аутогенне тренування, в основі котрого – словесні команди, які подає людина сама собі і які регулюють її психічні та фізичні стани: «Я спокійний, серце б'ється рівно, у мене хороший настрій» тощо.</p>
<p><i>8. Закон довіри до зрозумілих висловлювань</i></p>	<p>Чим простіше мовець висловлює свої думки, тим краще його розуміють і більше йому вірять. Йдеться про апеляцію до вічних і простихістин. Цей закон стосується також форми висловлення згаданих істин: вона не повинна бути ускладненою.</p>
<p><i>9. Закон притягування критики</i></p>	<p>Чим більше людина виділяється в оточенні, тим більше про неї лихословлять і критикують її вчинки. Дію цього закону пояснюють психологічно: все, що привертає увагу, стає предметом обговорення;</p>

	<p>концентруються ж переважно на недоліках людей, що певним чином виділилися, з метою опустити їх до свого рівня. Американський фахівець з проблем спілкування Дейл Карнегі зазначав: «Не сварять лише пень від зрубаного дерева, ти ж не можеш стати пнем». Американський менеджер Ел Ньюхарт зауважував: «Не звертайте увагу на тих, хто у всьому вам перечить. Коли ви досягнете успіху, насміш киперетворяться на поздоровлення. Ті, хто сміявся над вами, почнуть сміятися разом з вами».</p>
<p>10. Закон самовиникнення інформації</p>	<p>У разі дефіциту інформації в певній групі спілкування інформація самопороджується у вигляді чуток. Раз народившись, вони можуть стати причиною появи інших чуток.</p>
<p>11. Закон модифікації нестандартної комунікативної поведінки учасників спілкування</p>	<p>Якщо співбесідник у спілкуванні порушує комунікативні норми, інший співбесідник змушує його змінити комунікативну поведінку. Цей закон конкурує із законом віддзеркалення: перемагає один із цих законів, залежно від ситуації, особистостей учасників спілкування, їхніх комунікативних ролей, статусів, психології, ментальних станів тощо.</p>
<p>12. Закон прискореного поширення негативної інформації</p>	<p>Інформація негативного змісту має тенденцію до швидшого поширення, ніж позитивна. Дія цього закону пов'язана з підвищеною увагою людей до негативних факторів, оскільки позитивне швидко сприймають за норму і перестають обговорювати.</p>
<p>13. Закон спотворення інформації («зіпсутого телефону»)</p>	<p>Будь-яка інформація, яку передають у групі спілкування, спотворюється в процесі передавання. Міра спотворення інформації прямо пропорційна кількості осіб, які її передають. Причини спотворення – суб'єктивна інтерпретація інформації кожною особою, яка її отримує, а також дія «правила коментування», тобто особистісного ставлення до змісту інформації. Спотворення спричиняється також невмінням слухати співбесідника, іноді – небажанням демонструвати те, що все зрозуміло.</p>
<p>14. Закон емоційної афіліації («зараження»)</p>	<p>Особи, які перебувають в однаковому емоційному стані, прагнуть об'єднатися в групу і спілкуватися один з одним. Збуджені люди створюють групи і навіть натовпи; люди в поганому настрої шукають друзів за нещастям; веселій людині хочеться</p>

	спілкуватися з веселими партнерами.
<i>15. Закон мовленнєвого посилення емоцій</i>	Емоційні вигуки людини посилюють емоцію, яку ця людина переживає у даний момент. Встановлено, що словесна констатація емоції посилює її в півтора-два рази. Це явище активно використовують у пропаганді, рекламі, деяких медитативних і релігійних практиках.
<i>16. Закон мовленнєвого поглинання емоцій</i>	У разі послідовної, вдумливої розповіді про емоцію, яку переживають, вона поглинається мовленням і ще зає. Висловлене у зв'язній розповіді емоційне переживання і вислухане кимось «щезає» разом зі словами, використаними для розповіді. Слова ніби всмоктують емоцію, забирають її в людини. Це явище відоме як «поскаржитись комусь на життя». Ще однією формою вияву цього закону є емоційне мовлення, навіть інвективне (викривальне, образливе), але ні на кого не спрямоване. Емоція «розчиняється» в словах.
<i>17. Закон емоційного пригнічування логіки</i>	Перебуваючи в емоційному стані, людина втрачає логічність й аргументованість мовлення. У такому разі в її мисленнєвій діяльності починає домінувати права півкуля головного мозку, яка відповідає за емоції, а ліва, що відповідає за логіку, розуміння і породження зв'язного мовлення, пригнічена, ніби вимкнута. Саме тому збуджену людину логікою не переконати, з нею слід спілкуватись спокійно, не сперечаючись, демонстративно згоджуватися, потроху знижуючи рівень її збудженості, заспокоювати, щоб згодом задіяти логіку.
<i>18. Закон детального обговорення дрібниць</i>	Люди охочіше зосереджуються на обговоренні другорядних питань і готові приділяти їм більше часу, ніж важливим проблемам.

Знання законів спілкування, вміння їх використовувати і/або протистояти їм – необхідна складова комунікативної компетенції державного службовця.

Крім загальних законів спілкування, у соціокультурній взаємодії людей важливе значення мають також *правила спілкування*.

Правила спілкування – сукупність прийомів, рекомендацій, засобів, які мовці використовують у спілкуванні для досягнення бажаних результатів за умов комунікативного комфорту і гармонії.

Правилам спілкування кожна людина спеціально навчається і реалізує їх переважно автоматично. Сукупність певних правил спілкування складає *комунікативну техніку*.

Техніка результативної комунікації передбачає вміле втілення комунікативних законів та врахування низки психологічних ефектів:

<i>Ефект першої фрази</i>	Вдалих початок (розмови, виступу, тексту) викликає інтелектуальне та емоційне зацікавлення адресата.
<i>Ефект Сократа</i>	Намагання здобути прихильність співрозмовника шляхом отримання від нього ствердної відповіді («так»).
<i>Закон виклику чи взаємності</i>	Спілкування потрібно починати з теми чи запитання, що збігається з думками співрозмовника і може викликати ствердну відповідь.
<i>Правило Цицерона</i>	Під час обговорення не можна нагадувати опоненту його ж слова та думки, а згодом їх заперечувати;
<i>Ефект контрасту</i>	Що контрастніше мовець поводить себе порівняно з іншими, то більше шансів опинитися в центрі уваги він має.
<i>Ефект Вольтера</i>	«Секрет бути нудним полягає в прагненні розповісти все» (Вольтер): що менше співрозмовник говорить, то... більше він повідомляє.
<i>Ефект завершального слова</i>	на завершення спілкування варто приберегти найцікавіші і найважливіші відомості; заключне слово завжди дає перевагу тому мовцеві, який це слово бере.
<i>Ефект видовищ</i>	Ідеї потрібно унаочнювати, оскільки 90% інформації в спілкуванні людина отримує візуальним каналом.

2.3. Особливості мовної взаємодії у ділових взаєминах

Поняття «комунікативної грамотності» державного службовця

Для здорового, результативного спілкування мовцям потрібна *комунікативна грамотність*.

Комунікативна грамотність – це сукупність знань та умінь учасника спілкування, певний рівень сформованості його особистісного й фахового досвіду взаємодії з оточенням, який необхідний індивіду, щоб відповідно до своїх здібностей і соціального статусу успішно функціонувати в професійному середовищі й суспільстві; набір комунікативних стратегій разом із володінням комунікативними правилами, постулатами, максимами і конвенціями спілкування.

Включає в себе мовну, культурну, прагматичну, предметну і соціокультурну грамотність.

Комунікативні параметри грамотного спілкування

<i>мовний</i>	знання учасника комунікації мови (мовного коду), за допомогою якої (якого) здійснюється спілкування; володіння всіма рівнями мови, стилістикою мови і мовлення, правилами, за якими створюються конкретні мовні конструкції та повідомлення, здійснюється їхня трансформація;
<i>прагматичний</i>	уміння комунікантів користуватися правилами, максимами і конвенціями спілкування, законами рольової комунікації;
<i>предметний</i>	знання (розуміння) учасниками комунікації конкретної мети та способів її категоризації у процесі спілкування;
<i>соціокультурний</i>	знання комунікантами національно-культурної специфіки мовленнєвої поведінки і вміння користуватися тими елементами соціокультурного контексту, котрі релевантні для породження й сприйняття мовлення з погляду носіїв певної лінгвокультурної спільноти (звичаїв, правил, норм, соціальних умовностей, ритуалів, соціальних стереотипів тощо).

Комунікативна компетентність залежить від:

- властивих індивідові рис та характеристик;
- змін, що відбуваються в суспільстві;
- пов'язаної із цими змінами соціальної мобільності самого мовця.

Головні джерела формування комунікативної компетентності:

- соціонормативний досвід традиційної культури;
- знання мов (кодів) спілкування, що використовуються в культурі;
- досвід внутрішньоособистісного (переробка інформації) міжособистісного, групового (наприклад, у родині), міжгрупового (наприклад, у місцевій громаді), інституційний (на підприємстві, в організації, установі, у політичній системі тощо), загальносуспільного (масова комунікація), реального та віртуального спілкування;
- спілкування в ділових та повсякденних, стандартних та спонтанних ситуаціях;
- досвід сприйняття мистецтва, естетичний смак;
- знання, загальна ерудиція й розвинуті пізнавальні емоції та потреби.

Комплекс комунікативних знань і навичок складають *засади комунікативної компетентності особистості*:

- знання норм і правил спілкування (у стандартних та нестандартних ситуаціях);
- високий рівень мовного й мовленнєвого розвитку, що дозволяє в процесі спілкування вільно передавати й сприймати інформацію;
- розуміння невербальних кодів спілкування;

- уміння вступати в контакт із людьми з урахуванням їх вікових, гендерних, соціально-культурних, статусних характеристик;
- уміння поводитися відповідно до ситуації й використовувати її специфіку для досягнення власних комунікативних цілей;
- уміння впливати на співрозмовника таким чином, щоб схилити його на свою сторону, переконати в силі своїх аргументів;
- здатність правильно оцінити співрозмовника як особистість, як потенційного конкурента або партнера й вибрати власну комунікативну стратегію залежно від цієї оцінки;
- здатність викликати в співрозмовника позитивне сприйняття власної особистості.

Комунікативна компетентність має два рівні:

- *рівень «як потрібно, як заведено спілкуватися»*: знання й застосування норм усного й писемного спілкування, прийнятих у суспільстві для типових комунікативних ситуацій;
- *рівень «як краще, як ефективніше спілкуватися»*: знання і застосування правил і прийомів успішної комунікації в стандартних комунікативних обставинах.

Державна служба сьогодні вимагає від фахівця комунікативної компетенції високого рівня, тобто розвиненої культури спілкування, що передбачає глибокі, міцні, системні знання норм сучасної української літературної мови, мовного та спілкувального етикету, соціальних норм, а також ефективного використання цих знань і вмінь з бажанням досягнути запланованого комунікативного ефекту.

Сучасний державний службовець в Україні – це висококваліфікований фахівець, що поєднує загальну ерудицію зі знанням конкретної сфери діяльності, який уміє виокремити стратегічні питання комунікацій, налагодити взаєморозуміння й взаємодію із громадськістю, конкретною соціальною групою, окремими людьми, тобто володіє високою *культурою комунікативної діяльності*.

Поняття «мова» і «мовлення» як найважливіші аспекти спілкування

Значна частина форм і типів спілкування здійснюється за допомогою особливої знакової системи – *мови*.

Мова – це форма існування та знаряддя думки людини, історично сформована система засобів і правил (звуки, слова та їхні форми, моделі поєднання слів, моделі речень закони побудови тексту) спілкування в суспільстві, інструмент пізнання.

Мову прийнято вважати ідеальною системою, тобто такою, що існує в свідомості її носіїв і не залежить від обставин спілкування. Мова – це певний код, шифр, відомий усім мовцям певної спільноти. Вона певною мірою автоматична, повторювана, узвичаєна, доволі статична, відносно стабільна,

довговічна, належить соціумові, досвідчуючи спосіб пізнання і відчуття дійсності колективом мовців (наприклад, громадою, народом, нацією) та слугуючи засобом збереження і передачі національної самосвідомості, традицій, культури й історії народу.

Походження людської мови досі залишається найбільш дискусійним питанням у мовознавстві й цілій низці наук. Найпоширеніші гіпотези про появу мови: *креаціоністські* та *еволюційні*, *біологічні*, *нейропсихологічні* та *соціальні* теорії.

Мова виконує *дві головні функції: мислетвірну та комунікативну*.

До важливих функцій мовитакж належать: *пізнавальна, номінативна, ідентифікаційна, світоглядна, історико-культурна, інформаційна, волюнтативна, експресивна, естетична*.

Мовні знання, уміння, навички людини набуває з моменту народження і може розвивати їх упродовж усього життя в царині родинного, навчального, непрофесійного і професійного спілкування. Індивід, котрий використовує мову з конкретною метою, називається *мовцем*. Людину, котра опанувала мову, в якій сформована мовна картина світу, вважають *носієм мови, творцем певної національної культури, мовною особистістю*.

Опанування й використання мови відбувається завдяки *мовному вихованню, мовній освіті та мовленнєвій поведінці*.

Мовне виховання – це формування естетичної сприйнятливості до цінностей світової культури й осмислення серед них місця культури своєї, розвинутий мовний смак і мовне чуття, мовне позиціонування людини в світі.

Мовна освіта – процес і результат навчально-пізнавальної діяльності, спрямованої на засвоєння мовних знань з метою комунікації, на мовленнєвий, розумовий та естетичний розвиток особистості.

Мовленнєва поведінка – використання мови учасниками спілкування в конкретних ситуаціях відповідно до їхніх рівнів культури і мовної освіченості. Розрізняють мовленнєву поведінку особистості, соціальної, професійної, гендерної, вікової групи, а також національну мовленнєву поведінку як компонент національної культури. Мовленнєва поведінка особистості зберігає риси національної і групової поведінки, проте має й індивідуальні риси.

Сьогодні у світі відомо щонайменше дві з половиною тисячі природних мов. Кожна мова є унікальним способом пізнання та відчуття світу.

Мова виявляє себе в *мовленні* і тільки через нього виконує головне призначення.

Мовлення – це мова в дії, контекстово та ситуативно зумовлений спосіб спілкування, усна або писемна реалізація мови конкретними мовцями за певних обставин.

Мовлення завжди має певну мету, може характеризуватися з погляду істинності чи хибності, доречності чи недоречності, в ньому можливі елементи випадкового.

Мовлення активне, динамічне, є виявом вільної творчої енергії мовця, його вміння і досвіду вибрати з мовної системи потрібні засоби для

спілкування. Мовлення вважається своєрідним *паспортом людини*, що ідентифікує її *постійні ознаки* (стать, вік, походження, національність, віросповідання, соціальне становище, професія, рівень освіченості і вихованості, світогляд, вдача) та *змінні* (смаки, самопочуття, настрої, комунікативні ролі). Кожен мовець повинен пам'ятати про важливість праці над своїм мовленнєвим паспортом, дбаючи про його позитивні риси: лексичну доречність, граматичну правильність, стилістичну виразність, комунікативну доцільність.

Процес мовлення називають *мовленнєвою діяльністю* (спілкуванням, вербальною комунікацією), а його результат – *мовленнєвим твором* (актом, потоком, повідомленням, текстом).

Мовленнєва діяльність має *внутрішній* та *зовнішній* виміри:

внутрішнє мовлення (ендофазія) – це закрита, аутентична діяльність, що має інтроспективний та інтенсивний перебіг, предикативний та гранично конденсований характер, граматичну аморфність і не розрахована на сторонніх; специфічний спосіб безупинного формування думки без її оприсутнення, ситуативної зумовленості і регламентованості; це знаряддя планування і коригування поведінки; одиниці – образи, образи-схеми;

зовнішнє мовлення (екзофазія) – це відкрита поведінка, що націлена на співрозмовника, адресована назовні і розрахована на сприйняття її іншими для розуміння; одиниці – слова.

Зовнішнє мовлення реалізується у формі *монологу, діалогу, полілогу* в *усному та писемному* вигляді.

Відмінності між усним і писемним мовленням

1. Способи кодування	
усне мовлення – вимовне, звучне, чутне, виражене звуками (акустичний код)	писемне мовлення – видиме, написане, виражене буквами (графічний код)
2. Механізми породження	
усне мовлення переважно спонтанне, тобто створюється у момент говоріння, тому вимагає величезного тренування, швидкості вибору слів, автоматизму синтаксичного конструювання	писемний текст, як правило, підготовлений, його можна записати на чернетках, відредагувати, удосконалити
3. Механізми сприйняття	
усне мовлення сприймається відразу	писемне осмислюється при багаторазовому читанні
4. Граматичні і лексичні особливостями	
в усному мовленні спостерігаються повтори, неповні, прості речення; межа, що регламентує кількість слів	у писемному мовленні чіткіший добір слів, переважає книжна лексика, складні, розгорнуті речення, пасивні

звучної мови для адекватного сприйняття – від п'яти до дев'яти в одному повідомленні	конструкції
5. Види норм	
діють акцентуаційні та орфоепічні вимоги	діють орфографічні, пунктуаційні та каліграфічні вимоги
6. Виразальні можливості	
усне мовлення має засоби звукової виразності, відрізняється багатством інтонацій, паузами, логічними наголосами, а також супроводжується жестами і мімікою	розділові знаки, лапки, шрифтові виділення компенсують менші можливості експресивності писемного тексту
7. Характер адресата	
усне мовлення значною мірою залежить від того, як його сприймають, адже співрозмовники, як правило, не тількичують, але й бачать одне одного	писемне мовлення звернене здебільшого до відсутніх, тобто до «знеособленого» адресата

З погляду механізмів кодування / декодування інформації у процесі спілкування мовленнєва діяльність має *чотири головних аспекти*, що їх називають іще **видами мовленнєвої діяльності**:

говоріння – продуктивний різновид мовленнєвої діяльності, процес створення усного повідомлення у формі монологу і діалогу для вираження думок, почуттів, бажань із метою впливу на співрозмовника в процесі спілкування; середня швидкість усного мовлення дорослої людини – 125-150 слів на хвилину;

письмо – продуктивний різновид мовленнєвої діяльності, процес продуманого створення графічного повідомлення у формі монологу для вираження думок, почуттів, бажань із метою дистантного та опосередкованого впливу на співрозмовника;

слухання – рецептивний різновид мовленнєвої діяльності, процес смислового сприйняття та розуміння чутного мовлення за допомогою аудіального каналу, спрямований на розуміння та переробку почутого; середня швидкість сприйняття усного мовлення на слух у дорослої людини – 500 слів на хвилину;

читання – рецептивний різновид мовленнєвої діяльності, процес розкодування графічних знаків та розуміння їх значень, одна з найважливіших життєвих навичок людини, котра разом із вмінням писати складає основи грамотності особистості і завдяки якій людина знаходить потрібну інформацію, створює власні думки та ідеї, отримує емоційне задоволення.

У процесі спілкування мовець у середньому витрачає до 35% часу на говоріння, 9% – на письмо, 16% – на читання і 40% – на слухання. Ці дані свідчать не тільки про значення тих чи інших видів спілкування, а й про необхідність розвитку й удосконалення кожного з них упродовж усього часу

професійної кар'єри та життя загалом (так, хоча слухання й забирає найбільше часу у мовця, його ефективність зазвичай становить лише 25%, тобто 75% почутої інформації втрачається).

Особливості ділового мовлення і спілкування

Ділове мовлення – це процес і результат ділового спілкування, така форма комунікативної взаємодії, що передбачає організацію й оптимізацію певного виду діяльності (професійної, виробничої, наукової, навчальної, комерційної, політичної тощо).

Предмет (зміст) ділового спілкування – це діло, справа, соціально значуща спільна діяльність уповноважених співрозмовників, які ставлять перед собою завдання розв'язати конкретні проблеми.

Найістотніші риси ділового спілкування:

- партнер виступає значущою особистістю;
- співрозмовники добре обізнані в суті справи;
- головне завдання – результативна співпраця.

Чинники, що впливають на перебіг ділового спілкування:

- компоненти комунікативного процесу (особистісні риси мовців; зміст спілкування; спосіб (форма) спілкування; перешкоди та бар'єри);
- ситуація комунікації (кількість мовців; статус учасників; інтереси співрозмовників; обстановка; тривалість спілкування; відкритість комунікативного процесу);
- діловий етикет (права і обов'язки комунікантів; визначені форми звернення мовців одне до одного; розташування співрозмовників; особливості ділового листування; лінгвокультурний етикет).

Ділове спілкування – це конкретна предметно-цільова діяльність, тому зміст кожної *комунікативної форми* (лекції, доповіді, дискусії, бесіди), а також кожної *мовної конструкції* (висновку, думки, критичного зауваження, репліки) залежить від комунікативного наміру й очікуваного результату: якщо мета комунікації, наприклад, – пояснити що-небудь, то зміст і форма подання інформації будуть інструктивними (інструктаж), розповідними (консультація) або міркувальними (коментар). Якщо ж необхідно спростувати чий-небудь аргументи, використовують докази, критичні зауваження.

Ділове спілкування виконує такі функції:

- *інструментальну* (соціальний механізм керування);
- *інтегративну* (об'єднання ділових партнерів);
- *самопрезентаційну* (дозволяє самоствердитися, самовиразитися, продемонструвати особистісний потенціал);
- *трансляційну* (передавання конкретних способів діяльності);
- *соціального контролю* (регламентація поведінки й діяльності);
- *соціалізації* (розвиток комунікативних умінь і навичок культури ділового спілкування);

– *експресивну* (емоційні переживання).

В офіційних обставинах, коли індивіди спілкуються зі службовою метою, вони покладаються щоразу на власну комунікативну компетенцію, особисто визначають стратегію і тактику комунікативної поведінки, в діловому спілкуванні виступаючи як *комунікативні особистості (типи)*.

Комунікативна особистість (тип) – це сукупність індивідуальних стратегій і тактик, різноманітних уподобань, сформованих під впливом досвіду професійного спілкування.

Визначальні *параметри* комунікативної особистості такі:

- *мотиваційний* – визначається комунікаційними потребами, посідає центральне місце в структурі комунікативної особистості;
- *когнітивний* – комплексний параметр, складові якого постають як результат пізнавального досвіду індивіда та формують його внутрішній світ (знання кодів спілкування, вміння здійснювати самоспостереження й самоусвідомлення тощо);
- *функціональний* – включає низку характеристик, що визначають комунікативну компетентність індивіда (практичне володіння вербальними й невербальними засобами спілкування; вміння добирати ці засоби в певних умовах та обставинах спілкування; конструювання комунікативного процесу у відповідності до норм коду і правил спілкувального етикету).

Залежно від способу використання індивідом комунікативного потенціалу та відповідних мовленнєвих ресурсів (*домінантність, мобільність, ригідність, інтровертність*) розрізняють такі *комунікативні типи особистості в діловому спілкуванні*:

«активна особистість» – ініціативний мовець із широким колом інтересів;

«виконавець» – безініціативний мовець;

«винахідник» – мовець-інноватор;

«творча особистість» – гнучкий мовець із творчим підходом до справи;

«безглузда людина» – нетерплячий, невитриманий, збуджений співрозмовник, що своєю поведінкою підштовхує і ділового партнера (партнерів) до незгоди, заперечення висловлених тверджень;

«статечна людина» – доброзичливий та врівноважений комунікатор;

«усезнайко» – мовець, у котрого на все і завжди є «власна» думка, що має бути неодмінно і беззастережно виголошена;

«балакун» – нестриманий комунікатор, який не вміє слухати співрозмовника, вести діалог та не бере до уваги психофізіологічних аспектів спілкування, не цінує часу партнера (партнерів);

«боягуз» – нерішучий мовець, що воліє відмовчатися, аби зберегти свій комунікативний статус і роль;

«неприступний» – «закритий» незворушний співрозмовник, що уникає візуального контакту і відверто ігнорує інших;

«незацікавлений» – мовець, котрий безцеремонно демонструє відсутність інтересу до усіх складових комунікативної ситуації;

«велике цабе» – зарозумілий, зверхній комунікатор, що вважає тільки власну позицію єдиною правильною і не приймає критики в жодній формі;

«чомучко» – надмірно допитливий співрозмовник, що руйнує ритм та стратегію спілкування недоречними і /або частими запитаннями.

За певних обставин ділового (службового, офіційного) спілкування корисно пам'ятати й про інші можливі комунікативні ролі співрозмовників (*запобігливий, звинувачувальний, розважливий, віддалений, врівноважений* тощо), щоб використовувати різні підходи й тактики спілкування для кращого контакту і порозуміння, для досягнення запланованого результату.

Для того, щоб ділове спілкування було ефективним, *мовці повинні знати* теоретично:

- функції спілкування й особливості комунікативного процесу;
- види спілкування та його основні характеристики;
- засоби спілкування (вербальні й невербальні);
- види слухання й техніки його використання;
- зворотний зв'язок (мистецтво запитань і відповідей);
- форми й методи ділової взаємодії;
- психологічні й комунікативні типи партнерів;
- технології впливу на людей;
- мистецтво самопрезентації.

Завдання державних службовців – успішно застосовувати набуті знання в практиці державного управління. Запорука їхньої ефективної комунікативної діяльності – *культура спілкування*, що охоплює етичні та психологічні елементи взаємодії, відповідні знання, вміння та моральну потребу застосовувати їх у конкретних ситуаціях.

Форми ділового спілкування

До найпоширеніших видів ділової взаємодії державних службовців належать: *бесіда, нарада, перемовини (переговори), прес-конференція, брифінг, презентація, телефонна розмова, інтерв'ю, листування, дискусія* тощо.

Розглянемо головні комунікативні особливості деяких найважливіших форм ділового спілкування:

<i>бесіда</i>	колективна форма обговорення різних проблем з певною метою у формі запитань-відповідей. Основна мета – переконати партнера прийняти конкретні пропозиції. Завдання: одержання службової інформації, взаємне спілкування працівників однієї сфери, спільний пошук, висування й оперативна розробка робочих ідей і задумів, контроль і координація початих заходів, стимулювання трудової активності;
<i>нарада</i>	усна комунікативна взаємодія групи людей (колективу);

	<p>сполучаються різні форми: ораторський монолог (вступне і заключне слово ведучого, виступи учасників, доповідь), бесіда (обмін інформацією, висування й обговорення ідей при «мозковій атаці»), дискусія; <i>автократична нарада</i> – керівник по чергово ставить усім запитання і слухає відповіді, <i>інформаційна нарада</i> – до працівників доводиться нова інформація; <i>сегрегативна нарада</i> – керівник доповідає, згодом проводяться дебати (бере участь один чи кілька працівників на вибір керівника); <i>дискусійна нарада</i> – вільний обмін думками і прийняття спільного рішення, здебільшого не має порядку денного, не приймаються відповідальні рішення;</p>
<i>перемовини</i>	<p>обмін думками для з'ясування точок зору сторін і прийняття рішень; мета – шляхом спільного пошуку укласти угоду з якогось питання, досягти такого результату, яким усі сторони були б задоволені; це ухвалення взаємовигідного рішення, найбільш прийняттого в даній ситуації; устанавлюються ділові зв'язки, укладаються угоди, координується спільна діяльність різних фірм, підприємств, установ;</p>
<i>прес-конференція</i>	<p>ексклюзивний виклад інформації з правом її публікації, з розкриттям її джерела (<i>відкрита прес-конференція</i>) або без (<i>закрита прес-конференція</i>);</p>
<i>брифінг</i>	<p>спеціально підготовлена зустріч із журналістами для короткого повідомлення про діяльність керівних органів, а також про оперативні події, що стосуються інтересів органів влади та населення;</p>
<i>презентація</i>	<p>офіційне представлення (підприємства, фірми, проекту, продукції, товару) для певного кола запрошених гостей;</p>
<i>телефонна розмова</i>	<p>найпоширеніший вид усного дистантного невізуального спілкування; співрозмовники не бачать одне одного, і тому з усіх невербальних засобів спілкування у розпорядженні мовця є лише неканонічні фонетичні знаки, паузи і мовчання; відсутність підтримки мовлення позами, жестами, поглядами, мімікою тощо;</p>
<i>інтерв'ю</i>	<p>повідомлення через засоби масової інформації, якщо треба швидко поширити точну інформацію, рекламу, привернути увагу до фірми, уплинути на партнерів чи колег, пояснити свою точку зору; відіграє велику роль у створенні позитивного іміджу фірми, репутації; це «трибуна для двох»: головним інформатором у процесі спілкування є респондент, але головний стратег, від якого залежить якість, повнота і ступінь інформативності матеріалу, – інтерв'юер;</p>
<i>лист</i>	<p>письмово оформлений монолог, звернений до певної особи (або осіб); зміст – повідомлення автора по себе, про події з особистого чи громадського життя, виклад якогось прохання,</p>

	наказу, міркування, роздумів з приводу побаченого, почутого, думки про знайомих та родичів тощо;
<i>електронний лист</i>	має переваги (простота, можливість пересилання нетекстової інформації, можливість підписати і зашифрувати) та недоліки (негарантований час пересилання, можливість доступу для третіх осіб під час пересилання, не інтерактивність) звичайної пошти. Суттєві переваги – дешевизна, швидкість надходження, масовий адресат;
<i>сперечання</i>	обмін думками з метою прийняття рішення або знаходження істини. Різні точки зору учасників мають спільну підставу, не виражену мовними формами, – зацікавленість у спілкуванні. Це зумовлює кодекс довіри, правдивість і щирість, які виявляються в етикетних формах, ввічливості, істинності аргументів. Партнери ставляться одне до одного з повагою, як до рівних собі. <i>Дискусія</i> – публічне обговорення спірного питання шляхом зіставлення точок зору. <i>Полеміка</i> – публічний виступ із запереченням, спростуванням чийось поглядів, формулювання і захист власного погляду на проблему;
<i>публічний виступ</i>	публічне спілкування, що реалізується в говорінні промовця перед широким загалом та слуханні присутніх на зустрічі людей; передбачає обопільну активну мислительно-мнемічну діяльність, концентрацію і спрямованість уваги, інтерес до процесу прийняття й обробки інформації.

Ділове спілкування залежно від обставин буває *прямим і непрямим, індивідуальним (бесіда, прийом відвідувачів, телефонна розмова), колективним (нарада, перемовини) та публічним (доповідь, промова, презентація)*. Мовець із високою культурою спілкування ніколи не зводить комунікативну взаємодію в ділових обставинах до простого передавання й отримання інформації, до монологічного маніпулювання співрозмовником, а намагається розпізнати інтереси і потреби іншого, уникнути стереотипної комунікативної поведінки, обрати оптимальну систему засобів спілкування та форм ділової співпраці.

Мистецтво слухання

Слухання – це рецептивний різновид мовленнєвої діяльності, що полягає в аудіальному сприйнятті усної інформації для її розуміння.

Слухання як процес має *два головних етапи*:

1. первинний аналіз звукового сигналу і його «механічна» обробка – на цьому етапі відбувається перекодування звукового сигналу у «мислеобрази», тому велике значення мають слухові здібності людини

(мовний слух – зорієнтованість на інформацію у вербальному повідомленні і мовленнєвий слух – пильна увага до деталей мовленнєвого потоку, до загального звукового оформлення вербального повідомлення);

2. лінгвістичний аналіз отриманого повідомлення – на цьому етапі слухач розкодує зміст почутого і намагається зрозуміти його.

Перебіг та результативність слухання залежить від *об'єктивних* (шум, перешкоди, акустичні властивості приміщення, мікроклімат тощо) та *суб'єктивних факторів* (стать, тип нервової системи, інтелектуальний рівень слухача і под.).

Ефективне слухання – це не просто фізичне сприйняття чутого мовлення, а передусім *розуміння усного повідомлення в результаті вольового акту, що включає мисленнєву діяльність*. Головною критерією ефективного слухання – ступінь адекватності розуміння почутого: отримане повідомлення як смислова цілісність може бути максимально точно відтворене і з приводу почутого в слухача виникає думка.

Навичками ефективного слухання володіють у середньому лише 10% людей.

Головні *недоліки слухання* в обставинах ділової взаємодії:

- бездумне сприйняття почутого;
- вибіркоче сприйняття усного повідомлення;
- вузькість сприйняття почутої інформації.

Принципи ефективного слухання:

- *ставлення слухача* (до того, хто говорить, і до того, про що мовиться);
- *інтереси слухача* (*первинні* – зумовлені безпосереднім зацікавленням предметом спілкування; *вторинні* – загальнолюдські інтереси, які стосуються загальних питань життя громади, суспільства, людства; *нагальні* – інтереси в певний момент часу);
- *мотивації*, що мають національне забарвлення;
- *емоційний стан слухача* (відповідність чи невідповідність повідомлення переконанням реципієнта).

Типи слухання:

глобальне – це сприйняття повідомлення в цілому, коли слухачеві достатньо визначити, про що загалом йшлося;

детальне – це усвідомлення головних змістових структур повідомлення для розгорнутого відтворення почутого;

критичне – це розуміння почутого з позицій оцінювання, критичного осмислення для визначення свого ставлення до повідомлення.

Також доречно в офіційному спілкуванні розрізняти *рівні слухання* (*слухання-співпереживання, поверхове слухання, формальне слухання*) та *стилі слухання* (*рефлексивне, тобто вдумливе, активне, і нереклексивне, тобто простий прийом інформації, «уважне мовчання»*).

Головні типи слухачів:

«*тлумач*» – розважливий слухач, який дошукується причин повідомлення й фокусується не на почутому, а на мотивах;

«*оцінювач*» – категоричний слухач, котрий оцінює кожне слово і фразу; фокусується не на почутому й оцінках співрозмовника, а на власному ставленні до інформації;

«*жало*» – упереджений слухач, що безупинно аналізує й чекає на помилку чи обмовку співрозмовника;

«*конформіст*» – залежний від ініціатора спілкування слухач, який не наважується взяти слово і слухає співрозмовника всупереч власним бажанням;

«*симулянт*» – незацікавлений слухач, який вдає уважного адресата;

«*заець*» – слухач, котрий уникає визначеної теми спілкування;

«*бджола*» – слухач, котрий чує тільки те, що цікавить лише його особисто;

«*жалісливий*» – надто чутливий слухач, що готовий висловити жаль і дати пораду з приводу почутого навіть за відсутності такої потреби;

«*перебивайло*» – слухач-руйнівник, котрий нищить процес спілкування на різних етапах;

«*інтроверт*» – заглиблений у себе слухач, що часто відволікається від предмету розмови, губить тему й пропускає важливі деталі спілкування, забуває отриману інформацію;

Кожен тип слухача має певні особливості, нерозуміння чи ігнорування яких у діловому спілкуванні може призвести до небажаних наслідків. Манера слухання залежить від багатьох факторів: віку, статі, характеру, освіти, інтересів, статусу, умов спілкування.

Техніка ефективного слухання включає такі прийоми:

- виявляти щире зацікавлення до предмета спілкування;
- оцінювати зміст, а не манеру повідомлення;
- бути стриманим в емоційних реакціях на повідомлення, аби достеменно зрозуміти зміст розмови, суть справи;
- спостерігати за невербальними сигналами співрозмовника та їхнім кореспондуванням із вербальним повідомленням;
- бути гнучким, використовуючи різні форми запам'ятовування і фіксування інформації;
- доречно практикувати рефлексивне слухання відповідно до обставин;
- уникати чи зводити до мінімуму дію факторів, що відволікають, вчасно завбачати їхню дію;
- тримати добрий інтелектуальний тонус, розвивати різні форми пам'яті та уваги;
- ставитися до всього без упереджень, віднаходити у неприємному позитивні аспекти, схвально реагувати на співрозмовника;

- ефективно використовувати швидкість мислення у порівнянні зі швидкістю мовлення (не поспішати словесно реагувати, завжди брати паузу для зважування фактів й обдумування рішень).

Основні прийоми рефлексивного слухання:

- *з'ясування*, тобто звернення до співрозмовника за уточненнями, щоб одержати додаткові факти, деталі повідомлення («*Будь ласка, повторіть іще раз*», «*Що Ви маєте на увазі?*»);
- *перекладування* – переказування чужого, тільки що отриманого повідомлення в іншій формі («*Як я Вас зрозумів...*», «*На Вашу думку...*», «*Іншими словами, Ви вважаєте...*»);
- *резюмування* – підсумовування почутого («*Якщо узагальнити сказане Вами, то ...*», «*Ваші основні ідеї, як я зрозумів, такі...*»);
- *підтвердження контакту* – запрошення висловлюватися вільно і невимушено («*Це цікаво*», «*Так*», «*Розумію Вас*», «*Приємно це чути*»).

Висока культура слухання в професійних взаєминах потребує свідомих зусиль людини, знання і вдосконалення техніки ефективного слухання.

2.4. Стратегії ділової комунікації та їхнє мовне вираження

*Мова ділового спілкування – вже давно не стиль політбюро і не словник ділової переписки із затертими штампамі. Це та мова, якою вам зручно працювати.
Максим Ільяхов, Людмила Саричева*

Сьогодні в Україні все інтенсивніше прогресує співпраця українських організацій, установ і компаній на міжнародному ринку, у зв'язку з чим стрімко зростає інтерес до проблем мови ділової комунікації і культури ділового спілкування. Відповідно, суттєво збільшуються вимоги до спеціалістів-мовників, фахівців-діловодів зі знанням іноземної мови, а також назріває необхідність перегляду стандартів вивчення іноземної мови, адже сучасні випускники ЗВО не отримують достатньо високого рівня знань англійської мови, різномовності, різнокультурних стратегій спілкування і потребують підвищення їхньої мовної компетентності, зокрема іноземною мовою, в сучасних умовах бізнес-діяльності.

Ділове письмове спілкування – це різновид ділового письма, що належить до функціонального стилю офіційних документів. Метою комунікації цього стилю є встановлення зв'язків та умов взаємодії двох сторін, якими можуть бути: держава і громадяни, суспільство і його члени, підприємства і компанії, уряди держав.

Практика роботи в університеті показує, що більшість студентів часто стикаються з необхідністю написання ділових листів українською або англійською мовою чи ж у них передбачається така можливість у майбутньому. Проте студенти, які вивчають англійську чи українську мову як іноземну, якщо і мають теоретичні знання щодо вимог до структури і формату сучасного ділового листа, але недостатньо володіють лексико-граматичними навичками, необхідними для написання ділових листів. Окрім того, у студентів не достатньо сформовані комунікативні вміння, пов'язані з письмовим діловим спілкуванням іноземною мовою. Високий рівень комунікативної компетенції передбачає мовну, етичну, власне комунікативну складову, риторичну грамотність, виразність і творчу своєрідність мови. У такій ситуації доцільним видається запровадження відокремленого курсу англійської ділового листування з метою більш глибокого засвоєння студентами лексичних і граматичних явищ сучасної ділової англійської мови. Поштовхом до запровадження такого курсу є необхідність вироблення вмінь і навичок аналізу тексту ділового листа з позицій як традиційних (лінгвістика тексту, теорія комунікації), так і сучасних підходів до його вивчення (дискурс-аналіз, семіотика, когнітивна лінгвістика); розуміння багатоаспектної характеристики тексту ділової тематики з позицій когнітивної лінгвістики як структурної одиниці мовленнєвої комунікації в предметній сфері «бізнес»-текст англійської ділового письма та комплексного явища, яке містить у собі лінгвістичні й екстралінгвістичні характеристики; а також з позицій прагмалінгвістики, в коло інтересів дослідження якої потрапляє багато проблем, що не обмежується аналізом взаємин, в які вступають мовний знак і його інтерпретатори, тобто адресат і адресант, а ще й вивчення впливу контексту і фонових знань на комунікантів, шляху реалізації інтенцій мовця у мовленнєвих актах тощо.

Ділове письмо – це клас документів, об'єднаних спільним інтенціональним змістом (комунікативним задумом) і характерними способами пізнання, що реалізують цей комунікативний задум. І попри те, що тексти документів офіційно-ділового стилю різноманітні і неоднорідні, все ж для всіх ділових текстів притаманні загальні риси. На лексичному рівні це використання нейтральної та книжно-документальної лексики, а також професійної термінології, на рівні синтаксису – відбір специфічних засобів вираження модальності, кліше найбільш вживаних формулювань, ускладнення синтаксичних структур. Окрім того, до сталих ознак стилю офіційних документів належать офіційність, точність, лаконічність, шаблонність, логічність, а також беземоційність і персоніфікованість.

Природно, що студенти, які вже володіють навичками і вміннями ділової переписки, отриманими в процесі вивчення курсів «Українська ділова мова», «Англійська ділова мова», свій лінгвістичний і навчальний досвід використовують у спробах написання ділових листів іноземною мовою і, зрозуміло, що визначальною особливістю практики їхньої чужомовної ділової переписки є позитивне перенесення і застосування цього досвіду. Приклади

написання ділових листів українською мовою використовуються студентами як зразки зовнішньої структури побудови текстів такого ґатунку іноземною мовою, для транслювання особливостей композиційного оформлення, порівняння основних граматичних конструкцій і їхніх лексичних відповідників.

Проте при написанні ділового листа носій певної культури використовує знання, набутий досвід, характерні для ділової переписки в його рідній культурі; застосовує фрейми, опирається на цінності свого соціокультурного середовища. Під соціокультурними компонентами розуміємо знання про особливості культури країни, менталітету іносоціуму (в нашому випадку англійців), знання національної специфіки побудови письмових текстів англійською мовою, зокрема ділових листів.

Метою нашої розвідки є спроба розглянути існуючі розбіжні особливості ділових листів, написаних українською й англійською мовами, тобто носіями відмінних культур, та задля вдосконалення лінгвістичної компетенції студентів пояснити виявлені своєрідності з урахуванням міжкультурної специфіки учасників ділового письмового спілкування. Зокрема, особливостей менталітету представників англійської та української культур, національної специфіки побудови англійської та української письмової мови, соціокультурних властивостей письмової мови.

Порівняльний аналіз англійських та українських ділових листів дозволяє виділити окремі параметри для зіставлення: композиція, номінативний і комунікативний зміст ділової кореспонденції.

У поняття «*номінативний зміст*» ми вкладаємо розуміння його як сукупності елементів ситуації дійсності, наявних у свідомості індивіда, які відображаються в текстах, обумовлюючи при цьому специфіку вибору мовних засобів при формуванні самого тексту.

Англійські ділові листи містять такі елементи номінативного змісту:

- 1) повністю вказану дату (день, місяць, рік);
- 2) внутрішню адресу (ім'я, посада, назва компанії, її повна адреса, поштовий індекс);
- 3) привітання;
- 4) заголовок, в якому викладається основна ідея листа;
- 5) початковий абзац, в якому дається посилання на дату листа, що зумовив написання відповіді;
- 6) основну частину листа, в якій зазначається подія;
- 7) прикінцевий абзац, що містить намір та очікування відправника щодо можливих дій адресата у майбутньому;
- 8) завершальну формулу ввічливості;
- 9) підпис, написаний від руки;
- 10) прізвище і посаду відправника;
- 11) за наявності додатків до листа позначку про них.

У ділових українських листах номінативний зміст представлений з меншою наповненістю і вміщує в собі такі компоненти, як:

- 1) назву закладу/установи;

- 2) адресу сайту,
- 3) вказану посаду;
- 4) повне ім'я відправника;
- 5) звертання до адресата;
- 6) тему листа;
- 7) початковий абзац, в якому дається посилання на дату листа, що зумовив написання відповіді;
- 8) основну частину листа, в якій зазначається подія;
- 9) прикінцевий абзац, що містить намір та очікування відправника щодо можливих дій адресата у майбутньому;
- 10) підпис, написаний від руки;
- 11) прізвище і посаду відправника;
- 12) за наявності додатків до листа позначку про них.

У текстах листів, написаних українською мовою, проявляється тенденція «замовчування» частини інформації, звужуючи таким чином інформаційне поле. Зіставний аналіз продемонстрував, що для ділових україномовних листів інформація про посаду відправника й адресата, назву установи, а також її координати не завжди є обов'язковою.

Пропонована таблиця (Табл. 1) відображає співвідношення вказаних вище елементів номінативного змісту в ділових листах, написаних українською та англійською мовами.

Таблиця 1.

Елементи референтної ситуації	Україномовні листи	Англomовні листи
<i>Відомості про відправника</i>		
Посада, регалії	60%	100%
Прізвище, ім'я, по-батькові	100%	100%
Назва установи/організації	65%	100%
Координати (адреса, факс, телефони)	57%	100%
<i>Відомості про адресата</i>		
Посада, регалії	73%	92%
Прізвище, ім'я, по-батькові	100%	100%
Назва установи/організації	78%	100%
Координати (адреса, факс, телефони)	90%	100%

На підставі зіставного аналізу англomовних та україномовних ділових листів ми виявили риси спільного та відмінного характеру. Зокрема, щодо відмінності в їхньому номінативному змісті, то в текстах ділових листів, написаних українською мовою, спостерігається тенденція до «замовчування» інформації.

Комунікативний зміст. Комунікативний зміст відображає ставлення адресанта до повідомлення, учасників комунікації і ситуації та проявляється у використанні різноманітних граматичних явищ, пов'язаних з поняттєвою категорією модальності, зокрема: вираження зобов'язань, бажань, волі.

Модальність відповідає за бажання адресанта впливати на адресата. Від комунікативного завдання тексту ділового листа залежить вибір засобів вираження модальності.

У діловому листі використовується досить широкий спектр засобів вираження модальності, представлених на різних рівнях: граматичному (спосіб), лексичному, лексико-граматичному (модальні дієслова), лексико-фразеологічному (*to be glad, to be kind, to be happy, to be sorry, to be able, to be sure, to be pleased, to look forward to / радити, бути добрим, радити, шкодувати, бути спроможним, бути впевненим, бути задоволеним, з нетерпінням чекати*).

У ділових листах розрізняється нейтральна комунікація, відображена у змістовному повідомленні листа, і стилістично забарвлена комунікація, що дозволяє автору задіювати різні стилістичні прийоми задля впливу на адресата експліцитно чи імпліцитно.

Листи з експліцитною позицією автора містять словосполучення з чітко вираженою зацікавленістю в установленні ділового контакту і передбачають підпорядкованість цих словосполучень меті впливу.

Прагнення зацікавити адресата може бути виражено й імпліцитно (*you will be interested to learn, you will note, as you are aware, as promised to you, this helps you / вам буде цікаво вивчити, ви зауважите, як вам відомо, як вам обіцяли, це вам допомагає*), завдяки вміло підібраним аргументам адресат заохочується до дій.

З погляду категорії модальності, репрезентованої семантико-стилістичними, лексичними, граматичними засобами вираження, в україномовних ділових листах домінує модальне значення обов'язковості, а також спостерігається векторна направленість від адресанта до адресата, а в текстах ділових листів, написаних англійською мовою, модальність взаємонаправлена.

Інша комунікативна (чи то «риторична», як часто називають її деякі зарубіжні автори) проблема виявляється в необхідності планування письмового дискурсу таким чином, щоб якомога адекватніше виразити свою комунікативну інтенцію, дотримуючись при цьому загальних вимог, які виставляються до ділових листів [5, с. 50]. Ця проблема не ідентична з питанням мовних конвенцій, оскільки останнє пов'язане, в основному, зі змішанням функціональних стилів (тобто є суто мовним моментом), і не містить у собі чітко вираженого комунікативного підґрунтя. Йдеться про «гігієну» тексту.

Розглянемо конкретний приклад: авторові листа, співробітнику компанії «Х» необхідно дати письмову відповідь на прохання кореспондента про продаж певного товару. У листі потрібно повідомити адресату, що компанія «Х» займається тільки виробництвом, а не продажем товарів, тому прохання клієнта не може бути задоволене. Таку комунікативну інтенцію можна виразити різними способами, проте, слід враховувати, що не всі з них доречно застосовувати у практиці ділового листування, навіть за умови дотримання стилістики ділового письма. Наприклад, таке формулювання, як: 'We are sorry

to inform you that we refuse to sell directly to the public', є цілком правильним з погляду граматики, проте, не рекомендується для використання в діловому листі, оскільки порушує негласне правило ділової переписки: відмова не повинна виражатися безпосередньо.

Найкраща стратегія спілкування з клієнтом або з колегою – виявити повагу й турботу, відповідно, використання таких лексичних одиниць, як 'refuse' / «відмовити», є абсолютно не бажаним. У цій ситуації краще побудувати речення таким чином: 'We are sorry to inform you that we sell only through our authorized distributors' / *З прикрістю повідомляємо, що ми продаємо лише через наших уповноважених дистриб'юторів*. Доречно тут також вказати координати дистриб'юторів, з якими клієнт може сконтактувати для вирішення свого питання.

Вищевказаний і подібні приклади наштовхують студентів (навіть тих, у яких комунікативні навички як в українській, так і англійській мові добре розвинуті) на думку, що написання ділових листів – доволі складне завдання.

Таким чином, при формуванні письмових комунікативних умінь у студентів, які вивчають англійську мову як іноземну, потрібно опиратися на продуктивні моделі створення тексту, подолання комунікативних бар'єрів, а також позбуватися переносу кліше з рідної мови.

Номінативний зміст. Комунікативний зміст листа, зрозуміло, що формує лексика. Варто вирізнити, що в англійській, як і в українській, мові, крім загальноновживаної лексики мовний склад ділових листів охоплює такі одиниці:

- по-перше, це компоненти, притаманні мові ділового спілкування загалом (наприклад, типові мовні звороти з використанням дієслів, які вживаються для означення ділової активності: to inform, to postpone, to reinforce, to schedule / повідомити, відкласти, підкріплювати, планувати);
- по-друге, одиниці, характерні для письмового ділового спілкування (наприклад, основні терміни: response to the invitation, inquiry, salutation, postscript, resume, letter of acknowledgment / відповідь на запрошення, запит, привітання, пост скрипт, резюме, подяка);
- по-третє, елементи, типові для конкретних ситуацій, що вимагаються для написання певного типу ділового листа (наприклад для написання супровідного листа до фінансового документа: invoice, Letter of Credit, airway bill / рахунок-фактура, акредитив, вексель).

Для відповідного відбору лексичних одиниць та їхньої організації потрібно розуміти як вони впливають на ефективність письмового ділового спілкування. Дослідження довідково-інформаційної літератури та текстів ділових листів засвідчує, що є декілька груп лексичних одиниць, які найчастіше використовуються для потреб письмової комунікації.

До першої групи таких елементів відносяться дієслова, що характеризують ділову активність в цілому (to conduct, to direct, to manage / проводити, спрямовувати, керувати і под.). Систематизація та інтерпретація загальнонаукової інформації, а також контекстуалізація, аналіз і синтез ідей та

поглядів практиків-професіоналів дозволили виділити певну взаємозалежність між характером вживаних дієслів із вказаної групи та ефективністю ведення письмової ділової комунікації в цілому: чим менше вживаним, але більш специфічним і конкретизуючим є характер дієслів цієї групи, тим значніший ефект здійснюється на співрозмовника. Такий взаємозв'язок та взаємозалежність мовних явищ та комунікативних завдань дозволяють виробляти ефективну стратегію результативної комунікації.

Другу групу утворюють найбільш часто вживані лексичні одиниці: слова і словосполучення, що характеризують професійно-ділові навички менеджерів як представників конкретної спеціальності (Personnel Manager, Financial Manager, Marketing Manager / Менеджер з персоналу, фінансовий менеджер, менеджер з маркетингу і под.).

До третьої групи (яку умовно можна розділити на декілька підгруп) відносяться терміни, які означають головні поняття різних сфер професійної діяльності (до прикладу, сферу працевлаштування визначають: to apply, to qualify, candidate, application, interview / подати заявку, претендувати, кандидат, заява, співбесіда).

Результати компаративного аналізу показали, що в текстах англомовних ділових листів панівною є ділова і нейтрально забарвлена лексика, тоді ж як в ділових листах, написаних українською мовою, в текстах трапляються побутові слова і оцінно-експресивна лексика (див. табл. 2.).

Таблиця 2

Лексичні засоби	Україномовні листи	Англомовні листи
Побутова лексика	51,2%	30%
Офіційна лексика	48,8%	70%
Оцінно-експресивна лексика	37%	19%
Нейтральна лексика	63%	81%

Відбір граматичних структур також потрібно здійснювати відповідно до критеріїв ефективної письмової комунікації. Зокрема для ділових листів англійської переписки характерні такі конструкції:

- часте використання умовного способу (*We would be happy to offer you the most favourable conditions on the case-to-case basis. We would be grateful if you could.../ Ми будемо раді запропонувати вам найвигідніші умови для кожного конкретного випадку. Ми були б вдячні, якщо б ви могли ...*);
- уживання інверсійних форм умовного способу на початку речення (*Should you fail to deliver in time.../ Якщо ви не зможете доставити вчасно ...*);
- застосування незалежних прислівникових і дієприслівникових зворотів на початку речення (*Having received your message... Taking into consideration the job market.../ Отримавши ваше повідомлення ... Беручи до уваги ринок праці ...*);

- використання сполучників і сполучних слів (*not only... but..., as well as, inspite of, although...*/не тільки ... але ..., а також, незважаючи на, хоча і под.)

Часто в текстах ділових листів використовується умовний спосіб з метою зниження категоричності висловлювання. З п'ятдесяти проаналізованих оригінальних англomовних ділових листів окремих закордонних комерційних компаній найуживанішими є такі фрази:

- *We would be pleased* / Ми були б задоволені;
- *We would be quite willing* / Ми були б цілком охочі;
- *If you would send me a copy of your catalogue* / Якби ви надіслали мені копію свого каталогу.

Умовний спосіб додає висловлюванням значення певного припущення, ймовірності та гіпотетичності, що тим самим збільшує дистанцію між змістом висловлювання і його прагматичним значенням, а також імпліцитно виражає перехід ініціативи від адресанта до адресата.

Вживання модальних дієслів *would, could* і *might* дозволяє уникнути прямолінійності, а також варіювати показник обов'язковості здійснення необхідних дій, наприклад: *We would be grateful if you could...* / Ми були б вдячні, якщо б ви могли ... Вони входять в ряд стійких формул ввічливості у вигляді питальних і умовних конструкцій, в яких по-різному проявляється дистанційованість адресанта й адресата:

- *Could / would you send* замість *Will you send* / Не могли / не міг би ти надіслати замість *Чи ти б надіслав*;
- *I would like* замість *I want* / Я хотів би замість я хочу.

Модальні дієслова незамінні при побудові питань з метою отримання необхідної інформації, оскільки вони надають питанням тактичного звучання, роблять їх не такими прямолінійними, а також додають висловленим реченням і проханням відтінок ввічливості, при цьому ненав'язливе формулювання надає адресату можливість вибору.

Використання умовного способу дозволяє сформулювати запитання доволі ухилисто, щоб можлива відмова не прозвучала грубо, а допомога чи послуга не були нав'язливими.

Відмови, сформульовані з використанням умовного способу, також виглядають більш тактовними: *I would really like to say yes / help, but...* / Я б дуже хотів сказати так / допомогти, але ...

Часто для формулювання ввічливого запитання, пропозиції, вимоги модальні дієслова вживаються зі сполучником *if*. Таким чином у адресата з'являється можливість вибору – погодитися або відхилити пропозицію.

Еквівалентом англomовних модальних дієслів, що виражають пропозицію, прохання, в українській мові є слово *будь ласка, будьте ласкаві*.

Я- і Ти-орієнтована позиція. На засадах теорії діалогу М. Бубера [69], в якій відношення «Я–Ти» розглядається як нерозривна єдність, обумовлена культурою, Я- і Ти-позиція стає способом установалення відносин між партнерами.

У процесі спілкування індивіди займають Я- або Ти-орієнтовану позицію. Характерними рисами Я-орієнтованого спілкування є взаємодія з партнером комунікації, вибудована тільки на особистих судженнях, оцінках і відносинах, націленість на самого себе, підтвердження власної думки. Ця позиція наближена до модального змісту.

Для Ти-орієнтованого спілкування характерні націленість на співрозмовника, зосередженість як на своїх, так і на його інтересах, довіра до його знань і накопиченого досвіду, а також до рівня його інформованості, як і до інформативної насиченості. Ти-позиція передбачає номінативний зміст.

Залучення тієї чи іншої позиції спілкування відображається у структурі тексту, а також у виборі лексичних і синтаксичних засобів при написанні ділового листа. Використання оцінно-експресивної лексики та виражена модальна спрямованість тексту ділових листів дає підстави висувати, що україномовні ділові листи мають Я-орієнтовану позицію. Натомість, прагнення уникнути оцінності і модальності говорить про те, що англійськомовні ділові листи Ти-орієнтовані.

Враховуючи застереження дослідників, ми не ототожнюємо поняття ввічливість і повага чи шанобливість, які є взаємозв'язаними, але все ж таки різними явищами [26, с. 5-12]. Дія принципу ввічливості направлена на пом'якшення комунікативної інтенції і реалізується шляхом зниження категоричності висловлювання.

На початку й у кінці листа фрази ввічливості виконують соціально-регулятивну функцію, будучи обов'язковими елементами етикету ділового листа, а використання їх в основному тексті – реалізує комунікативну функцію. Особливе місце займають етикетні блоки в стандартних листах англійською мовою. Перш за все, звернемо увагу на формули вітання і прощання, оскільки вони значною мірою визначають характер відносин між комунікаторами.

Якщо у внутрішній адресі фігурує ім'я отримувача, то в листі зазвичай використовується персональне привітання: *Dear Ms Markham, Dear Mr Miller*. Якщо лист надсилають на ім'я організації, то використовується більш формальний варіант привітання: *Dear Sirs*. У випадку, якщо лист адресовано начальнику відділу чи керівникові фірми, і його ім'я невідоме, використовується такий варіант привітання: *Dear Sir or Madam, Sir/Madam*.

Закінчувати листа прийнято завершальною формулою ввічливості. Існують дві найбільш поширені формули. Перша — *Yours faithfully* використовується лише зі звертанням *Dear Sir / Sirs or Madam*. Формула *Yours sincerely* вживається з персональним привітанням.

Вибір формули привітання і прощання визначається дистанцією між комунікаторами, яка встановлюється соціальним становищем партнерів по комунікації, віковою категорією, а також характером відносин.

Очевидно, що у формулі привітання дистанція між комунікаторами визначається використанням слів *Mr* чи, відповідно, *Mrs, Ms*.

Цікаво, що дистанція між комунікаторами в українській мові позначається в мовленні вживанням займенників *ти і ви*, явищем, що не притаманне

англійській мові. Залежно від звертання на *ти* чи на *ви*, використовуються необхідні граматичні форми дієслова, а також мовленнєві формули привітання і прощання. Дуальність ти- і ви-звертання – це ще один приклад засвідчення значної дистанції між комунікантами, що знаходить відображення як у культурі соціуму, так і в його письмовій комунікації.

Окрім цього, мовознавці виділяють той факт, що звертання «*Шановний пане Шевчук*» радше підходить для стандартних листів із формальним чи не формальним змістом. У листах, адресованих керівництву, а також у листах із важливих питань використовується звертання «*Вельмишановний*», якому відповідає англійський сталий вираз *My Dear*...

Відомий радянський дослідник А. І. Пригожин, засновник першої в Росії школи управлінських консультантів, стверджував, що взаємоповажна форма звертання між комунікантами, зокрема між керівниками і підлеглими, вказує на коротку дистанцію між ними [40, 74-80]. У цьому випадку зіставлення вказаних вище форм привітання «*Вельмишановний*» і «*My Dear*» підтверджує таке твердження. Очевидно, що український варіант звертання свідчить про значний рівень відстороненості адресанта від адресата, великої дистанції між учасниками комунікації. Формула привітання *My Dear* має певний інтимний характер і засвідчує неформальність спілкування. Відрізнити подібне звертання до партнера з ділової комунікації від звертання до близької людини чи друга допомагає написання великої літери в слові *dear*, яка відсилає нас до офіційності спілкування.

Проте в обох випадках, як в листах українською, так і в написаних англійською мовою, більш офіційне звертання до комуніканта впливає на вибір теми для обговорення, на тональність спілкування і відбір лексичних одиниць.

Багато фахівців вважають, що ввічливу форму прощання *Yours faithfully*, *Yours sincerely* можна вживати як комплімент. Науковці також зауважують вживання в кінці ділового листа добрих побажань, на письмі представлених стійкими кліше: *Best regards/ Best wishes*, що заміщують собою форму компліменту. Такі висловлювання можуть слугувати завершальною фразою неформального листа.

Існує багато інших прикладів, які можуть проілюструвати відмінності в ділових україно- та англійських листах, а також підтвердити вплив культурної специфіки на мовне проявлення. Зокрема, в українській культурі прийнята трійменна система називання людей. В англійській культурі зустрічаємо непоодинокі випадки звертання до ділового партнера з комунікації лише за йменням. Подібні звертання до ділового партнера українського походження можуть трактуватися легковажними, тоді як звертання на ім'я по-батькові – це ознака поваги і спосіб додаткової диференціації.

Ще одна доволі популярна тема для дискусій українських авторів ділової кореспонденції – написання займенника «ви» у звертанні до однієї особи як знак особливої пошани з великої чи з малої літери. Одні фахівці з проблем культури ділового мовлення вважають, що написання з великої літери засвідчує шанобливе ставлення, а інші, більш сучасні дослідники, – сприймають

нормальним написання займенника «ви» з малої літери. Звісно, якщо в листі ми звертаємося до певної дуже шанованої і поважної особи, наприклад, служителя церкви (патріарха, митрополита) чи до людини, яка обіймає високу державну посаду (президента, ректора і под.), то доречно писати «Ви». Адже, по-перше, ви не знаєте його/її переваг, по-друге, це дуже поважна людина і вам треба зробити так, щоб людині і вам було зручно. Проте в сучасних ділових листах української ділової переписки все частіше спостерігається тенденція до написання займенника «ви» з малої літери.

Ввічливість в англійських ділових листах ще також досягається завдяки використанню стилістичних прийомів, синтаксичних конструкцій: складних сполучникових речень, конструкцій пасивного стану замість активного, повних граматичних форм замість скорочених.

Вибір особового займенника. Оскільки автор листа виступає в ролі представника фірми, можна дійти висновку, що в норму ділового спілкування увійшло використання особового займенника у множині. Проте останнім часом спостерігається перехід від використання особового займенника у множині до вживання нехарактерного для ділового листа особового займенника першої особи однини *I*. У проаналізованому матеріалі представлені обидва варіанти. Тенденція, в якій переважає Я-свідомість, підкреслює приналежність англійської мови до індивідуалістської культури. Особовий займенник однини вживається лише тоді, коли листа адресовано знайомій особі. Особовий займенник завжди пишеться з великої літери, що також притаманно для культури індивідуалізму. *Дистанційованість в часі* слугує граматичним засобом зниження категоричності, щоби надати вимозі, пропозиції вигляду ввічливого прохання і створити тактовну форму для запитань, намірів і пропозицій.

Так, для англійського ділового листа характерно використання часів Past і Future, ніж Present. Це зумовлено зміщенням дії в минуле чи майбутнє відносно моменту мовлення, що забезпечує комунікаторові свободу вибору:

- *I hope that you will agree to this suggestion.../ Я сподіваюся, що ви погодитесь з цією пропозицією ...*,
- *I'm sure you will understand.../Я впевнений, ти зрозумієш,*
- *I feel confident you will agree that the goods are excellent in quality... / Я впевнений, що ви погодитесь, що товар відмінної якості ...*

Використання майбутнього часу з дієсловами *need* і *have* дозволяє пом'якшити висловлювання, що містить певну вимогу:

All passengers ... will also need to require a visa.../ Усі пасажери ... також потребуватимуть візи ... Таким чином, мовець уникає вираження прямої вказівки.

Для формулювання ввічливого прохання чи питання характерним є використання простого минулого часу, оскільки він установлює дистанцію між моментом мовлення і предметом прохання чи питання, відтермінуючи його в минуле:

We thought if you were to appoint us as your agents... (Ми думали, якщо ви призначите нас своїми агентами ...),

As we wish to reach a quick decision I wondered if you could let me know if this offer is interesting for you (Оскільки ми хотіли швидко прийняти рішення, я задумався, чи можете ви повідомити мене, якщо ця пропозиція цікава для вас),

...we would like to summarize the terms we should be willing to accept if we acted for you (... ми хотіли б узагальнити умови, які ми повинні бути готові прийняти, якщо ми будемо працювати на вас).

Використання майбутнього часу допомагає уникнути або ж загладити незручності у питаннях, пов'язаних із грошима:

We understand that the price of 3.50 USD per set will apply to the old order...(Ми розуміємо, що ціна 3,50 доларів США за комплект буде прикладатися до попереднього замовлення ...),

Our charge for the removal will be £950... (Наша плата за видалення буде складати 950 фунтів...).

Вживання тривалого часу (Continuous Tense) в англійських листах зустрічається у формулах із модальними модифікаторами, наприклад, при прощанні:

I'm looking forward to hearing from you (Я з нетерпінням чекаю відповіді від вас).

У такій формі виражений намір чи пропозиція звучить менш нав'язливо, тобто адресант не втручається в наміри адресата, не хоче впливати на його рішення, тим паче тиснути у формі наказу:

If you are going to place an order we can...(Якщо визбираєтеся робити замовлення, ми можемо) замість If you want (Якщо хочете),

...it appears to be working very well...(... це, здається, працює дуже добре ...).

Незавершеність (при використанні тривалого часу) додає висловлюванню невимушеності і невизначеності.

Стратегія уникнення / ухиляння. Для пом'якшення категоричності тверджень в англійському діловому листі використовуються принципи стратегії уникнення чи ухиляння. Суть цієї стратегії полягає в ухилянні відвідповідальності за об'єктивність висловлювання шляхом акцентування власних міркувань чи перенесення акценту на загальноприйнятую думку. Для створення подібного ефекту застосовуються модальні модифікатори, зорієнтовані на адресата, пасивні конструкції, безособові та означено-особові речення:

The fact that we are the largest suppliers...(Той факт, що ми є найбільшими постачальниками ...) – комунікант знімає з себе відповідальність за висловлювання, підкреслюючи вплив загальноприйнятої думки щодо його твердження.

As far as I know CLAIRTONE models have already been well received...(Наскільки мені відомо, моделі «Слеартон» вже чудово прийняті ...) – у цьому реченні автор послуговується двома засобами для перенесення акценту на загальноприйнятую думку – модальний модифікатор (*as far as I know* / *наскільки*

мені відомо) і використання пасивного стану (*have been received / вже сприйняті*).

Our reputation for high class work is well known...(Наша репутація роботи високого класу добре відома ...)

Висловлюючи своє судження, адресант проявляє відкритість і особисту заангажованість:

...we find that our AQUATITE range would be most suitable for this region (...ми переконуємося, що наш асортимент «Акватайт» був би найбільш придатним для цього регіону),

...we suppose we have the experience and the resources necessary to bring...(...ми вважаємо, що у нас є досвід та ресурси, необхідні для залучення...),

...we feel it would be better to offer you a special allowance...(ми вважаємо, що було б краще запропонувати вам спеціальну допомогу ...).

Окрім того адресант використовує дієслова мислинневої діяльності, обмежує висловлену думку рамками особистого досвіду.

Таким чином, адресант припускає існування відмінних від його думки суджень, тобто дає адресату можливість оцінити його міркування і, можливо, висловити свої. Цей факт підтверджує домінування Ти-орієнтованого спілкування в англійській комунікації.

Використання безособових речень надає вираженому відношенню характер узагальнення, загальної відомості.

There is a steady demand in this country for... (У цій країні є постійний попит на...),

There would be an additional cash discount... (Буде додаткова знижка на готівку...).

Пасивний стан реалізує тактику ухиляння. Тут виконання очікуваної від адресата дії не є обов'язковою умовою, а радше дотриманням загальноприйнятих правил. Адресанту вдається уникнути тиску на адресата, висловлювання набуває відтінку можливості:

We should like ... to ask you to explain why the bill was not honoured (Ми хотіли б ... попросити вас пояснити, чому законопроект не був дотриманий),

Delivery should be made by... (Доставка має бути здійснена ...),

Our account for cutlery supplied to you on 21 October has not been paid (Наш рахунок за столові прибори, що постачалися вам 21 жовтня, несплачений).

Таким чином, для ділового письмового спілкування, в багатьох моментах формалізованого й ієрархічно вибудованого, необхідно дотримуватися принципів ввічливості та кооперації (сформульованих ще Г. П. Грайсом і Дж. Лічем [70]), оскільки вони інтегральні, універсальні і сприяють гармонізації будь-якого виду комунікації.

Шляхом зіставлення способів побудови ділового листа типологічно різних мов (англійської та української), які мають значні відмінності у способах утворення номінативних одиниць, проте, вирізняються загальні закономірності і структурно обумовлені відмінності.

Схожими рисами, притаманними для україномовних та англомовних листів, є домінування комунікативного змісту над номінативним; мінімум інформації. Та попри те, моніторинг ділової кореспонденції українською та англійською мовою засвідчив, що в реальній комунікації доволі часто автори листів відхиляються від універсальних принципів успішної письмової взаємодії в силу різних чинників: статусно-рольової і соціальної асиметрії (обираючи конфліктні стратегії і тактики), особливостей міжкультурної комунікації та ін.

Так у процесі аналізу ділових листів, укладених англійською та українською мовами, частими виявами комунікативної некомпетентності авторів двох мов були, по-перше, випадки порушення максими обсягу інформації, зокрема її надмірність, що пов'язано з невмінням виокремити головну думку тексту. Причому в україно- й англомовних листах це проявлялося по-різному. Англомовні листи містили кілька ключових думок чи кілька тем, що ускладнювало їхнє сприйняття, головна думка часто формулювалася на початку тексту і не пояснювалася в кінці, щоб читач на неї точно звернув увагу й знав, на що саме потрібно відповідати; в україномовних – зайва інформація подавалася в найдрібніших деталях, траплявся недоречний, необґрунтований поділ на абзаци (хороша комунікативна стратегія така: щоб адресат ухопився за те, що потрібно нам, варто зробити абзаци різними за обсягом, а один з них – на одну стрічку. Реципієнт обов'язково прочитає цей рядок).

По-друге, недотримання максими способу передачі інформації, яке виражалось в надмірній емоційності та оцінності (що є порушенням домінанти офіційно-ділового стилю). Оцінність і суб'єктивність частіше траплялися в українському стилі ділового письма. Виражалось це, наприклад, у використанні тактики відстоювання власної думки, іноді само презентації чи переході до неформального спілкування. Спостерігалось залучення стратегії виправдання, яка часто переплітається зі стратегією скорочення дистанції, що здійснює перехід до фамільярно-дружньої і жартівливої тональності. Поодинокі випадки недотримання офіційної тональності спілкування, вживання слів / словосполучень, що принижують гідність співробітників, зустрічалися переважно в україномовних ділових листах. Натомість етична складова англомовної кореспонденції, яка реалізується в принципі толерантності, в уникненні категоричності, в пріоритеті ввічливості, у вмінні випереджати виникнення конфліктів, значно вища, ніж у діловій переписці українською мовою.

Навіть нейтральна тональність ділового листа дозволяє побачити прихильність автора за допомогою дрібниць: назва файлу, що дає змогу зорієнтуватися, про що йдеться в листі, повага до часу людини (проявляється у своєчасному за терміном виконання надсиланні листа із завданнями, у вказівці дати виконання, а не зловживанні словом «терміново», що показує певний рівень неповаги та ін.).

Наприкінці розвідки хотілося б зауважити ще роль екстралінгвістичних засобів ділового письма (вибір шрифту, абзацний поділ тексту, використання

постскриптів), хоча їхня кількість не така значна, а значення не таке вагоме, як в усному спілкуванні. Тому основний вплив на реципієнта у листуванні здійснюється за допомогою лінгвістичних засобів, а саме завдяки правильному виборі та використанню мовного і мовленнєвого матеріалу.

Підсумовуючи викладене вище, варто відзначити, що сучасні дослідження ділової комунікації, зокрема ділової кореспонденції, підтверджують з в'язок мови і культури, наведені приклади також ілюструють необхідність враховувати національно-культурний компонент при складанні ділового листа і, особливо, при веденні міжнародного бізнесу.

У процесі ділового листування представникам різних країн слід адаптувати свою мовленнєву поведінку до комунікативної манери партнера, тобто правильно добирати лексичні еквіваленти, враховувати культурні особливості інакомовного учасника комунікації, а також добирати вербальний матеріал, дотримуючись норм іноземних текстів того ж функціонального стилю. Від цього залежить, чи буде взаємодія ділових партнерів успішною. Усебічне вивчення питань взаємозв'язку мови і культури сприяє вдосконаленню форм, ефективності спілкування і міжнародній діловій комунікації. Залишається бачити одне в іншому, а головне – через інше.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Автократов В. Н. Основные направления развития документоведения. Теоретические проблемы документоведения: Тез. докл. и сообщ. к теор. семинару (март 1975 г.). М.: ВНИИДАД, 1975. С. 35–56.
2. Архівна наука та наука в архівах / Ред.: Г. В. Боряк; Держ. ком. арх. України. Укр. н.-д. ін-т арх. справи та документознавства, НАН України. Ін-т історії України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Ін-т рукопису, Ін-т біографістики, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2005. 253 с. (Архівознавство. Археологія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. пр.; Вип. 7)
3. Афонін О. В. Українська книга в контексті світового книгодрукування. К.: Кн. Палата України, 2009. 277 с.
4. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики: підручник. К.: ВЦ «Академія», 2004. 344 с.
5. Бацевич Ф. Основи комунікативної девіатології. Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. 236 с.
6. Біличенко О. Л. Культурно-виховна роль книги в умовах формування інформаційного суспільства: Автореф. дис... канд. пед. наук: 07.00.08. Х., 2001. 18 с.
7. Гордукалова Г. Ф. Документальный поток социальной тематики как объект библиографической деятельности: Л.: ЛГИК, 1990. 106 с.

8. Городенко Л. М. Мережеві комунікації у структурі соціальних комунікацій. Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. № 2. Запоріжжя, 2011. С. 15-19.
9. Гуць М. В., Олійник І. Г., Ющук І. Л. Українська мова у професійному спілкуванні: навчальний посібник. К.: Vee Zone, 2004. 336 с.
10. Документ як засіб комунікації. URL:<http://www.allbest.ru/>
11. Дон-Мішель Бод KindRegards. Делова переписка на англійском языке [переклад Тетяна Гутман]. К.: Альпіна Паблішер, 2017. 318 с.
12. ДСТУ 1.2:2003. Національна стандартизація. Правила розроблення національних нормативних документів. К.: Держспоживстандарт України, 2003. 36 с.
13. ДСТУ 1.5:2003. Національна стандартизація. Правила побудови, викладання, оформлення та вимоги до змісту нормативних документів (ISO/IEC Directives, part 2, 2001, NEQ).
14. ДСТУ 2392–96 Інформація та документація. Базові поняття. Терміни та визначення. К.: Держстандарт України, 1996. 53 с.
15. ДСТУ 3017–95. Видання. Основні види. Терміни та визначення. К.: Держстандарт України, 1995. 45 с.
16. ДСТУ 3396.0.96. Захист інформації, Технічний захист інформації. Основні положення. К.: Держспоживстандарт України, 1996. 32 с.
17. ДСТУ 3582-97. Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі: загальні вимоги та правила. К.: Держстандарт України, 1998. 26 с.
18. ДСТУ 3843-99. Державна уніфікована система документів. Основні положення. К.: Держстандарт України, 1999. 26 с.
19. ДСТУ 3844-99. Державна уніфікована система документації. Формуляр-зразок. Вимоги до його побудови. К.: Держстандарт України, 1999. 26 с.
20. ДСТУ 3966-2000. Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять. К.: Держстандарт України, 2000. 32 с.
21. Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин URL: <http://conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Word/148.doc>.
22. Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР» [прийнятий на 10-й сесії ВР УРСР 11-го скликання 28 жовтня 1989 р.].
23. Засоби масової комунікації URL: pidruchniki.ws/11311024./zasobi_masovoyi_komunikatsiyi.
24. Ильяхов Максим, Сарычева Людмила Пиши, сокращай. Как создавать сильный текст. К.: Альпіна Паблішер, 2019. 440с.
25. Ильяхов Максим, Сарычева Людмила. Новые правила деловой переписки. К.: Альпіна Паблішер, 2019. 256с.
26. Исупова М. М. Когнитивное взаимодействие в деловом общении (На материале англоязычных и русских коммерческих писем) : Дис. ... канд. филол. наук. Тверь, 2003. 199 с.
27. Климова К. Я. Основы культуры і техніки мовлення: навч. посібник. К.: Ліра-К, 2007. 240 с.

28. Ковалевська Т. Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування. Одеса: Астропринт, 2001. 344 с.
29. Коваль А. П. Ділове спілкування: навч. посібник. К. : Либідь, 1992. 280 с.
30. Козлов В. П. Теоретичні основи археографії з позицій сучасності. URL: ua-referat.com/Теоретичні_основи_археографії_з_позицій_сучасн.
31. Культура фахового мовлення: навчальний посібник / За ред. Н.Д. Бабич. Чернівці: Книги – XXI, 2005. 572 с.
32. Мацько Л.І., Кравець Л.В. Культура української фахової мови: навч. посіб. К. : ВЦ «Академія», 2007. 360 с.
33. Методичні рекомендації з питань документної комунікації. URL: nads.gov.ua/sub/hersonska/publication/content/6122.htm
34. Митяев К. Г. История и организация делопроизводства. М.: МГИАИ, 1959. 359 с.
35. Михайлюк В.О. Українська мова професійного спілкування. К.: Професіонал, 2005. 496 с.
36. Місце документної комунікації в системі соціальних комунікацій URL: sovita.ucoz.ua/publ/146-1-0-136.
37. Національний стандарт України. Державна уніфікована система документації Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів ДСТУ 4163-2003. URL: http://www.vgu.gov.ua/content/file/Doc_007.pdf
38. Нова роль бібліотек в інформаційній інфраструктурі суспільства URL: <http://dndiii.lviv.ua/informacijna-infrastruktura/nova-rol-bibliotek-v-informacijnij-infrastrukturi-suspilstva/>
39. Плотницька І.М. Ділова українська мова у сфері державного управління: навч. посіб. К. : Вид-во УАДУ, 2004. 286 с.
40. Пригожин А. И. Деловая культура: сравнительный анализ. Социологические исследования. 1995. № 9. С. 44–80.
41. Про інформацію: Закон України, 2 жовтня 1992 р. Голос України. 1992. 13 листопада. С. 3–5; Те саме. Відомості Верх. Ради України. 1992. № 48. С. 1447–1462.
42. Психологія професійної діяльності і спілкування / За ред. Л.Е. Орбан, Д. М. Гриджук. К. : Преса України, 1997. 192 с.
43. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. К.: Знання, 2006. 291 с.
44. Рекомендації щодо практичного застосування української ділової мови в роботі з документами і професійному спілкуванні / Верховна Рада України. Апарат; Розробник: І. Г. Олійник. К. : Б. в., 2003. 156 с.
45. Савицький В. Т. Діловодство та архівна справа у вищій школі (локальні нормативно-правові акти. Хмельницький: ПП Ковальський В. В., 2005. 482 с.
46. Сербенська О. Культура усного мовлення: Практикум: навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2004. 216 с.

47. Сліпушко О. Українська мова й етапи кар'єри ділової людини. К.: Криниця, 1999. 200 с.
48. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации. СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2002. 461 с.
49. Соколовська Ж. П., Власенко В. В., Щербачук Л. Ф. У ділове спілкування – державну мову. К. : Грамота, 2004. 296 с.
50. Соляник А. А. Документні потоки та масиви. Харків: ХДАК, 2000. 112с.
51. Статистичні документи URL: oa.elibukr.org/handle/1984/1373; Аналіз документів: поняття, види, особливості застосування. URL: <http://textbooks.net.ua/content/view/5375/46/>
52. Стехіна В. М. Проблеми розуміння в соціальних комунікаціях URL: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nzizh/2010_41/Stekhina.pdf
53. Столяров Ю. Н. Документный ресурс. М.: Либерия-Бибинформ, 2009. 224 с.
54. Столяров Ю. Н. Документный ресурс. М.: Либерия, 2004. 152 с.
55. Столяров Ю. Н. О новой научной дисциплине – документологии – и ее предмете. Інформаційна та культурологічна освіта на зламі тисячоліть: Матеріали міжнар. конф. до 70-річчя ХДАК / Харк. держ. акад. культури. Х., 1999. Ч. 2. С. 66-71.
56. Філіпова Л. Я. Перспективна спеціальність у підготовці фахівців інформаційно-документальної сфери України. Вісник Книжк. палати. 2003. № 10. С. 29–31.
57. Швецова-Водка Г. Документ і книга в системі соціальних комунікацій. Рівне: Рівнен. держ. гуманітар. ун-т, 2001. 437 с.
58. Швецова-Водка Г. М. Книга і документ в системі соціальних комунікацій. К., 2001. 564 с.
59. Шевцова Г. М. Визначення та функції документа як об'єкта бібліотечно-бібліографічної діяльності. Вісн. Харк. держ. акад. культури: Зб. наук. пр. Х.: ХДАК, 1999. Вип. 1. Бібліотекознавство. Документознавство. Інформатика. С. 89–95.
60. Шевцова Г. М. Місце книги серед засобів масової комунікації. Книга в соціокультурному просторі: (Досвід книговидання ХІХ-ХХ ст. і сучасні проблеми): Міжнар. наук. конф., Львів, 3-5 трав. 1995 р.: Доп. і повідомл. / Львів: Укр. акад. друкарства, 1995. С. 16–17.
61. Шевцова Г. М. Функціональне визначення документа. Духовне відродження культури України: традиції, сучасність: Матеріали і тези міжнар. наук.-практ. конф. 16-18 трав. 1994 р. / Рівне: РДК та ін., 1994. С. 126–127.
62. Шевцова Г. М. Документ і книга в системі соціальних комунікацій. Рівне: РДГУ, 2001. 437 с.
63. Шевцова Г. М. Документ і книга в системі соціальних комунікацій. Автореф. дис... доктор. істор. наук: 07.00.08. К., 2002. 36 с.
64. Шевцова Г. М. Значення поняття «документ» у документально-інформаційних науках. Культура України: історія і сучасність:

- Респ. наук.-теорет. конф., 26-28 жовт. 1992: Тези доп. / Х.: ХДІК, 1992. С. 324–326.
65. Шевцова Г. М. Історичний розвиток значень поняття «документ». Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: Міжвуз. зб. наук. пр. К., 1997. С. 179–187.
 66. Шейко В. Підготовка нової генерації бібліотечних фахівців: стан та перспективи. Вісн. Кн. палати. 1999. N 4. С. 19 – 21.
 67. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності. Харків: Харк. держ. акад. культури, 1998. 287 с.
 68. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності. К.: Знання, 2008. 310 с.
 69. Buber M. Daniel. Dialogues on Realization. N. Y.: Holt, Reinhart and Winston, 1964. 144 p.
 70. Leech G. N. Principles of pragmatics. L. ; N. Y. : Longman, 1983. 257 p.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ПЕДАГОГІЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

3.1. Експресивність як функція в педагогічній комунікації

Поняття «експресивність» не таке просте, як це зазвичай уявляється. Якщо це поняття трактувати за першоджерелами, то експресивність – властивість певної сукупності мовних одиниць передавати суб'єктивне ставлення мовця до змісту висловлювань або адресатові [10]. У «Словнику української мови» у 20-ти томах, слово «експресивний» подане зі значенням «той, що має експресію, виразність; сила вираження, вияву яких-небудь почуттів, переживань і т. ін.» [70, с. 859]. Виходячи з цього, можна зробити висновок про те, що інформація з будь-якого джерела повинна бути експресивною, щоб вона могла привернути увагу реципієнта, бути зрозумілою і такою, що запам'ятовується, тобто певним чином впливає на сприймання інформації. З цієї точки зору, експресивною повинна бути не тільки мова, музика, художня картина, але й діяльність людини, її поведінка, різноманітні невербальні форми передачі інформації, навчальні та наочні посібники, технічні засоби навчання і контролю, зовнішня привабливість індивіда та багато іншого, що пов'язане з передачею інформації.

Експресивність у психолого-педагогічній науці розуміється в більш специфічному значенні як виразність, яка сприяє швидкому розумінню особистості іншими людьми, для цієї здатності характерна відмова від розвитку «дару утримувати увагу» інших, прагнення до правдивості і щирості у взаємовідносинах, а також у емоційній виразності.

Проблема експресивності досить глибоко вивчена в педагогічному спілкуванні, чого не можна сказати про детальне і глибоке вивчення цього феномена при використанні наочних, навчальних та інших засобів, які застосовуються в педагогічній комунікації.

Теоретичнео смислення й вироблення практичних рекомендацій щодо вдосконалення експресивності системи педагогічних засобів навчання і виховання допоможе викладачам та студентам якісніше та ефективніше засвоїти накопичений людством досвід і творчо застосувати його в будь-якій діяльності.

Щоб розраховувати на успішність педагогічної комунікації, викладачу потрібно мати певну емоційну привабливість, тому що «Ніхто не може нічому навчитися у людини, яка не подобається», – писав ще древній історик Ксенофонт [31, с. 33]. Відомо, що привабливим, симпатичним людям зазвичай приписується вищий інтелект і добрі наміри. Чи не тому серед вчителів, вихователів, успішних менеджерів багато симпатичних, привабливих людей? Їх експресивність кидається в очі і дозволяє їм проявити свої комунікативні здібності.

Знайомство з людиною, спроба вплинути на неї починається із зовнішнього вигляду. Перший погляд, вираз обличчя, перша фраза, особливості

одягу (як говориться в прислів'ї: «Зустрічають за одягом, а проводжають за розумом») і зачіска, рукостискання відразу дають зрозуміти, що за людина перед нами, який у неї настрій. Однак, не можна зупинятися на першому враженні: «Подобається – не подобається», потрібно спробувати поставити собі питання: «А що за людина – мій співрозмовник?» і намагатися зрозуміти його з перших хвилин спілкування.

Саме в перші 5 хвилин спілкування завершується взаємне налаштування співрозмовників один на одного, й якщо людина, з якою ми зустрілися нам симпатична, то виявляється, нам легше з нею не тільки спілкуватися, але й згодом, працювати, тому що ми відчуваємо радість від взаєморозуміння. І навпаки, неохайність в одязі, грубість у словах, недостойна поведінка, незнання етикету відштовхує людей. «Шляхетність – це єдине, що може повернути до тебе людей з першого погляду, бо, щоб розпізнати в тобі великі здібності, потрібно більше часу», – писав англійський письменник і державний діяч XVII століття Філіп Честерфілд [84].

За тисячолітню історію люди виробили складну систему ритуалів, словесних формул для встановлення контактів і підтримки доброзичливих відносин у спілкуванні, вже в древньому Китаї було описано близько 30 тисяч церемоній. Все було розписано: як налаштувати себе на відвідування сусідів, як постукати в їхню оселю, як увійти, як привітатись, як сісти і взяти чашку чаю, як пристойно говорити в конкретних ситуаціях і т. д. Навчитися всього цього із книжок неможливо, адже існує безліч нюансів, які не піддаються запам'ятовуванню і вимагають спеціальних тренувань, не дарма кажуть: щоб засвоїти традиції, ритуали, наприклад, індуїзму, потрібно народитися індусом; щоб виконувати всі церемонії Китаю, потрібно народитися китайцем.

Кожне суспільство виробляє свою систему ритуалів, які допомагають встановлювати контакти і підтримувати доброзичливі відносини між людьми, всі ці ритуали мають в основному експресивний характер і відображаються в мовному етикеті певного суспільства або колективу. У Н. Й. Формановської ми знаходимо контактовстановлювальні (фатичні) функції мовного етикету і функції експресивності взагалі:

- контактовстановлювальна функція (її називають також соціативною, фатичною – від лат. «говорити»). Виражається вона, наприклад, у таких виразах: «Кого я бачу?!» або «Скільки літ, скільки зим?!» і т. д.;
- алеллятивну або закличну, її мета – привернути увагу або почати розмову, наприклад: «Пане! Не підкажете де...?» або «Що видумаете з цього приводу?» і т. д.
- функція орієнтації на адресата (конативна), може бути виражена або наказовим способом, або кличним відмінком. – «Шановний Олександр Сергійовичу!»;
- функція впливу на співрозмовника (волюнтативна) – сюди належить прохання, запрошення, порада і т. д., наприклад, «Проходьте, будь ласка», «Якщо вам не важко, підійдіть» і т. д.;

– емотивна функція (пов’язана з емоціями і почуттями) – «Радий Вас бачити!», «Дуже приємно!» і т. д. [82, с. 14–15].

У нашому житті постійно повторюються усталені шаблони, стереотипи спілкування, які мають суто експресивний характер; «Як справи?», «Радий вас вітати!» і т. д. насправді ми мало цікавимося як ідуть справи у нашого колеги і, як правило, не чекаємо від нього докладного опису їх ходу.

Поряд із мовним етикетом експресивність відіграє роль і в нескладних формах спілкування. Так, Є. М. Верещагін і В. Г. Костомарова досить докладно описують жестово-мімічні комунікативні знаки, які супроводжують усне мовлення [10]. Функція експресивності реалізується у процесі презентації будь-якої продукції, особистості, установи або підприємства. Задля такого потрібно готуватися заздалегідь, щоб із перших хвилин спілкування показати «товар лицем», зауважити привабливі риси особистості або цілого колективу.

У житті нам постійно доводиться здійснювати і самопрезентацію. І це така справа, яку не можна проводити наспіх, потрібно подумати заздалегідь, кому, як і які свої переваги можуть бути повідомлені в першу чергу. Як показує наш досвід, для самопрезентації зазвичай достатньо однієї хвилини. Тільки дуже важливо, щоб ця хвилина була насичена раціональною та емоційною інформацією. При тренінгах, спрямованих на самопрезентацію студентів, викладачів, соціальних педагогів було виявлено, що перші досліди відрізнялися надмірною стислістю, слабкою емоційністю. І навряд чи при жорсткій конкуренції така самопрезентація дала би позитивні результати. Лише на наступних заняттях більшість студентів, яким дали доручення продумати свою коротку промову із самопрезентації в домашніх умовах, показали себе оригінальними, мова ставала змістовною, барвистою та експресивною.

Експресивність часто ототожнюють із емоціями та почуттями. В основному це так і є, але як і скрізь, в цьому питанні дуже багато нюансів. Існує думка, що серце реагує першим на інформацію, викликає відповідні емоції і тим будить мозок, активізує ємислення. «...Добре бачить лише серце. Найголовнішого очима не побачиш», – писав Антуан де Сент-Екзюпері [6, с. 97]. Але з іншого боку, знання накопичуються швидше, ніж формуються необхідні почуття, через які визначаються й відносини. Почуття урізноманітнюють наше життя, вони роблять наше сприйняття більш яскравим. Існує закономірність: тільки описуючи, розкриваючи свої емоції та почуття, можна знайти яскраві слова і вирази, навіть під час педагогічної комунікації. 2500 років тому на стіні малоазійського храму було викарбувано рецепт загартовування сталі: «Нагрівати кинджал слід, поки він не засвітиться як сонце, що сходить в пустелі, потім його слід охолодити до кольору царського пурпура, занурюючи в тіло м’язистого раба...». Такий жорстокий рецепт змусить здригнутися і, звичайно, назавжди запам’ятається слухачам.

Прояв емоцій можна помітити, спостерігаючи за грою очей, посмішками, стежачи за виразом обличчя, за жестами та інтонацією співрозмовника. Характеризують людину і невербальні засоби: її дихання, биття пульсу, спітнілі руки і т. д. Індикаторами настрою є наші очі, особливо зіниці. У середні віки

жінки, щоб подобатися чоловікам, вживали беладону – отруйну траву, з її допомогою збільшуються зіниці очей.

У XIX столітті німецькі психологи з'ясували, що негативних емоцій більше, ніж позитивних. Негативні емоції – свого роду розвідники розуму, поки він не зібрав потрібних фактів для своїх подальших дій. При цьому постійний пошук фактів, способів і шляхів дій є захисником людини від негативних емоцій та хвороб, життя тих, хто живе на негативних емоціях, як правило, коротке, адже природний відбір безжалісний для ледачих, байдужих і злих, нездатних до пошуку позитивних рішень, удачі та успіху. За словами англійського поета XIX століття Альфреда Теннісона, людина повинна «боротися і шукати, знайти і не здаватися!»

Пізнати що-небудь, не опираючись на почуття й емоції, взагалі неможливо. При цьому знак емоцій не має значення для досягнення позитивного результату. У процесі навчання «для того, щоб який-небудь образ закарбувався в пам'яті треба, щоб почуття знаходилося в тісному зв'язку з цим образом, при цьому все рівно, яким це почуття було: страх, любов, гнів, сором чи здивування» [81, Т.1, с. 403].

Та все ж у педагогічній комунікації використання позитивних емоцій краще. Так, педагог із Болгарії І. Симеонов організував експеримент: перед учителями поставили завдання зменшити кількість прямих вимог і негативних оцінок, стимулювати висловлювання самих учнів, збільшити повтори і зменшити виправлення. І в результаті заміна негативних емоцій позитивними сприяла значному збільшенню обсягу знань в учнів.

Експресивність вчителя дозволяє створити на уроці свято пізнання, коли учні відчувають себе вільними і розкутими і в той же час зайняті постійною роботою, проявляють активність. Такий учитель застосовує під час уроку різноманітні наочні посібники, використовує технічні засоби навчання, вводить в урок елементи гри, постійно бадьорий і веселий, не проти використовувати виразні жести, гумор. Відомо, що, посміявшись, людина стає добрішою і розумнішою. Коли експресивний вчитель помітить, що учнів томилися, відволікаються, він застосовує такий прийом: «А тепер разом заспіваємо!» і починає співати щось веселе. Постійне використання вчителем елементів експресії породжує на уроці діловий настрій в учнів, а відтворення кращих зразків його доброзичливості призводить до створення динамічного стереотипу оптимізму і піднесеного настрою в учнів. І навпаки, накопичений досвід негативних емоцій у спілкуванні в сім'ї, серед однолітків і в системі «вчитель-учень» буде опиратися культурним правилам етикету та позитивному впливу вчителів і старших.

Ускладнення наших знань про світ позначається і в експресії в роботі зі складною музикою, в динаміці показу прекрасних і виразних зразків, створених природою, наприклад, кристалічних решіток хімічних речовин, цілей органічних клітин, в кипінні енергії, в стрімких швидкостях і в спокійній впевненості життя, експресивно можна показати і радість народження, розвитку

і творчості, щастя материнства й етапи дорослішання, контури дозрівання доброго і вічного і так далі.

Експресивність чітко проглядається і в роботі засобів масової комунікації. Вже сьогодні в школи і студентські аудиторії прийшли телеуроки, відеопрезентації, що вражають своєю різноманітністю, створені на основі інтерактивних медіа, у них використовуються яскраві, виразні зображення, літературні жарти, дотепні мультфільми на навчальні теми.

Педагогам давно відомо: для того, щоб осмислити щось, потрібно про це говорити, тобто поширювати свої ідеї та погляди. У цьому проявляється найважливіша закономірність педагогічної комунікації. Для того, щоб найкраще себе проявити, потрібно постійно вдосконалюватись, цьому сприяють вправи та тренінги. Вони мають на меті сформувати сукупність умінь ставити запитання, висловлювати свою думку, захищати свою позицію в суперечці, уважно слухати співрозмовника, проявляти активність та ініціативу при вирішенні складних проблем, демонструвати гнучкість при спілкуванні і т. п.

3.2. Сценічна майстерність у педагогічній комунікації

Ефективність педагогічної комунікації безпосередньо залежить від здатності людей до гри, до сценічної діяльності, тому ця проблема стала об'єктом нашого дослідження.

Англійський драматург Вільям Шекспір (1564–1616 р.р.) порівнював життя з театром, де всі люди – актори, і кожен в нім грає свою роль. Дійсно, люди все життя грають безліч ролей, гра супроводжує життя людини від дня народження і до останнього дня. Це один із найважливіших видів людської діяльності.

Дитячі ігри відтворюють дії дорослих і їхні стосунки, в процесі гри відбувається фізична, розумова, моральна та трудова зміна в особистості, зауважимо при цьому, що дитячі іграють два мотиви діяльності: перший полягає в отриманні задоволення від самого процесу участі в грі, другий аспект – одночасно із задоволенням приходить і результат. І чим старшою стає дитина, тим важливішу роль відіграє для неї отримання кінцевого результату. Гра має важливе значення як засіб психологічної підготовки до вирішення життєвих завдань.

Якщо спробувати класифікувати основні види ігрової діяльності людини, то можна виділити наступні:

- предметні, починаючи від іграшок і закінчуючи складними знаряддями праці дорослих;
- рольові ігри, де використовуються певні правила поведінки, а сама гра набуває конкретного змісту. К. Д. Ушинський про такі ігри писав: «В однієї дівчинки лялька куховарить, шиє, миє і прасує; в іншої величається на дивані, приймає гостей, поспішає до театру або на раут; у третьої б'є людей, заводить скарбничку, рахує гроші; нам траплялося бачити

хлопчиків, у яких пряникові чоловічки отримували чини і брали хабарі. Не думайте ж, що все це пройде безслідно з періодом гри...» [80, с. 430–440];

- дидактичні ігри;
- рухливі ігри;
- колективно-творчі ігри;
- інтелектуальні ігри;
- ділові ігри;
- гра актора і т. д.

У всіх цих та багатьох інших видах ігрової діяльності доводиться брати участь і вчителю. Ми ж розглянемо особливості сценічної майстерності педагога, тому що її характеристика допоможе повніше висвітлити проблему комунікативності педагога.

В основу вивчення сценічної майстерності були покладені твори наступних авторів: С. В. Гіппіус, Б-Е. Бахава, М. Й. Кнебель, Е. М. Циндикан, К. С. Станіславського та інших.

При дослідженні ми враховували, що між педагогічною та сценічною майстерністю багато спільного. При цьому вчитель, викладач практично грає роль драматурга, сценариста, режисера й актора в одній особі, для актора, так само як і для вчителя, важливо володіти від природи зовнішньою привабливістю. Буває ж, що актор робить відмінні трюки, але немає у нього акторської чарівності, і номер не піде. Так само й викладач повинен привертати до себе увагу особливою демонстративністю, що, звичайно, пов'язана із акторською майстерністю, яка проявляється в усьому образі. Та не личить вчителю екстравагантна поведінка чи криклива мода, яка найчастіше веде до конформізму і стандарту особистості, одягу, перетворює людську індивідуальність у штамп (бути як всі), педагог – цезавжди оригінальність і вміння тримати себе належним чином в будь-якій ситуації, вміти стояти, сидіти і ходити природно і красиво.

Відомо, що правильна хода надає людині впевненого вигляду, що дуже важливо для вчителя навіть у плані профілактики порушення дисципліни з боку учнів. Кажуть, що впевнений вигляд людини відлякує навіть злочинців. Для того, щоб навчитися правильно ходити, подивіться на себе в дзеркало: голова повинна знаходитися на одній вертикалі з хребтом, плечі – розгорнуті, відведені трохи назад і розслаблені, це створює хороші умови для роботи серця і легенів. Ноги необхідно ставити на ширині стегон. Підносячи вперед ногу, потрібно ставити її на п'ятку під кутом 45° від поверхні землі, друга нога повинна зробити невеликий поштовх пальцями, що надає людині «легкої ходи».

Якщо першим елементом привабливості є зовнішність, манери поведінки і дій, то другим елементом є комунікативність. Як показує багаторічний досвід викладацької діяльності, студенти часто не замислюються про культуру свого мовлення. Відсутність елементарної підготовки може погано вплинути на майбутню педагогічну комунікацію з учнями.

В основі сценічної майстерності лежить система видатного майстра театру, великого вченого К. С. Станіславського. Вона є не тільки наукою про акторську творчість, а й наукою про врахування всіх об'єктивних законів розвитку будь-яких здібностей людини. У цьому й полягає її єдність із завданнями педагогічної комунікації.

Роботу над роллю Станіславський пропонує будувати за логікою фізичних дій, які при її реалізації здатні рефлекторно викликати відповідну логіку почуттів, впливати на психіку людини разом з її підсвідомістю. При цьому підході вже не буде відігравати провідну роль самопочуття, психічний стан актора, який майже не підвладний волі і свідомості. Іншими словами, необхідно тренувати органи сприйняття вчителя в умовах педагогічної комунікації та починати фізичні дії. «Саме зі сприйняття починається найорганічніша дія, в тому числі і педагогічна. Порушення цього закону вимикає педагога з процесу сумісності з аудиторією» [45, с. 46].

Педагогічна майстерність розвивається під впливом трьох взаємопов'язаних факторів: педагогічної теорії, педагогічної техніки і методів роботи над матеріалом теми уроку та організацією його проведення. Педагогічну теорію студенти опановують у навчальному закладі або самостійно, а ось педагогічна техніка вимагає тривалої і систематичної практики, коли ця техніка доводиться до підсвідомої, рефлекторної діяльності, процес цей – триває все життя, адже поки працює педагог, його педагогічна техніка постійно вдосконалюється.

Система К. С. Станіславського передбачає, що озброєння, в нашому випадку, професійними знаннями, навичками і вміннями – незначна частина підготовки вчителя до творчості. Другу частину складає формування громадянських, моральних і естетичних сторін його особистості, що Станіславський називав «надзавданням». Все пізнати і пропустити через себе практично неможливо, а ось знайомлячись із мистецтвом, можна опосередковано дізнатися багато. Мистецтво не тільки збагачує знаннями і почуттями, а й соціалізує людину. Так, наприклад, дивлячись виставу, людина подумки програє ролі, хоча часто і не замислюється над цим, вчиться розрізняти добро та зло, робити моральний вибір, тобто накопичує знання про загальнолюдські цінності. В системі Станіславського також викладено методи роботи актора над собою і роллю. Хоча сам автор і говорив, що його система це не «кулінарна книга», в якій за потребою можна відшукати рецепт приготування будь-якої страви, а ціла культура, у якій треба рости і виховуватися багато років.

Наше дослідження показало, що спільним між майстерністю актора і педагога є поєднання психофізичних дій, а це означає, що засвоїться лише те, що виражено через дію. Звідси висновок – вчителю не достатньо діяти самому, потрібно вміти включити учнів в систему дій. Якщо актор діє в умовах художньої вигадки, створеної автором і під корегованої режисером, то педагог має право сам складати навчальну програму з предмета, сам створює сценарій кожного уроку, сам виконує задумане відповідно до обставин, де є практично

нескінченні можливості для імпровізації, при цьому виявляється, що інсценувати можна все, навіть телефонний довідник.

Також зауважимо, що діяльність актора і педагога відбувається в несприятливих умовах публічності. Але й тут є істотні відмінності. Якщо актор діє, як правило, в доброзичливій обстановці, коли глядачі відпочивають, а його гра нагороджується оплесками – найяскравішим видом заохочення, то вчитель часто працює в стресових умовах, коли доводиться привертати увагу учнів, наводити дисципліну і порядок у класі, і в той же час зберігати «публічну самотність», щоб не відволіктися, не збитися з логіки і послідовності викладу навчального матеріалу, і його майже ніколи не чекають аплодисменти. Хоча і в діяльності актора бувають неприємності, іноді й кумирів сцени чекає висміювання і забуття. Колишні заслуги і високі звання іноді не рятують від помилок і халтури.

Педагогу, як і акторові, потрібно вміти перевтілюватися, використовуючи емпатію, тобто впливати на емоційний стан іншої людини або образу і створювати уявне «Я». І якщо актор грає інших героїв, то для вчителя важливо «бути самим собою». Для створення уявного «Я» К. С. Станіславський, при проведенні творчих тренінгів зі своїми акторами, пропонував пожити життям дерева чи якогось предмета. Сподвижник Є. Б. Вахтангова і К. С. Станіславського, актор М. Чехов використовував таку вправу: уявімо, тобто пропустімо через себе всі стадії перетворення людини в тварину: ось поступово опускаються руки і замість роботи мацають асфальт. Ось втрачають красу і вправність пальці, настороженим стає погляд, зникає слово, мова і замість них – гавкіт, виття, і нарешті, звірине проступає назовні, а людське, одухотворене зникає... це допомагає вивчити все те, що відрізняє людину від тварини. І цю ж вправу зробімо в зворотному порядку: випрямляється спина, «оживають» руки, по-новому розподіляється енергіям'язів. Ось майнула перша думка, з'явилося перше почуття і ми чуємо слово.

Акторові і педагогу життєво необхідний також дар перевтілення – зобразити на обличчі радість, гнів, зацікавленість, обурення і т. д. Ксі ці прояви емоцій і почуттів не приходять самі собою, вони вимагають спеціальних тренувань перед дзеркалом, яке підкаже десятки варіантів як привабливих, так і негативних зображень уміміці та пантомімі. Крім того, вчителю потрібен дієвий і самовідданий запал до учня, щоб пізнати його, наблизити до себе, а себе до нього. Акторові і педагогу потрібні найміцніші пута, що зв'язують людей між собою, щоб залишити глибокий слід у пам'яті і в душах своїхучнів і глядачів.

Педагогу, як і акторові, потрібно володіти вибуховими, дивовижними і несподіваними почуттями. Генерал де Юльль свого часу викладав історію в Сен-Сір. Зовні холоднокровна людина, він читав такі темпераментні лекції, що впадав в екстаз, а іноді тільки своїм голосом піднімав слухачів із місць. «Його слухали, затамувавши подих, обличчя студентів то блідли, то червоніли, на очах у деяких виступали сльози. Надзвичайно сувора сентиментальність, навіть пихатість, здавалася в його устах природною і мала якийсь гіпнотичний вплив на слухачів» [40, с. 55].

«Головна відмінність мистецтва актора від інших мистецтв полягає в тому, що будь-який інший художник може творити тоді, коли ним володіє натхнення, але художник сцени сам повинен володіти натхненням і вміти викликати його тоді, коли воно значиться на афіші вистави. У цьому полягає головна таємниця нашого мистецтва» [72, Т. 1, с. 404]. Так і викладач повинен вміти викликати творче натхнення, згідно з розкладом занять. Щоб це натхнення приходило вчасно, необхідно налаштувати себе на зустрічі з вихованцями. Для цього потрібно рішуче відкидати, забувати про погані настрої за порогом класу. Затриматися перед дверима, розпрямити плечі, підняти голову, вдихнути на повні груди повітря, «одягнути» свою чарівну посмішку і тільки після цього бадьоро і весело увійти в аудиторію. Гра в поведінку, показ свого ставлення – серцевина театральної та педагогічної творчості, ця творчість цілком піддається опису, її можна фізично відрепетирувати.

Для діяльності педагога й актора характерні і професійні хвороби, які ускладнюють, а іноді призводять і до завершення професійної діяльності. Найчастіше це хвороби, які пов'язані із розділом оториноларингології, фоніатрією, що вивчає причини порушення голосу і розробляє методи їх лікування [43]. Серед найпоширеніших професійних хвороб голосу зустрічається фарингіт. Його симптоми: відчуття сухості, першіння, дряпання в горлі, нерідко сухий кашель, дуже швидко стомлюваність голосу. В якості початкового лікування рекомендується полоскання лужними розчинами, масляні і лужні інгаляції, прийом вітаміну «А» всередину. Крім фарингіту зустрічається ще і фіброма, яка викликає охриплість, дапілома (пухлина) – породжує прогресуючу охриплість, а нерідко і афонію (втрату голосу). Труднощі в диханні, охриплість, першіння в горлі, відчуття стороннього тіла, помірні болі при ковтанні викликають початкові стадії раку. Також зустрічаються різні парези і паралічі гортані, які виникають в результаті перенапруги голосу, коли з'являється охриплість, іноді бувають різні травми і опіки горла. При появі будь-яких негативних симптомів із голосом потрібно розсудливо поставитися до своєї діяльності і здоров'я взагалі, тому що голос для викладача й актора – основний робочий інструмент. Бажано уникати вживання морозива, відмовити собі в ковтку холодного пива або квасу, а при посиленні охриплості, стомлюваності голосу, порадитися з лікарем.

Педагогу й акторові корисно було б познайомитися ще з двома науками, які безпосередньо займаються голосом. Це фоніатрія – окрема галузь логопедії, що займається профілактикою голосових порушень, відновленням голосу і проблемами мови, та паралінгвістика – розділ мовознавства, що вивчає невербальні засоби, які разом із вербальними передають інформацію в складі мовленнєвого повідомлення, а також сукупність таких засобів.

«Бути в голосі!» – яке блаженство відчувати, що можеш керувати своїм звуком, що він підкоряється тобі, що він голосно і сильно передає найменші деталі, переливи, відтінки твоєї творчості – писав К. С. Станіславський. Висновок напрошується сам: треба знати основи «постановки голосу».

Найголовніша функція мови – бути засобом вираження думок і почуттів людини, тобто голос повинен бути експресивним. Щоб добре володіти голосом, необхідно опанувати прийоми, що використовуються в театральній педагогіці. Перший із них – опосередкований вплив на роботу з голосом за допомогою дії. Це означає, що потрібно вміти тренувати голос, використовуючи образні уявлення для слуху, зору, нюху, дотику, м'язового відчуття. Наприклад, можна уявити, що ви «тихо стогнете тому, що у вас болить горло», «вдихаєте приємний запах», «надуваєте м'яч або дитячий рятувальний круг», «гасите вперту свічку» або даєте команди на уроці фізичної культури. Допомагають також звуконаслідувальні вправи, скоромовки, вправи з диктування, інтонування і т. д. Ці та безліч інших вправ, допомагають сформуванню навички володіння голосом, зберегти його природний тембр під час зміни сили, висоти і темпу мови.

Для «постановки голосу» варто використовувати прийом виразного читання, коли студенти повинні «красиво прочитати» вірш чи інший літературний твір із використанням окликів, спонукальних і питальних інтонацій, з пониженням або підвищенням сили і темпу мови, з переказом (репродукцією) образно-емоційних педагогічних ситуацій, конфліктів. Адже чим більше є можливості тренування, практики розігрування ситуацій під час навчання в інституті, тим ширші перспективи представляються для вправління голосу, для усунення негативних явищ у педагогічній комунікації, і справа, звичайно, не лише у кількості вправ, але і в тому, що слухачами виступають не тільки викладач, але й дружелюбно-критичні колеги-студенти, з якими можна конкурувати, що призводить до виявлення своїх кращих здібностей і високої комунікативності.

При проведенні занять із сценічної майстерності необхідно тонко відчувати грань між проблемністю і розважальністю, не зводити їх до веселого проведення часу. А такі тенденції показуються при захопленні діалоговими, дискусійними методами, при надмірному використанні рольових ігор, коли сутність досліджуваних явищ тоне в масі ігрових моментів. Подібні заняття повинні будуватися на логіці педагогіки і драматургії постановки всієї педагогічної комунікації.

Ораторська майстерність – чинник успішної комунікації

Спробуймо розглянути історичні та практичні аспекти ораторської майстерності через призму сучасних поглядів на педагогічну комунікацію.

На землі Еллади народилося переконання, що риторика (від грец. ритор – оратор, учитель, який наставляє, виховує людей) – це мистецтво. Там вона вважалася «царицею мистецтв», таким сильним був її вплив на рішення державних справ, і так сильно вона впливала на розум і почуття людей та громадську думку.

У V ст. до н. е. склалася культура монологічного мовлення, завданням якої вважалася: роз'яснювати, спонукати до мислення, вирішення, дії, і

приносити задоволення. При цьому «задовольнити слухачів» новою і сміливою думкою, високими і благородними почуттями вважалось найважливішим завданням оратора. Слова древнього мислителя Демокрита про те, що «ні мистецтво, ні мудрість не можуть бути досягнуті, якщо їх не вчитися» цілком можна застосувати і до риторичного мистецтва.

Розвиток риторики стародавньої Греції пов'язаний з ім'ям Демосфена, хоча Еллада виростила чимало інших: Динарх, Горг, Перикл, Алквіад, Ісократ і багато інших. Вони володіли правилами і формами усного мовлення, знали закони логіки, вміли вселити думки і почуття вликий кількості слухачів. У ті часи постійно виникали словесні баталії, де змагалися більше у винахідливості і дотепності, віртуозності та вмінні спілкуватися з вільними людьми. У цих баталіях були свої переможці і переможені.

Особливу роль в V ст. до н. е. грали софісти, які збирали молодь і читали їм лекції з теорії і практики риторика. Найсильнішими вони були в мистецтві дискусії, в майстерності доказів, тому позитивно вплинули на розвиток раціонального мислення і соціально-політичної думки. Софістів справедливо називають вчителями мудрості і красномовства, основоположниками педагогічної комунікації.

Майстром живого слова був Сократ, який користувався такою формою публічного викладу як діалог-бесіда, який розцвів у садах мудрості – академіях. У них готувалися юнаки до політичної діяльності, використовуючи іронію та критичне ставлення до догм.

Зіркою першої величини античності в красномовстві був Демосфен (384-322 до н.е.). Цей представник інтелігенції перетворив громадську трибуну в плацдарм непримиренної ідеологічної і політичної боротьби. Демосфен був автором 61 тексту промов, 56 вступів до промов і декількох листів, деякі його промови, наприклад, «Про злочинне посольство», «За Ксенофонта» включали 100 і більше сторінок, що говорить про те, що промови тривали кілька годин і урочисто обігравалися. Ораторський виступ ставав видовищем, тому що використовувалася жестикуляція, ораторська доза, модуляції голосу і багато іншого, що збуджувало слухачів.

Виходячи із сучасних поглядів, у промовах Демосфена використовувалися багато складових комунікативності оратора:

– пізнавальні властивості – різноманітний фактичний матеріал, особисті спостереження, характерні деталі. Наприклад, його знамениті «філіппіки», які були спрямовані на підбурювання людей проти ворога – македонського царя Філіпа II. В одній із них він говорив: «Отже, перш за все слід, громадяни Афін (пряме звернення), не падати духом, зважаючи на теперішнє становище, як би погано воно не видавалося». Його послідовна позиція в цьому питанні гідна подвійної поваги, тому що після захоплення Греції цим царем він добровільно пішов із життя (отруївся).

– прояв численних експресивних особливостей – іронія над невдалими людьми, викриття падіння моралі, використання риторичних запитань, наприклад, «До чого це я говорю?» – «Для того, щоб...» або «Що ж саме?» і

знову відповідь. Іноді залишав питання без відповіді – нехай думають слухачі! Звернення до драматизації промов, читання віршів, вигуки: «добре!», «Дуже добре!» або заперечення: «Ні, ніколи!», «Але це не так, та не так!» – подвійне заперечення. Застосував Демосфен і вигуки-питання: «І після цього ви ще питаєте, чому справи держави все рішучіше пішли прахом?»

Особливо сильні були клятви: «Клянусь богами, я висловлю вам відверто всю правду і нічого не приховую!» Іноді він закликав до колективних клятв: «Клянемося Зевсом!» і т. д.;

– прояв рис керівника – вплив на людей в ролі мораліста, громадського судді і політичного лідера, винахідливого полеміста і глибокого психолога, який умів у будь-якій ситуації змусити себе слухати і вислухати до кінця. Демосфен не залишав без відповідей жодних реплік на свою адресу, не губився, коли втрували пристрасті, а атмосфера накалялася (самоврядування). Швидко і ефективно він подавляв крики і суперечки, привселюдно соромив тих, хто «викликав на себе ганьбу», «Прошу не піднімати шуму, слухайте, як личить людям!» в такому зверненні не тільки прохання, швидше наказ. Мужня поза, нездоланна переконаність у тому, що він має рацію, особа мислителя із всевидячим оком, яке моментально може стати стурбованим, гнівним.

Демосфену належать також основи ораторського мистецтва в теоретичному плані, у промові «Про справи Херсонеса» він стверджував, що ритор не повинен керуватися ворожнечею до кого-небудь або бажанням лестити кому б то не було – тільки правда! Бо брехливі промови шкідливі державі. Шкідливі також довгі промови і людина, «яка безмірно розтягує свою промову через лінощі розуму, яка не здатна нікого переконати», – як говорив учень Сократа Платон. Йому ж належить порівняння красномовців із заклинателями змії: оратори здаються розумними, але це заняття на кшталт заклинання, заклинателі впливають на змії, тарантулів та іншу гидоту. Красномовці впливають – закликають людей.

Наш час – час короткої ораторської промови. Битва ідеологій виграється або програється за допомогою стислої, 2-3 хвилинного виступу. Стисла мова багата змістом, прихована думка збільшує вплив на натовп, для такої мови потрібно вміти розширювати питання, але в той же час зменшувати кількість слів.

Піонером теорії ораторського мистецтва був Аристотель (384–322 р. до н. е.). Його роботи «Органон» («Аналітики»), «Риторика» – творчий розвиток логіки, мислення. У них зосереджується увага на мовленні, стилі та структурі мови, «оскільки мова незрозуміла, вона не досягне мети».

У роботах Аристотеля ми знаходимо твердження про те, що мова не повинна бути повсякденною, тобто складатися з дуже часто вживаних слів, вона повинна відрізнятися красою і благородством, повинна бути чіткою і зрозумілою.

Промова також має мати чітку стильову приналежність. Потрібно так підібрати слова, щоби повністю виключити двозначність виразів, правильно застосовувати рід іменників, правильно узгоджувати числівники з іменником. У

промові рекомендується використовувати загадки, епітети, гіперболи, порівняння і т. д.

Оратору потрібно бути розміреним, тобто не намагатися за 2-3 хвилини, використовуючи всі засоби мови і стилю, сказати про все й одразу, заплутуючи слухачів. Промова повинна бути емоційною, коли красномовець має «заволодіти своїми слухачами і надихнути їх на похвалу або осуд, гнів або дружбу», – писав Аристотель. Він же одним із перших писав про стиль писемного та усного мовлення. Перша – точна, але суха, неприваблива, друга – жива, артистична.

Вивчаючи риторику стародавньої Греції, Марк Туллій Цицерон вигукував, що греки за 400 років зробили такий величезний внесок у неї, що додати щось нового вже неможливо, але як показав сам Цицерон і 2 тисячі років після нього риторика – наука невичерпна. Його праці «Брут», «Про знаменитих ораторів», ряд статей і промов говорять про визначну роль Цицерона в розвитку мистецтва красномовства. Якщо Демосфен займався ораторською практикою, то оратори Стародавнього Риму, в тому числі і Цицерон, активно розробляли теорію цього процесу.

Шанувальник і учень Цицерона Марк Фабій Квінтіліан вважав, що для оратора найголовніше – самоосвіта: «Ніхто нехай не думає стати оратором на чужій праці ... Бо наука, якщо така і жевріє, може незабаром намітити шлях, що вона вже достатньо робить, відкриваючи нам багатство красномовства, – від нас самих залежить чи цим скористатися» [19, с. 348]. Під впливом цих ідей дуже багато senatorів Риму, воєначальників ставали володарями плебсу, громадських трибун, талановитими ораторами. Так, виступаючи під час проведення демократичних земельних реформ, народний трибун Гай Гракх (153–121 до н. е.), щоб надати своїй промові більшої переконливості, першим почав ходити по помості, в пориві емоцій зривав із себе тогу. Ця людина поворотом свого тіла під час промови змінила політику стародавнього Риму, звертаючи силу своїх аргументів не до senatorів, а до «вершників», які належали до найбагатших громадян.

Під стать великому Риму були і люди з величною поставою, з гордо піднятою головою, відкритим поглядом, повні гідності і зовнішньої стриманості. І цих людей потрібно було не тільки змусити слухати, а й переконати, повести за собою, користуючись ораторською майстерністю!

Важливою віхою в розвитку красномовства є виникнення 2-х нових релігій – християнської та магометанської, так виникло мистецтво релігійної проповіді. Проповідник і просвітитель, як правило, поєднувалися в одній особі. Проповідь із амвона церкви, на зборах парафіян стала основою для поширення того чи іншого вірування.

Великими богословськими ораторами були Іоан Златоуст, Фома Аквінський, протопоп Аввакум Петрович, митрополит Філарет і багато інших. Так, Іоан Кронштадтський довів мистецтво сповіді до такої досконалості, що віряни входили в екстаз і говорили про себе найпотаємніше. Одного разу під час служби в Морський собор двоє дужих чоловіків привели жінку, яка

виривалася із сильних рук та кричала. Священник, побачивши це, перервав проповідь, підбіг до цієї жінки, вдарив її в лоб золотою ложкою для причастя і голосно вигукнув: «Вийди, нечистий дух!» Жінка дико скрикнула, впала, покрилась холодним потом і через декілька хвилин встала, позбавившись важкої хвороби.

З появою університетів розвивається новий вид ораторського мистецтва – академічне красномовство. Найчастіше воно виступало у формі лекцій, які читалися спочатку за готовими підручниками і коментувалися, але розвиток книгодрукування та книги в цілому, показав неспроможність такої форми ведення знань, і лекція стає все більш живою, усною формою саме університетської освіти.

Та незабаром лекція виходить за стіни навчальних закладів. Так, у Великому Новгороді оратори, які виголошували промови на вічах, мали авторитет і пошану. Для них будувалися триярусні трибуни поряд із членами уряду.

На Русі перша згадка про риторику зустрічається в літописах 1073 року Її трактували як мистецтво говорити коротко, змістовно і просто.

У XVII-XVIII ст. курс риторики викладався у Києво-Могилянській академії, яка будучи глибоко-національним навчальним закладом, орієнтувалася на найпрогресивніші здобутки кращих європейських університетів. До наших днів дійшли описи 183 підручників з риторики, 127 з яких було укладено в академії. Ім'я академії прославили такі видатні ритори як Григорій Сковорода, Феофан Прокопович, Михайло Ломоносов.

Революції завжди висували з народних мас видатних політиків і чудових ораторів, наприклад, у Франції найвидатнішими ораторами стали Жан Поль Марат, Робесп'єр. Люди, задавлені нуждою, страхом найчастіше не усвідомлюють, що вони прагнуть достатку. Їм здається, що виходу немає і так може тривати вічно, але оратор, політик своїми промовами може допомогти людям побачити їхні прагнення та бажання, зробити їх усвідомленими, і тоді найважливіше скерувати ці прагнення у правильне русло, щоб вони не стали спонтанними та руйнівними.

У роки Радянської влади ідеологічних працівників КПРС вчили, що «вміння говорити» і «переконувати» зовсім не обов'язкове, головне – давати правильні «оцінки», ці установки переросли в звичку користуватися «авторитетом влади, сили» і наказом. Ораторське мистецтво занепало, зійшло нанівець.

Які проблеми постають сьогодні при вивченні та практичному викорисстанні ораторського мистецтва? Найголовніше – вчитися не тільки на досвіді і помилках минулого, а й просто вчитися ораторської майстерності. При цьому недоліки початківця-оратора можна класифікувати наступним чином:

- оратор має поверхневе уявлення про ситуацію, що склалася;
- неглибоко знає зміст матеріалу, з яким виступає;
- не вміє налагодити контакт зі слухачами;
- не вміє донести свої ідеї та факти;

- не вміє запалити слухачів;
- занадто тримається написаного тексту;
- не вміє поводитися за трибуною;
- має слабкий, нетренований голос;
- формально ставиться до слухачів і т. д.

Особливо складним видом ораторської діяльності вважається мітингова промова. І перше, що потрібно врахувати оратору-початківцю, – домогтися, щоб його почали слухати. Це завжди важко, а зараз, коли частина учасників намагається зірвати виступ, змусити себе слухати в сотні разів складніше. Тут важливо не читання своїх нотаток, складених заздалегідь, а виконання промови. На мітингу не можна розраховувати на логіку, аргументи, послідовність розкриття теми, на збереження плавності переходу від тези до тези. На мітингу люди збуджені вже тим, що вони в натовпі і виникають непередбачувані ситуації. Натовпу не потрібні ідеї, він чекає гасел; потрібна не логіка, а обіцянки, натовп слухає не роздуми, а те, що хоче чути у момент доповіді. Не мудрі вожді, а здатні управляти настроєм натовпу досягають успіху, і тоді натовп стає руйнівною та агресивною силою. Буває, що окрема людина ніколи не зробила б ганебного вчинку, а ось у натовпі вона легко піде на підлість, розбій та вбивство. Тому ораторові потрібно користуватися твердженнями, повтореннями і в основному – емоційними засобами, але ніколи – доказами та міркуваннями. Чим чіткіше твердження, чим менше доказів, тим сильніше воно викликає згоду натовпу. Твердження діє, коли воно повторюється в різних виразах, тоді з'являється механізм зараження, навіювання, бо в цьому – закон педагогічної комунікації.

При роботі з натовпом, у палацах спорту, на великих площах, потрібно організувати дії за спеціальними програмами, які вимагають особливої режисури, особливого репертуару і пластики. Справа в тому, що слово на великій площі сприймається не так, як би воно було адресовано індивідуально кожному і тільки йому, тому що сама глобальність розмірів, чисельності створює загальний настрій на моментальну, бурхливу, загальну реакцію, тут більше потрібна реприза: словесний або пантомімічний комічний номер у вигляді анекдоту або жарту.

Звичайно, нам би хотілося переконувати фактами, а не навіюванням. Але хороший оратор завжди викликає бажання наслідувати, його точне та пристрасне слово гіпнотизує, і реакція однієї людини швидко передається багатоликому натовпові. Промовцеві необхідно орієнтуватися на уяву, а не на розум і проникливість, говорити потрібно так, щоб люди не могли не зрозуміти. Всі прийоми використання жестів, міміки, пози, голосу і т. д. повинні бути не тільки зрозумілі, а й відпрацьовані людиною, яка претендує на звання трибуна, оратора.

За словами А. П. Чехова, натовп – багатоголова гідра, яку потрібно перемогти. Щоб перемогти, потрібно вміти і чекати. Тому не можна поспішати на трибуну, краще почекати напруження пристрастей, не дарма кажуть, що боротьба ідеї – це і боротьба пристрастей. Хороша ораторська промова повинна

мати цілий комплексом якостей, які об'єднуються в «шість е»: «ерудиція, енергія, емоційність, експресивність, етика і естетика»[1, с. 22].

Педагогічна комунікація тісно пов'язана з ораторським мистецтвом. Однак не тільки педагог, а й кожен випускник школи, технікуму, ПТУ повинен вміти добре викладати свої думки усно і письмово, виступати з невеликими доповідями серед однолітків і перед дорослими, тому що культура мови – один із найважливіших показників загальної культури й освіченості людини.

У комунікативної діяльності оратора зазвичай виділяють три етапи: докомунікативний, власне комунікативний і посткомунікативний. Докомунікативний етап діяльності оратора включає: вибір теми, визначення виду і мети виступу, оцінка майбутньої аудиторії, здійснення підбору матеріалу і композиційно-логічне оформлення мови. Тема повинна бути короткою і точною, її не можна перевантажувати словами, вона повинна привертати увагу. Помітна за формою, вона виконує функцію сигналу. Оратор має пам'ятати, що у коротких, але яскравих слів – довге життя. Форма виступу може бути монологічною (лекція, розповідь, огляд події, доповідь, реферат і т. д.) і діалогічною (бесіда, диспут, дискусія, дебати, форум і т. д.).

Сформувавши мету, педагог зазвичай складає схему виступу, за якою проводиться збір і вивчення матеріалів. Основними джерелами інформації для лекції бувають: праці класиків із філософії, педагогіки та інших дисциплін; суспільно-політична література, довідники та статистичні збірники; енциклопедичні і тематичні словники; психолого-педагогічна література; спеціальна література із теми виступу; художня література; засоби масової комунікації; методичні розробки з актуальних політичних, економічних та інших проблем, із питань міжнародного життя, культури, моральності та ін. Робота над літературними джерелами включає ряд етапів: перегляд літератури з метою попереднього вивчення – назва, автор, анотація, зміст; поглиблене вивчення важливих розділів, частин; виписування значущих ідей і фактів, що стосуються теми виступу і т. д.

Композиційно-логічне оформлення: головним робочим документом є план: почати найкраще яскраво, з жартом, з анекдотом, з великого питання, з привабливого факту, з апеляції до подій, часу, місця, власної особистості, з посилання на відомі джерела інформації і нарешті, повідомлення теми і мети виступу.

Головна частина – вести думку слухачів дедуктивним (від загального до часткового) або індуктивним (від часткового до загального) методом, застосовувати метод аналогії (схожих фактів). Є також історичний, просторовий, концентричний, ступінчастий, контрастний, проблемний та інші методи подання матеріалу.

Заклучна частина також має кілька типів: коротке повторення основних положень; підведення підсумків сказаного; закріплення і посилення враження, зробленого промовою; постановкою перед аудиторією певних завдань; заклик присутніх до безпосередніх дій.

Для успішного виступу педагогу необхідно володіти рядом комунікативних умінь:

I. Вміння знімати «м'язові затиски». Який би не був досвід педагога в ораторській діяльності, однак перед кожним виступом його охоплює зайва напруженість і хвилювання від свідомості урочистості, відповідальності, а, може, і конфліктності ситуації. Це хвилювання ускладнює заздалегідь відпрацьовані фізичні дії, порушує швидкість і точність орієнтування, адекватність сприйняття ситуації, мети інтеракції (чи впливу) на слухачів. Відомо, що хвилювання людини перед важливою справою – явище навіть необхідне. Однак хвилювання може бути і дуже сильним. Ось тоді й виникають «м'язові затиски», які потрібно вміння знімати, попередньо помічаючи їх у себе. У деяких людей ці затискачі видно на обличчі (застигла посмішка, почервоніле або бліде обличчя.), в інших – у ході (занадто квапливій, даремній, коли людина наштотується на предмети, губить свої записи), у третіх – затиснуті пальці рук, спітнілі долоні, підняті або опущені плечі, голова втягнута в плечі (ознака самоприниження і бажання виправдовуватися), у четвертих – напружене дихання, посилене серцебиття. Найголовніше, що ці та інші недоліки у кожного індивідуальні, їх можна помітити і навчитися самостійно регулювати – напружувати або розслабляти м'язи, тоді відбувається релаксація. Для зняття «м'язових затисків» можна використовувати такі вправи:

1. Стати до стіни, доторкнутись до неї всім тілом і потилицею, глибоко видихнути і, не згинаючись, почати рух;

2. Щоб розслабити руки, використовують такі прийоми: широкий кидок кисті знизу вгору (Привіт!); зверху – вниз (струшування налиплого на пальці тіста, розбризкування водяних бризок, підкидання м'яча, обмахування віялом). Внутрішній контроль за м'язовими затисками буде успішнішим, якщо ми навчимося прийомам аутотренінгу;

3. «Одягання» посмішки. Для цього потрібно вивчити своє обличчя, потренуватися перед дзеркалом посміхатися, тоді перед виступом людина може спробувати «одягнути» посмішку, яка підходить до даного випадку;

4. Кілька слів про уміння викликати творче самопочуття. Шлях до нього лежить через оволодіння своєю психофізичної природою, настроєм, почуттями та емоціями, що дозволяє уникнути нездорового психологічного напруження, багатьох конфліктів, невдач, хворобливої залежності від інших людей. Іноді кажуть, що «він людина настрою» і в цій оцінці явно проступає деякий сумнів у його ділових якості. Творче самопочуття виникає шляхом уявного переживання окремих аспектів змісту виступу, шляхом пригадування власного емоційного ставлення до фактів, настрою на спілкування з аудиторією, тому допомагає попередня підготовка, яка полягає у підборі спеціальних фактів (медикам – про милосердя, педагогам – про підготовку учнів до професії, працівникам ЖЕК – про задоволення потреб мешканців і т. д.).

5. Уміння встановлювати контакт зі слухачами. Саме перший контакт забезпечує включення співрозмовників у спілкування, допомагає встановленню контакту, переходу від формального до неформального (або навпаки)

спілкування й утвердженні відчуття лідерства у ході всього виступу. Відомий американський бізнесмен Лі Якоккаре коментує: «Ніколи не з'являйтеся перед покупцями, якщо ви не відрепетирували те, що збираєтеся сказати і що зробити, щоб допомогти збуту виробленого вами продукту». Це твердження підходить і для його реалізації в педагогічній комунікації.

Проблему комунікації зі студентами в ході навчальної лекції можна вирішувати, підходячи до неї із декількох сторін:

- методична, яка полягає в активізації уваги слухачів, в забезпеченні найбільш успішного сприйняття змісту. У навчальній лекції можна використовувати такий прийом: домовитися з учнями, що якщо хтось не встиг щось записати, то нехай дасть знати викладачеві, наприклад, останнім записаним словом, і він знайде можливість повторити факт або якусь думку;
- евристична, яка сприяє активізації мислення, пошуку оптимального вирішення якоїсь проблеми, наприклад, при вирішенні конфліктної ситуації можна попросити студентів назвати варіанти поведінки викладача у ситуації, що склалася;
- контролююча, яка забезпечує зворотній зв'язок у процесі педагогічної комунікації. Можна запитати студента, який на щось відволікся: «А ви встигли записати?» або «Сподіваєтеся на свою феноменальну пам'ять?» та ін. Справа в тому, що завжди варто записувати основні ідеї, поняття і факти, бо якщо вони не зафіксовані, то після лекції залишається тільки емоційний фон, а зміст виявляється незасвоєним. Окрім того, при веденні записів працюють різні види пам'яті: слухова, зорова і рухова, що підвищує ефективність оволодіння матеріалом;
- морально-етична сторона, яка спрямована на те, щоб емоційно запалити аудиторію, викликати співпереживання, емпатію. І зробити це потрібно природно, ненав'язливо і тактовно. Емоційне співпереживання ґрунтується на психічному явищі «зараження» і викликається, в першу чергу, особистістю викладача, його переконаністю, експресивністю і, звичайно, темою заняття. Раціональне співпереживання складається на основі розумового сприйняття і викликається логікою викладу, чіткою постановкою проблем, шляхом реалізації «гучного мислення» вчителя.

Важливою умовою успішної комунікації є прояв поваги викладача до студентів, визнанням у них партнерів із пошуку істини.

Педагогові доводиться бути в ролі оратора не тільки в школі чи студентській аудиторії, а й перед населенням, і тут є деякі особливості. Так, для тимчасової аудиторії важливо вміти здійснити самопрезентацію. Зазвичай лектора представляють відповідальні за проведення заходу. Але це, як правило, відбувається дуже коротко, офіційно і не запам'ятовується, тому оратору іноді потрібно вміти сказати про себе найважливіше, що моментально приверне увагу слухачів: кілька слів про свою професію або життєвий шлях, про власний досвід із проблеми майбутньої розмови. Це може зіграти роль стимулятора в налагодженні цікавого спілкування. Елементами самопрезентації буває

впевнена манера триматися перед незнайомими людьми, доброзичливість педагога.

Зазвичай слухачі починають знайомство з оратором ще до його виходу на трибуну, тому важливо, зайнявши місце в аудиторії, швидко ознайомитися з обстановкою (велике або маленьке приміщення; люди сидять «купкою» або їх ряди губляться десь в напівтемряві; заважає шум із вулиці; у приміщенні спекотно або прохолодно; чи є в аудиторії знайомі для лектора люди). Також важливо, з якого місця доведеться виголошувати промову, тому що публіка, як правило, прагне бачити оратора, сприйняти весь його вигляд, адже промовець говорить не тільки мовою, але й впливає на аудиторію своєю фізичною сутністю [10], тому потрібно вміти «показатися» всім.

Якщо немає трибуни, естради, стола, то краще розташуватися за 2-3 м від слухачів посередині приміщення. Починати все ж краще з спеціального місця, відведеного для промовця, щоб підкреслити свій статус, а вже під час виступу перейти туди, де зручніше. Це залежить від типу оратора. Їх виділяють три: раціональний, емоційний і змішаний. Раціональним тип воліє виступати за трибуною, веде свій виступ спокійно, доказово, трішки сухувато. Емоційний тип користується всім приміщенням, постійно контактує зі слухачами, жартує, обмінюється репліками, постійно пересувається, вводить у виступ елементи бесіди, гри. Оратор змішаного типу використовує й інші прийоми під час виступу.

Вийшовши на трибуну, можна спокійно покласти годинник, записи, розташувати мікрофон на зручному для себе рівній відстані, зайняти звичну позу. Є. О. Ножин рекомендує наступне: «Ноги повинні бути розставлені на 15-20 см., залежно від зросту, одна нога виставлена трохи вперед, щоб зручно опертися на п'ятку; в найбільш виразних місцях виступу оратор більше опирається на носик; у плечах не повинно бути напруги, голова і шия трішки подаються вперед, спина випрямлена, живіт підтягнутий, руки вільно опущені уздовж тулуба, коліна не напружуються» [41, с. 45]. Після виходу на трибуну і до початку промови необхідно зробити невелику (10–15 секунд) паузу, під час якої потрібно встановити зоровий контакт зі слухачами: вловити настрій, зустрітися з ними поглядом, заспокоїти їх та заспокоїтися самому, налаштуватися на роботу. Виступ у сприятливих умовах слід починати спокійним, довірливим тоном, порівняно тихо і в уповільненому темпі, щоб у процесі виступу можна було підвищити гучність або пришвидшити виклад.

Наша психіка не пристосована до тривалого збудження, їй потрібен відпочинок, розрядка, тому, якщо в ході виступу оратор зауважив, що контакт із аудиторією втрачається, для нього це сигнал змінити манеру викладу (використовувати звернення до аудиторії, змінити тон, гучність, зробити паузу, поставити запитання, інколи навіть пожартувати).

Вміння оратора виявляються й у використанні невербальних засобів спілкування. У психолого-педагогічній літературі описані особливості зовнішнього прояву емоційних станів, які відображаються в міміці і пантомімі. Жести в літературі поділяються на ті, що вказують, ті, що підкреслюють,

ритмічні та емоційні. Вони потрібні тоді, коли необхідно посилити або спростити розуміння питання. Люди, як правило, небайдужі до зовнішності оратора. Вони критично оцінюють одяг, міміку та жести оратора.

Дослідження психологів доводять, що комунікація більш успішна, коли під час розмови є контакт очей, посмішки, ствердні кивання, виразні жести, корпус оратора нахилений уперед – до слухачів. Ці та багато інших прийомів потрібно заздалегідь опановувати. Для тренування можна використовувати прийом «подивись на себе»: постава – чи не сутулитесь, чи не сковані, чи у природній позі ви сидите абостоїте? Міміка – чи дивитесь на співрозмовника, чи в аудиторію, чи виражається впевненість на обличчі, чи доброзичливо ви виглядаєте? Пантоміміка – чи органічні жести, чи їх не занадто багато, як ви рухаєтеся по аудиторії?

Тренування і розвиток свого фізичного апарату істотно розширює можливості вчителя-майстра, для гармонійного фізичного розвитку, вироблення вміння керувати своїм тілом. К. С. Станіславський радить використовувати два шляхи: перший – заняття фізичною культурою, особливо гімнастикою, акробатикою і танцями, і другий шлях – спеціальні заняття пластикою. Станіславський вважав, що навчати міміці не можна, від цього розвинеться неприродна гримаса, тому що «міміка виходить сама собою, природно, через інтуїцію від внутрішнього переживання». В ораторській майстерності психічне і фізичне виступають в органічній єдності правди почуттів і правди форми.

В ораторській майстерності педагога важливу роль також відіграють експресивні властивості, які проявляються в його виразності і здатності особистості бути зрозумілою для інших. Майже 90 років тому 16 січня 1936 р О. С. Макаренко писав: «Я переконаний, що в майбутньому в педагогічних вишах буде обов'язково викладатися і постановка голосу, і пози, і володіння своїм організмом, і володіння своїм обличчям, і без такої роботи я не уявляю собі роботи вихователя» [35, Т. 5, с. 117]. Частина передбачення О. С. Макаренка реалізується зараз за допомогою ділових ігор, тренінгів, в ході яких формуються експресивні навички та вміння. Спочатку студенти знайомляться з етапами педагогічної комунікації, які включають елементи планування висловлювання в усній формі, миттєву реакцію на комунікативну ситуацію, прагнення зрозуміти і співпереживати партнерові зі спілкування, вміння робити висновки, уточнення тієї чи іншої проблеми. Завдання полягає в тому, щоб студенти не тільки стежили за проявом у себе експресивності, а й могли б оцінити, визначити для себе відповідні форми, методи і прийоми донення інформації.

Зразками для формування ораторської майстерності для студентів є викладачі. Ораторська майстерність багатьох із викладачів виражається не просто в приємному і гучному голосі, а в здатності «грати» своїм голосом, модулювати характерні і відповідні до випадку тональності. У деяких викладачів ця майстерність доходить до високих акторських проявів, коли голос гримить, вибухає, міміка заворожує студентів, а пантомімічні елементи

змушують навіть байдужих людей звернути увагу на факти або події, про які йде мова. Студенти – це категорія молоді, яка дуже тонко відчуває та реагує на дикцію та емоційність викладачів. Ясність і точність вимови, чітке вимовляння слів, відсутність спотворення в наголосах – це і багато іншого приваблює студентів у виступах, а іноді стає джерелом жартів у студентському середовищі. Деякі найуважніші студенти «збирають» помилки у висловлюваннях викладачів, їх оригінальні вирази, жарти, а потім, при нагоді, використовують елементи наслідування, доводять вміст своїх записів до всіх. У більшості випадків такі жарти не бувають злими чи несправедливими.

Ораторські вміння можна формувати і на семінарських заняттях. Цьому сприяє практика оцінки доповідей і виступів за спеціальним бланком, який дозволяє оцінити наступні комунікативні властивості: науково-теоретичний рівень, зв'язок із практикою, новизна змісту, логічність викладу, переконливість аргументації, вміння вільно висловлювати матеріал, популярність викладу, культуру мовлення, контакт із аудиторією та загальна думка про виступ.

Вимога висловити свою думку про доповідь або промову товариша, яка може бути адресованою будь-кому зі студентів, змушує їх уважно слухати, критично оцінювати й осмислювати матеріал, краще бачити методичні прийоми доведення матеріалу, помічати позитивне і негативне у виступі. Все це дозволяє формувати свій підхід до викладу змісту, тренує комунікативні навички та вміння. Крім того, аналіз усного виступу товаришів дозволяє долучитися до дослідницької діяльності.

Перш за все необхідно знати вихідний рівень розвитку комунікативності в ораторських здібностях кожного студента. Його визначення найкраще проводити за активною участю самих студентів, адже це дає можливість повправлятися кожному з них. При цьому доречно використовувати експрес-оцінку в методі узагальнення незалежних характеристик.

Процедура тренінгу полягає в тому, що студенти виготовляють бланк, де по горизонталі повинні бути: порядковий номер, прізвище студента, а далі колонки з експресивними властивостями особистості – дикція, голос, емоційність, контакт із аудиторією; в останній колонці – прогностична оцінка кожного студента. Коли бланк готовий, кожен учасник отримує невеликий текст, який має навчально-виховну спрямованість. Тексти можуть бути з різних педагогічних джерел, з методичними рекомендаціями щодо вирішення складних педагогічних ситуацій, і навіть із періодичної преси чи свого досвіду викладацької діяльності. При цьому перевагу віддають текстам, які мають діалогову форму викладу.

Перед студентами ставиться завдання вивчити текст і приготуватися до виразного, красивого прочитання його перед аудиторією. Звичайно, виступати перед своїми колегами, вчителями завжди важче, ніж перед іншими людьми, адже педагоги менш уважні до виступів колег, але більш критичні до змісту і манери виступу.

Кожен студент після вивчення тексту виходить до трибуни і коротко, протягом хвилини, розповідає про себе найважливіше, тобто виробляє вміння самопрезентації. Потім читає свій текст і висловлює своє вирішення педагогічної ситуації або власне ставлення до описаного випадку. Інші студенти записують у бланк прізвище доповідача, слухають та оцінюють якість прочитання і запропоновані комунікативні властивості за 5-ти бальною шкалою. Після прочитання студент сідає на місце, а до трибуни виходить наступний оратор і т. д.

Викладач спостерігає за тим, як стоять студенти перед аудиторією, як тримають текст і користуються ним, які прийоми міміки і пантоміміки використовують. Всі спостереження за елементами ораторської майстерності потрібно фіксувати, вони будуть обговорені на другому етапі тренінгу. Якщо у педагога виникають якісь питання чи в ході тренінгу окремі моменти потрібно порекомендувати, це слід робити дуже тактовно. Наприклад, студент адресує свою промову викладачеві, чекає його реакції, а потрібно було привернути увагу своїх колег, спробувати залучити їх до активного спілкування та обговорення. Після того, як всі тексти прочитані, а оцінки виставлені, педагог збирає бланки для аналізу. На наступному занятті викладач оголошує результати першої половини тренінгу.

У нашому експерименті при проведенні такого тренінгу виявилось, що серед 20 учасників було тільки 5 «щедрих» студентів, які виставили своїм товаришам високі оцінки. В цілому, така позиція є правильною, адже краще трохи переоцінити, ніж недооцінити знання і комунікативні властивості особистості, тому що це створює додатковий стимул їх ефективного формування. У 3-х «скупих» студентів у бланках було багато «трійок», тобто вони проявляли зайву вимогливість. У цьому випадку коментар викладача повинен бути безособовим, бо іноді критика сильніше діє на свідомість і вчинки людей, якщо вона безадресна.

Майже у половини учасників тренінгу самооцінка знаходилася нижче, ніж ті прогнозовані оцінки, які вони отримали від товаришів. Це говорить про те, що часто легше оцінити інших, ніж себе. У деяких студентів самооцінка збігалася з колективною, що свідчить про впевненість у собі, віру у свою комунікативність і статус у колективі. У трьох студентів були низько оцінені голосові дані. Викладач порадив їм виконати ряд вправ для розвитку свого мовленнєвого апарату. Вправи були взяті з книг і брошур з ораторської майстерності. Зокрема, викладач продемонстрував кілька вправ із роботи О. В. Савкова «Лектор і його голос» [66] і тут же попросив виконати їх.

У двох студентів спостерігалось занадто швидке мовлення, квапливість у викладі, в результаті якої виникли помилки у вимові, падала емоційність і погіршувалось сприйняття змісту. При цьому викладач помітив, що далеко не всі люди розуміють швидке мовлення.

Під час аналізу результатів, викладач показав, як краще тримати текст, якщо немає можливості його зручно покласти, наприклад, коли стоїш, а текст лежить на столі, зауваживши при цьому, що один зі студентів тримав текст

занадто близько до обличчя, інший розташував його якимось під рукою і заглядав в нього з боку. Постава у деяких була неприродною, хтось тримався обома руками за стіл, хтось читав текст сильно нахилившись уперед. Одна зі студенток, коли підійшла її черга прочитати запропонований текст, так перенервувалася, що відмовилася читати його перед усіма. При аналізі її бланку виявилось, що, швидше за все, у цієї людини дуже завищена самооцінка і вона не хотіла, щоб її критикували, адже це зайві переживання для неї.

Сама ж вона поставила своїм колегам велику кількість «трійок». Викладач також відзначив тих, хто блискуче прочитав текст і викликав оплески товаришів.

Якщо провести узагальнений аналіз оцінок комунікативних властивостей, які оцінювалися під час тренінгу, то вони в основному були вищі за середній рівень. Найнижче був оцінений «контакт з аудиторією» – сім студентів за цим показником отримали «трійки».

Таким чином, студенти отримали зворотну інформацію про свою комунікативність від товаришів і викладача. Ця інформація була для них важливою та об'єктивною. У висновку викладач дав наступні поради студентам:

1. Деяким студентам необхідно побороти свою сором'язливість, зніяковілість і сміливіше вступати в контакт з іншими людьми. Це стосувалося тих, хто отримав низькі оцінки.

2. Рекомендувалося ретельніше планувати свою комунікативну діяльність, відповідаючи на питання: «Що?», «Кому?» і «Як сказати?».

При цьому наводилося висловлювання М. Горького про те, що часто не важливо що сказано, а важливо як сказано.

3. Необхідно налаштовувати себе уважно слухати співрозмовника, проявляючи тактовність, уважність і доброзичливість.

4. Студентам у вільний час, під час підготовки до іспитів і заліків необхідно частіше читати вголос, звертаючи увагу на розвиток своїх ораторських здібностей. Спостереження показують, що більшість студентів, готуючись до занять, читають про себе навіть тоді, коли є можливість читати вголос, що, звичайно, істотно скорочує можливості для тренування своєї комунікативності.

Аналіз результатів тренінгу показав, що рівень розвитку комунікативності відповідає рівневі успішності навчання студентів. Слабкий рівень, наприклад, експресивності, збігався з посередніми успіхами в навчанні, а високорозвинені комунікативні властивості були в основному у відмінників навчання та активістів навчально-виховного колективу.

Результати тренінгу виявили ще одну залежність, яка відображає вплив минулого досвіду на сприйняття експресивних властивостей у студентів-одногрупників і на прогноз успіху в майбутній діяльності в ролі вчителя того чи іншого студента. Часом оцінки викладача і студентів збігалися, але іноді у викладача вони були вищими, ніж у студентів. Подальша спільна робота в цьому колективі показала, що оцінки студентів виявилися більш об'єктивними.

Це можна пояснити тим, що експресивність колектив оцінює – ± 70 – набагато об'єктивніше, тому що студенти знають один одного краще, адже вони бачили один одного в різних ситуаціях і можуть оцінювати своїх одногрупників більш критично, ніж учитель.

Ми переконалися, що найкращий ефект приносить формування комунікативності як основи ораторської майстерності в тому випадку, якщо в процеси педагогічної комунікації органічно вписується активна робота студентів. Дуже хорошою практикою буде описати та проаналізувати якусь конфліктну ситуацію, або написати коротку урочисту промову. Останнє завдання пов'язане з тим, що нам постійно доводиться вітати своїх друзів, колег, знайомих із різними святами, з подіями в житті суспільства. І робити це треба красиво, пам'ятаючи, що найкращий експромт – заздалегідь складений і відрепетитований монолог. Практика доводить: якщо робити попередню підготовку до таких виступів, то це дає можливість позбутися невпевненості та зайвих емоційних переживань у подібних обставинах в реальному житті.

Таке завдання ставить студентів в умови, коли вони включаються в активну педагогічну комунікацію при відвідуванні занять, на виховних заходах. Крім того, вони проявляють свою спостережливість, відбираючи факти і події для подальшого аналізу, і на їх основі готують повідомлення на заняттях. Всі ці операції активізують процес самоформування комунікативності.

Щоб студенти отримали первинну точку відліку при виконанні цього завдання, викладач може прочитати їм кілька вдалих, на його думку, описів методичних прийомів, а також кілька оригінальних вирішень конфліктних ситуацій.

На виконання цього завдання студентам можна дати 3-4 тижні. По закінченні цього терміну, варто провести таке ж заняття-тренінг, як і для визначення вихідного рівня розвитку комунікативності в ораторських здібностях кожного студента. Тому кожен студент знову повинен підготувати бланк оцінювання, де, крім уже звичних колонок, у яких оцінюються дикція, голос, емоційність, контакт з аудиторією, вкінці вводиться новий показник – «новизна та оригінальність змісту». Студенти, як і в перший раз, виходять до трибуни, самопрезентують себе, потім зачитують та аналізують конфліктну ситуацію, а в кінці висловлюють власну думку. Обстановка на заняттях була більш піднесеною, студенти з цікавістю слухали своїх товаришів, іноді сміялися, жартували, кілька разів лунали оплески.

Коли студенти закінчили виголошувати свої промови, викладач попросив обмінятися враженнями від проведеного заняття. Обговорення показало, що в ході заняття студенти збагатилися досвідом своїх колег, міркували, як знайти вихід із різних ситуацій і висловлювали своє ставлення до форми і змісту урочистих промов.

Оцінювання виступів значно відрізнялося від оцінок на першому тренінгу. Велика полярність і деяка хаотичність оцінок першого тренінгу змінилася на достатню об'єктивність. У результаті проведення подібних

занять, інформаційний банк викладача поповнився новими фактами і методичними матеріалами.

Отже, ми можемо говорити про те, що педагогічна комунікація є важливою структурною ланкою у процесі обміну інформацією (фактами, ідеями, поглядами, емоціями) між двома чи кількома особами. Інформація з будь-якого джерела повинна бути експресивною, привертати увагу, бути зрозумілою і такою, що запам'ятовується, має вплив на реципієнтів.

Гра займає в житті особистості одне з провідних місць. У діяльності людини гра є постійним фактором, а між актором і педагогом багато спільного, хоча є і суттєві відмінності. У сценічній майстерності накопичено значний досвід, який необхідно використовувати і при підготовці педагога. Сюди відносять методи вироблення постави, фізичних дій, перевтілення. Викладачу потрібно ознайомитися з курсами фоніатрії, фотопедії і паралінгвістики.

Ораторська майстерність починається зі знайомства з її історією, становлення та розвитку, з визначення рівня розвитку своїх ораторських здібностей. Кожен мовець повинен володіти ораторськими даними і пройти спеціальну підготовку із раціонального й емоційного донесення змісту своєї промови, уміти знімати «м'язові затиски», керувати поставою і диханням, вміти розслабитися і приводити себе в творчий стан, вміти володіти голосом, дикцією, мімікою, пантомімікою.

3.3. Роль управління у педагогічній комунікації

Педагогічна комунікація – керований феномен, тому керуючі функції педагога розглядаємо з двох сторін: управління педагогом своїм психічним станом; управління іншими людьми і колективами.

Сьогодні в Україні школа виходить з глибокої кризи і стає багатопрофільною, тому замість єдиної загальноосвітньої школи з'являється значна кількість гімназій, коледжів, ліцеїв і т. д. Крім того, кожен з цих навчальних закладів намагається функціонувати за своїми навчальними програмами, підручниками і посібниками, за своїм режимом і графіком. Нерідко під новою вівіскою йде традиційний навчально-виховний процес. Щоб впоратися з потоком нововведень, налагодити педагогічну комунікацію з урахуванням сучасних світових стандартів народної освіти, школі потрібен менеджер, а кожен викладач повинен мати добре розвинені управлінські властивості комунікативності.

У житті ми постійно зустрічаємося в поняттями «керівництво» і «управління, тому потрібно розрізнити ці поняття. У науковій літературі пропонуються різні підходи, наприклад, у навчальному посібнику «Менеджмент освітньої діяльності» О. І. Мармази [37, с. 33] подано визначення: «Управління – складний соціально-економічний процес. У широкому розумінні слова вінозначає вплив на процеси, об'єкти, системи з метою збереження їхньої сталості або переводу з одного стану в інший згідно з поставленими цілями».

Порівняно з управлінням «керівництво» є більш широким поняттям, суть якого полягає у визначенні основних ліній і головних завдань управління всіма ланками системи освітньої установи.

Уважаємо, що управляти можна виробництвом, а також процесами, що здійснюються в природі і суспільстві. До таких процесів належить і навчально-виховний. Особливим об'єктом управління є діяльність людей, об'єднаних в колектив – це і є керівництво.

Таким чином, управління – більш широке поняття, що означає діяльність планомірного і цілеспрямованого функціонування складних динамічних систем. У процесі управління усувається хаос в роботі, наводиться оптимальний порядок, де реалізується самостійність кожного в межах компетенції. При цьому в керівництві людьми головне – організація взаємодії всіх ланок, тому що кожен педагог працює самостійно і, якщо їхня праця не буде взаємозалежною, то і не буде позитивного, плідного управління.

Ефективність діяльності школи багато в чому визначається стилем керівництва людьми, забезпеченням чіткого, цілеспрямованого управління. Тому однією з функцій педагогічної комунікації є управління. Воно забезпечує збереження структури навчально-виховного процесу, підтримку в ньому оптимального режиму функціонування і реалізацію поставлених цілей та завдань, тому управління можна розглядати в наступних аспектах:

- як процес, де реалізується навчальна, дослідницька та суспільно-корисна діяльність;
- як функція, де управління є одним з видів трудової діяльності педагога;
- як абстрактне поняття, де на основі використання об'єктивних законів відбувається свідомий і цілеспрямований вплив на різні процеси педагогічної комунікації.

Ми розглядаємо управління як багатофакторну управлінську діяльність, що реалізується з урахуванням вимог, принципів комунікативності, зв'язку успіху в комунікації з постійними вимірами інформації та позитивного ставлення колективу до формування комунікативності у кожного члена колективу.

Управлінську діяльність педагога можна розбити на ряд етапів:

1. Оцінка обстановки, розуміння і розподіл проблем, виявлення труднощів, з якими доведеться зустрітися. Головна перевага педагога в цьому – своєчасність, точність реагування на обставини.

2. Постановка ясної, конкретної і зрозумілої мети майбутньої діяльності. Занадто широкі цілі можуть бути спрощені питанням: «Як?»

3. Встановлення критерію успіху. Для цього потрібно відповісти на питання: «Як визначити, досягли ми мети чи ні, за чим можна робити висновки про ефективність наміченої діяльності?»

4. Збір, обробка та оцінка управлінської інформації.

5. Виявлення можливих альтернатив рішень і прийняття оптимального. Результати багато в чому залежать від якості підготовки до виконання рішень. Відомо, що 99% конструктивних ідей виникає при спілкуванні керівника з

іншими людьми. Але є в цьому процесі і негативні чинники. У соціальних системах діє закономірність: чим більша кількість зацікавлених осіб бере участь в обговоренні управлінських рішень, тим більше вони «обтесують» найвиграшніші шляхи вирішення, а саме рішення значно спрощується, спрощення управлінських рішень сковує ініціативу і зацікавленість виконавців і вони дають менше, ніж можуть дати, що веде до погіршення виконання.

6. Здійснення управлінського рішення, практичне використання методів виконання. Рішення повинно виконуватися при найменших витратах часу, коштів, із найкращим використанням здібностей людей.

7. Поточний облік і контроль результатів та внесення розумних змін у реалізацію плану під впливом конкретної ситуації. Для цього необхідний зворотній зв'язок з метою накопичення інформації про перебіг виконання рішень. При цьому потрібно знати закон управління: чим слабше працює система, тим більше контрольних функцій виконує управління, тобто контроль повинен бути оптимальним.

8. Створення позитивної мотивації в педагогічній комунікації.

9. Використання різних форм стимулювання.

10. Підбиття підсумків та аналіз досягнень і невдач при виконанні рішень.

Наведені етапи управлінської діяльності педагога не є жорсткими, тому що на будь-якому з них можна повернутися назад і знову проаналізувати вироблений зразок дії і методи, які найкращим чином підходять до конкретних обставин. Залишається додати, що в управлінській діяльності педагога перераховані вище етапи реалізуються, як правило, в згорнутому вигляді. Почасти це відбувається тому, що викладач поступово звикає до стереотипу своєї навчально-виховної діяльності. Крім того, педагогічні дії обмежені в часі, що ускладнює процес управління в надзвичайних, неординарних ситуаціях.

Щоб адекватно впливати на доведення і діяльність інших людей, педагогу, будь-якому керівникові необхідно свою комунікативність поєднувати з відстороненням щодо оптимального використання методів і форм навчання та виховання, з вимогливістю до себе і людей, з тактовністю, повагою і ввічливістю, з витримкою і терпінням, а також з інтелектуальними, вольовими і емоційними властивостями своєї особистості – цей набір особистісних якостей досить докладно вивчений в психолого-педагогічній літературі. Однак нам видається, що ми доти будемо управляти педагогічною комунікацією і працювати з людьми на інтуїтивному рівні, поки не навчимося вимірювати розвитку управлінських властивостей комунікативності в абітурієнтів, студентів, у педагогів-практиків і цілеспрямовано формувати ці властивості з урахуванням результатів цих вимірювань, щоб фіксувати динаміку розвитку, а в певних випадках і порушувати питання про профнепридатність тієї чи іншої людини до педагогічної роботи.

У своєму дослідженні ми взяли на озброєння вже наявні методики оцінки і самооцінки рівня управлінських якостей, наприклад, при відборі менеджерів. Педагогам, як і менеджерам, не повинні бути властиві такі обмеження: 1. Невміння управляти собою. 2. Розмитість особистих цінностей. 3. Нечіткі

особисті цілі. 4. Зупинений саморозвиток. 5. Недостатні навички вирішувати проблеми. 6. Брак творчого підходу. 7. Невміння впливати на людей. 8. Недостатнє розуміння собливостей управлінської праці. 9. Слабкі навички керівництва. 10. Невміння навчати. 11. Низька здатність формувати колектив [7].

Початковий відбір і підготовку менеджерів у сфері освіти можна організувати, орієнтуючись на видані праці зарубіжних авторів і на наявні вітчизняні роботи з педагогічної комунікації [3; 12; 25; 30; 48; 60; 65].

З найдавніших часів першою і найважливішою формою впливу на особистість була і залишається комунікація, за допомогою якої прагнули передати панівні моральні норми поведінки людей в суспільстві, керувати навчанням і вихованням дітей у школі. Багатотисячолітній досвід вчить, що без соціальної комунікації не можна встановлювати політичні, моральні та інші відносини з вихованцями. Без них немає і не може бути управління у вихованні, тому що перш, ніж виховувати, потрібно вкласти у свідомість людини поняття про моральні норми поведінки, що має оздоровчий вплив на життя колективу.

Відомо, що навчання і виховання завжди пов'язані з управлінням. Для успішного управління педагогічною комунікацією викладачу необхідно володіти керуючими властивостями. Керуючі властивості розглядаються в науці як здатність адекватно впливати на інших людей. Ще в давнину Ф. Квінтіліан виділяв методи і методичні прийоми, використання яких позитивно впливає на навчання і виховання учнів риторських шкіл: заохочення, прохання, умовляння, похвала, добра заздрість до успіху товариша, змагання, наслідування, нагорода, осуд, вправа, покарання та інші, причому їх потрібно співвідносити з віком і здібностями. У його працях ми знаходимо висловлювання про бажані методи в спілкуванні людей: «... Люди освічені, які відчують в собі здатність давати корисні поради співгромадянам, менше, ніж будь-хто інший, бувають схильні до насильницьких дій: вони знають, що насильство пов'язане з ворожнечею і небезпеками, а шляхом переконання можна досягти тих же результатів без небезпеки, користуючись любов'ю; кого змушують силою, той ненавидить, як ніби у нього щось відняли, а на кого впливають переконаннями, той любить, як ніби йому зробили послугу. Тому освіченим людям не властиво діяти насильством: такі вчинки притаманні людям, які мають силу, але без розуму» [19, с. 281–283].

Набагато пізніше німецький педагог І. Герbart створив вчення, згідно з яким була введена жорстка, механістична система навчання і виховання. У цій системі панував контроль, обмеження, моральні і фізичні покарання. І. Герbart вперше ввів у педагогіку термін «керівництво».

Залежність прояву керуючих властивостей від правильного використання методів і засобів навчання і виховання, а також від авторитету вчителя можна знайти в роботах багатьох педагогів і філософів (І. Андрощук, Н. Волкова, І. Зязюн та ін., С. Карпенчук, А. Кузьминський, В. Сухомлинський) [5; 12; 23; 32; 51; 69; 73].

Аналіз роботи педагогічного закладу доводить, що вчителю потрібно знаходити оригінальні способи викладу навчального матеріалу і моральних норм поведінки і діяльності дітей, тому що ситуація в країні змінюється, відповідно погіршилися дисципліна і порядок у школі. Апатія, що все більше охоплює суспільство, зменшила бажання учнів вчитися. Успіх діяльності педагога сьогодні став істотно залежати від рівня розвитку у нього керуючих властивостей комунікативності, від його педагогічної майстерності, коли основним засобом педагогічного впливу на учнів стає слово, ясність і культура мови та здатність висувати оптимальні вимоги, застосовувати систему заходів заохочення і примусу.

Наш час визначається переходом від авторитарної педагогіки до ненасильницької, коли з'являється система реалізації прав дитини та виключаються такі види насильства як фізичні образи, колективні засудження з приниженням гідності, словесні образи, шантаж, покарання працею, публічні приниження і т. ін. [85, с. 11].

У зв'язку з цим зараз з великою гостротою постає питання вивчення та коригування керуючих властивостей комунікативності у майбутніх вчителів, для чого при проведенні спецкурсу «Педагогічна комунікація» використовуються численні тести [25; 28; 50; 52; 53; 61; 76].

Як показує досвід, найбільший ефект дає не просте тестування студентів, а активне обговорення результатів у навчальній групі, коли виявляються ті чи інші недоліки кожного і формуються загальні та індивідуальні підходи до їх усунення.

Після того як студенти дізналися про набір основних керуючих властивостей і визначили рівень розвитку у себе домінуючих властивостей комунікативності, доцільно провести ділову гру, яка допомагає на практиці зрозуміти відмінності між авторитарним, демократичним та ліберальним стилями керівництва.

Процедура проведення ділової гри полягає в наступному: студентам оголошується, що гра складається із двох етапів. На першому етапі викладач, стоячи перед аудиторією, називає негативну властивість особистості (наприклад, дурість, чванство, боягузтво, балакучість, зверхність, замкнутість, конфліктність, жадібність, заздрість, наклеп) і кидає м'ячик в сторону одного зі студентів, не дуже піклуючись про точність кидка. Той студент, який зловив м'яч, повинен встати і самостійно (виключаються будь-які елементи взаємодопомоги інших студентів) дати характеристику названій властивості особистості. Викладач може залишити відповідь без зауважень або робити негативні висновки. Використання жартів, емоційних оцінок з боку інших студентів викладачем припиняються. Перший етап гри закінчується, коли всі десять слів охарактеризовані.

Щоб зняти психологічну напругу першого етапу гри, викладач пропонує назвати функції цегли одному зі студентів і передати м'яч іншому по колу, щоб той дав своє призначення цегли і т. д. Таким чином, м'яч має обійти всіх

студентів, можуть з'являтися повтори, смішні ситуації, студенти пожвавлюються.

Потім викладач сідає так, щоб можна було передавати м'яч з рук в руки кожному студенту і пропонує дати характеристику наступним властивостям особистості: гуманізм, оптимізм, доброта, допитливість, альтруїзм, організованість, дисциплінованість, експресивність, чесність. Студенти не встають зі своїх місць і намагаються дати характеристику названому слову. Коли з'являються труднощі, викладач заохочує взаємодопомогу, сам підказує і жартує.

У кінці ділової гри викладач ставить студентам наступні запитання:

- У що ми з вами сьогодні грали? (Гра називається: стилі спілкування і взаємини педагога та учнів).
- Який стиль спілкування домінував на першому етапі гри? (Авторитарний, тому що властивості особистості мали негативний характер, м'яч летів від викладача, який стояв, і не завжди потрапляв у руки студентів, студенти стоячи намагалися давати характеристику, не сподіваючись на допомогу товаришів і отримуючи негативні зауваження з боку викладача). Тут можна зробити таке роз'яснення: людина, яка стоїть, домінує психологічно над тими, хто сидить, відповідно, якщо вона говорить – її слухають. Звідси порада вчителям – новий матеріал краще давати стоячи, а ось обговорювати, повторювати, оцінювати відповіді учнів можна і сидячи.
- Що дала розминка після першого етапу гри? (Студенти розслабилися, настрій покращився).
- Який стиль спілкування домінував на другому етапі гри? (Демократичний, тому що викладач сидів, м'яч передавався з рук в руки, часто зі словами: «А тепер ви, будь ласка». Задані слова відображали позитивні властивості особистості, студенти не вставали зі своїх місць і користувалися підтримкою товаришів, ніхто нікого не критикував, викладач активно роз'яснював сенс деяких важких слів).
- Які стилі спілкування ви ще знаєте? (Ліберальний, коли вчитель дозволяє учням робити все, що їм захочеться, аби вони лише не завдали шкоди своєму здоров'ю).
- Який стиль спілкування і взаємовідносин оптимальний, найкращий для вчителя? (Швидше – комбінований, на уроках, іспитах найчастіше використовується авторитарний стиль, хоча можуть бути використані елементи демократичного або навіть ліберального. На виховних заходах, як правило, використовується демократичний стиль, але і там можуть застосовуватися елементи авторитарного стилю. А ось на відпочинку, на дискотеці швидше використовується ліберальний стиль спілкування, хоча до явного порушника дисципліни і порядку застосовується й авторитарний стиль).

- Де і коли можна робити вправи з м'ячем під час педагогічної комунікації? (На уроках, де потрібно перевірити знання учнів, вирішити проблемні завдання з поведінки товаришів, знайти варіанти вирішення складних організаційних питань і т.ін.).

Отже, кожен учитель повинен володіти керуючими властивостями комунікативності, знати основні етапи та стилі управлінської діяльності.

3.4. Методика саморегуляції педагога

Перш ніж керувати людьми і колективами, управляти навчально-виховним процесом, педагог повинен вміти здійснювати самокерування (саморегуляцію). Під регуляцією свого психічного стану ми розуміємо процес підтримки продуктивної активності, яка спрямована на певну роботу над собою.

Регуляція свого психічного стану залежить головним чином від волі. В. І. Селіванов писав: «Воля – це свідомерегулювання людиною своєї поведінки і діяльності, виражене в умінні долати внутрішні і зовнішні перешкоди при здійсненні цілеспрямованих дій і вчинків» [68, с. 7].

У роботі вчителя, викладача і вихователя багато привабливого. Вони мають можливість розвивати свої здібності, постійно поповнювати систему своїх знань, навичок і вмінь, отримувати задоволення від комунікативної діяльності з учнями та вихованцями. У навчальних закладах, де панує позитивний психологічний клімат, педагоги мають взаємоповагу й авторитет своїх колег, перед учителем, вихователем відкриті незорі простори творчості, тому більшість педагогів вважає свою роботу привабливою і необхідною, хоча суспільство явно недооцінює їх матеріального та морального добробуту.

Діяльність педагогів стимулюють позитивні психічні стани. До них можна віднести хвилювання, яке підвищує продуктивну активність життєдіяльності; співпереживання, що сприяє гуманізації педагогічної комунікації; зацікавленість і цікавість, що допомагає «схоплюванню» нової інформації і т. ін.

Педагогу надзвичайно важлива впевненість в собі й у своїх силах. Щоб не втратити природну впевненість, йому не потрібно приховувати, стримувати свої почуття. Помічено, якщо людина їх затримує, нейтралізує своєю свідомістю, то часто відчуває себе засмученою, не помічаючи свого стану. З іншого боку, учителем не може стати тривожна, невпевнена у собі людина. Впевнений у собі педагог тримається прямо, при розмові з учнями намагається дивитися в очі, не опускає голови, коли йде по коридору або знаходиться в аудиторії. Швидка хода, піднята голова допомагають виробити звичку впевненої в собі людини.

Щоб постійно відчувати позитивний настрій, педагогові необхідне відчуття успіху, високої самооцінки і творче самопочуття. Для мобілізації творчого самопочуття можна застосувати вправу «Апельсин» [45, с. 65]:

- розслабте м'язи обличчя і тіла;

- викличте відчуття тепла і тяжкості в правій (лівій) руці;
- подумки багато разів повторіть слова «помаранчевий, помаранчевий апельсин», не вдумуючись в їх зміст;
- уявіть себе в маленькій кімнаті в улюбленому місці. Єдине вікно завішено помаранчевою шторою, ранкове сонце пробивається крізь неї в кімнату;
- згадайте і подумки відтворіть ритмічну, радісну пісню, мелодію;
- згадайте і постарайтеся відчутти запах апельсина;
- переконайтеся у виникненні очікуваного настрою – радісного нетерпіння, при якому скоріше хочеться увійти в клас, привітатися з учнями;
- виконайте швидкі, енергійні рухи, щоб вийти зі стану м'язевого розслаблення.

Отримати позитивні емоції, розрядити негативні педагог може в процесі спілкування з близькими і навколишніми людьми, тому встановлення тісних і доброзичливих стосунків з іншими людьми – найважливіше завдання педагога.

Однак не все так добре і керовано в роботі педагога. Його роль передбачає діяльність із досить складними проблемами, де інколи неможливо передбачити позитивні або негативні результати. Іноді як би учитель не намагався зробити все якнайкраще, але не виходить, помилки йдуть одна за одною. У цих випадках необхідно спокійніше приймати свої невдачі і вчитися на них:

- найголовніше – не намагатися дати собі наказ не думати про свої помилки і невдачі, тому що нічого не вийде. Вони будуть мучити вас постійно. Однак не можна піддаватися і смутку, а дати час, щоб охололи ваші переживання;
- можна відволіктися від неприємностей інтенсивною роботою, але коли голова і руки виявляться вільними, думки про помилки знову відвідають вас;
- намагайтеся поділитися своїми бідами з колегами або близькими людьми – це принесе величезне полегшення, при цьому спробуйте не заразити їх своїми «чорними» передчуттями;
- уникайте фрази «Нічого в мене не виходить!». Замініть її на таку: «У мене сьогодні не вийшло, врахую і зроблю по-іншому завтра!»
- спробуйте відповісти на запитання: «Що в моїх невдачах залежало від мене, а що – від інших людей і обставин?» Якщо оточення, характер керівництва змінити не можна, прийміть їх такими, якими вони є. З іншими людьми поговоріть ще раз. А вже, якщо винні ви самі, то потрібно поставити завдання щодо вдосконалення своєї роботи і своїх особистих якостей;
- намагайтеся не виявляти гнів, зробіть коротку паузу перед тим, як «вибухнути», щоб краще осмислити ситуацію. За цей час вам спаде на думку рятівна ідея;
- - спробуйте тримати себе з учнями рівно і не втрачати самовладання, не грубіть, тому що це ознака слабкості вчителя, а не сили. Нестриманість

дає можливість учням та колегам вивчити ваші недоліки і при нагоді ними скористатися;

- не відкидайте докази і справи людей одразу. Знайте, що іноді потрібно і поступитися, самокритично глянувши на себе і свою точку зору. Поступки, корисні справи не тільки не принизять вас, але і викличуть повагу оточення;
- не висувайте надмірних вимог до учнів та інших людей. Хто чекає дуже багато, а отримує менше, схильний до дратівливості й гніву. Пам'ятайте, що ви самі далеко не ідеал, а переробити людину, особливо дорослого, майже неможливо, однак при появі перших ознак негативних емоцій (сильне хвилювання, гнів, страх) застосуйте наступні прийоми самоконтролю: запитайте себе:
 - чи немає напруги на обличчі (похмуре чоло, стиснуті губи або зуби) Якщо помітили таке, розтисніть зуби, розправте зморшки на чолі, посміхніться, хоча б внутрішньо;
 - як моє дихання? Чи немає безладного або поверхневого?
 - Якщо «так» – зробіть 2–3 глибоких вдихи з повним видихом. Потім: вдих короткий, видих – вдвічі триваліший (5–7 подихів);
 - чи немає зайвого напруження м'язів тіла (скованість, заціпеніння). Зверніть увагу на шию, плечі і руки. Якщо є – розслабтеся. Цьому допомагає якась дрібничка в кишені або брелок, брошка, «погравши» якою можна зняти психологічну напругу.

Педагог постійно живе під пресингом тим часових рамок: поспішає на заняття, намагається укластися у відведений час на уроці, намагається переробити масу справ на перерві і т. ін. В одних «біг за часом» швидко стабілізується, вони доволіно можуть планувати, прогнозувати місце і час майбутніх подій, у інших – суцільна метушня, вони ніби живуть поза часом і простором та всюди запізняються або заходять на урок захекані з останнім дзвінком, не встигнувши не тільки себе привести до ладу, але і зібратися з думками.

Для ефективного використання часу потрібно вчити студентів аналізувати його витрати. При аналізі може з'ясуватися, що:

- багато часу витрачається на дрібниці, а головні справи залишаються невиконаними;
- витрачається час на переживання, на з'ясування: «Хто винен?», коли потрібніше зробити справу в складних ситуаціях;
- не навчився планувати і прогнозувати розподіл часу;
- робить сам те, що можуть зробити інші, наприклад, члени сім'ї, учні;
- не вміє підбирати собі надійних помічників і т. ін.

Тому потрібно рекомендувати студентам частіше запитувати себе про планування завтрашніх справ напередодні, ввечері, і вранці, оскільки самоконтроль суб'єктивний – одна і та ж подія виглядає по-різному ввечері і вранці, до розмови з начальством, колегами і після:

- Який розпорядок дня у мене на завтра?
- А чи потрібно мені це робити?
- Які результати я б хотів отримати?
- Як мені це зробити простіше?
- Хто мені міг би допомогти в цій справі? При цьому потрібно керуватися американським прислів'ям: «Якщо у вас є справа, зверніться за допомогою до зайнятої людини, у незайнятої ніколи не знайдеться часу».

Уявні відповіді на запитання самому собі радимо розкласти в жорсткий алгоритм дії: «Що, де, коли?» Буває, що у нас попереду важливі ваподія (відпустка, іспити, захист проекту або дисертації, весілля і т. ін.), тоді, щоб було менше прикрих «проколів», не обійтися без письмового планування із зазначенням переліку справ, часу їх виконання, з чітким розподілом ролей. І не треба шкодувати часу на складання плану, бо цей час окупиться пристойними результатами. Недарма одним із критеріїв у підготовленості вчителя є його здатність самостійно виявляти, ставити і вирішувати навчальні, виховні та дослідницькі завдання.

Малодосвідченому педагогу доводиться стикатися з розподілом часу на уроці. Знову ж при цьому не обійтися без докладного письмового плану і сценарію уроку із зазначенням приблизного часу на кожен етап. Рекомендуємо «програти» весь урок, хоча у житті часто буває зовсім не так, як нам би хотілося. Прийшли в навчальний заклад, а тут зміни в розкладі, раптом з'ясувалося, що технічні засоби навчання знову не працюють, захворів учень, якому ми напередодні дали завдання підготувати повідомлення на цьому уроці і т. д. Окреслені нами тимчасові рамки можуть бути зміщені. Однак найнеприємніше буває тоді, коли молодий учитель занадто швидко виклав свій матеріал і далі не знає, що йому робити. У цьому випадку рекомендується готувати заздалегідь трохи більше матеріалу, ніж знадобиться на уроці. Нехай щось залишиться на інший час, ніж дозволити учням засумніватися в знаннях і в організаційних вміннях вчителя.

Звичайно, на уроці можуть бути тисячі варіантів, коли час витрачається не продуктивно. Тут і жарти, і каверзні запитання учнів, тут і бажання когось із учнів показати свою ерудицію і т. ін. У цьому випадку вчителю необхідно поєднувати демократизм із певною наполегливістю: «Поговорили, посміялися і вистачить, а тепер продовжимо!».

У школі з адміністрацією, а в класі з учнями постійно виникають ситуації, які ведуть до негативних психічних станів. Спробуємо розібратися з цими станами, тому що вони істотно впливають на діяльність і здоров'я педагога. До таких станів ми відносимо стрес і фрустрацію.

Стрес – тиск, напруга – реакція організму людини на екстремальні впливи. Стресові стани поділяються на інформаційні та емоційні. Інформаційні стреси виникають, коли людина не може впоратися з поставленими як самим собою, так і іншими людьми або умовами діяльності, завданнями, не встигає приймати рішення в необхідному темпі, відчуваючи при цьому тягар відповідальності.

Емоційний стрес пов'язаний із ситуаціями занепокоєння, тривожності, небезпеки, загрози (явної чи уявної), образи, грубості, тиску, примусу, випадків несправедливості і т.ін.

Як інформаційний, так і емоційний стрес може активізувати або гальмувати діяльність педагога. При цьому змінюється швидкість перебігу психічних процесів, що може призвести до трансформації мотивів діяльності. При стресі спостерігаються порушення рухової, мовної діяльності, а іноді і хворобливі стани.

Одним із видів стресових станів ми вважаємо і фрустрацію, яка пов'язана з виникненням непереборних (об'єктивно або суб'єктивно) перешкод. Вона може виникнути при негативних емоціях гніву, сильного роздратування, почуття провини і безвиході, ситуації кризи, коли людина втрачає будь-яку надію на зміну обстановки і відновлення справедливості.

Для успішної педагогічної комунікації педагогу потрібна стійкість (толерантність) до негативних психічних станів типу стресу і фрустрації.

Педагогів можна віднести до людей «ризик», тому що вони працюють в постійній напрузі, через те до них застосовуються наступні прийоми для усунення негативних психологічних і фізичних станів: аутотренінг, масаж, гімнастика, особливий режим харчування, праці і відпочинку, в результаті яких можна зменшити на третину працевтрати і збільшити психологічну стійкість.

У приказці «У здоровому тілі – здоровий дух» закладена перша умова успішного управління своїм психічним станом. Справді, здоровий, фізично тренований педагог успішно протистоїть різним перевантаженням. Щоб бути здоровим, потрібно засвоїти істину, що крім здорового, збалансованого харчування необхідна оптимальна для кожного фізична зарядка, постійні фізичні вправи (біг, плавання, рухливі ігри тощо), відвідування сауни і гімнастичних залів або створення свого домашнього спортивного мінікомплексу. Крім того, потрібно знати спеціальні вправи для зняття втоми в характерних для більшості вчителів і викладачів умовах закритого приміщення. Відомо, що не відчувачи задоволення від фізичних навантажень, важко продовжувати тренування, тому кожному потрібно підібрати такий вид фізичних занять, який забезпечував би задоволення і підтримував вагу в нормі.

Життєву енергію підтримує не тільки здоровий спосіб життя, а й позитивні емоції. Учителю, викладачу, вихователю не можна приходити до своїх учнів і вихованців у поганому настрої. Можна сформулювати таке правило: «Залиш сімейні неприємності за порогом дому та йди до своїх учнів з хорошим настроєм. Залиш свої службові неприємності за порогом школи і йди до своїх рідних із хорошим настроєм».

У психолого-педагогічній літературі і літературі зі сценічної майстерності описується вправа «На кілочок», виконання якої сприяє виробленню правильної постави і переводить організм у працездатний стан. Суть вправи: «Зсунультеся, розслабте м'язи спини і плечей. Потім ніби піднявши своє тіло, (плечі і груди) і відкинувши його назад і вниз, «надіньте» його на хребет, як пальто на вішак. Спина стала міцною, прямою, а руки, шия, плечі – вільними і

легкими. Ця вправа сприяє виробленню правильної постави при роботі за письмовим столом, на стільці (без опори спинку стільця), допомагає навчитися правильно вставати і починати рух. Таку вправу добре б виконати перед тим, як учитель відкриє двері в клас, де на нього чекають учні. Рекомендується також вкінці вправи «На кілочок» одягнути свою найпривітнішу усмішку і тільки тоді переступати поріг класу. Справа в тому, що усмішка на обличчі викликає відображення в корі головного мозку. Сигнал від усмішки іррадіює по всій корі, і людина перебуває в гарному настрої, й навпаки, «маска» гніву, одягнена на обличчя, також може перевести людину в гнівний настрій.

При невеликій втомі або смутку можна використовувати вправу «Поза» або «Маска»: сядьте в позу відпочинку, розташуйтеся зручно і вільно, не застигаючи в початково обраній позі, відчуваючи себе невимушено (викличте уявлення приємного відпочинку після довгої прогулянки). Спершись на спинку стільця, ноги злегка розсуньте в сторони і зігніть в колінах, ця поза дає можливість заспокоїтися.

Для розслаблення м'язів обличчя виконайте вправу «Маска». З цією метою подаються самонакази:

- розслабте м'язи чола, брови – праву, ліву;
- м'яко опустіть повіки – праву, ліву;
- щоки розслабте – праву, ліву;
- розслабити плечі – плечі опускаються;
- розслабте руки, ноги також. Руки вільно падають вниз, здійснюючи маятникові рухи, після розслаблення.

Після цього потрібно енергійно піднятися з місця, «одягнути» свою найкращу посмішку і почати комунікативну діяльність.

Навчитися володіти собою, своїми емоціями і почуттями, волею можна за допомогою аутогенного тренування. Основний механізм аутогенного тренування – самонавіювання необхідних станів за допомогою відповідних формул на тлі м'язевої і психічної релаксації.

Аутогенне тренування описане у багатьох посібниках, тому ми лише наведемо формули самонаказу на розслаблення рук і ніг:

- я відчуваю, як моя права (ліва / рука / нога / починає наливатися кров'ю і важчає ...
- моя рука наливається кров'ю ... теплішає ... стає все важчою ...
- моя рука тепла ... важка, дуже важка ...
- моя рука «горить»! Випромінює тепло! ...

Ці формули самонаказу повинні супроводжуватися реальними відчуттями, тільки в цьому випадку можна говорити про успішність тренування.

Самопочуттям можна керувати за допомогою самомасажу рефлексогенних зон, тобто таких ділянок шкіри, які пов'язані з тими чи іншими внутрішніми органами. Масаж потрібно починати з погладжування, потім переходити до кругового розтирання, а в рефлексогенних точках чинити сильний тиск пальцями.

Якщо розболілася голова, не дає спокою зуб, шумить у вухах і здається, що погіршився зір і слух, знайдіть зону на поверхні зворотної сторони кисті руки між першою і другою зап'ястною кістками (ближче до середини другої), сядьте зручніше, покладіть руку на стіл і легкими рухами погладжуйте шкіру, потім підсилюйте натиск і розтирайте шкіру протягом 8–10 хвилин і біль пройде. Масаж рук, особливо подушечок пальців, є найкращим видом масажу, тому що, по-перше, «проекційна область» руки займає в корі головного мозку найбільшу площу, яка в п'ять разів більша, ніж площа, наприклад, ноги, а по-друге, цей масаж можна робити, не привертаючи уваги сторонніх людей, у будь-який час і за будь-яких умов, припустимо в транспорті, коли їдемо на роботу і, по-третє, цей масаж корисний у будь-якому віці, але особливо необхідний у ранньому дитинстві, тому що це підсилює дозрівання і функціонування областей мозку та інтелекту людини.

Іноді хороші результати дає точковий масаж кінчиком вказівного або середнього пальця бертальними рухами – спочатку «за» потім «проти» годинникової стрілки три-чотири секунди в кожен сторону. Краще почати з легкого натиску, поступово підвищуючи інтенсивність тиску. Для підвищення бадьорості і здоров'я досить знайти і промасажувати точки над носом між бровами, під пазухами носа внизу, при перетині виличних кісточок з вухом, посередині підборіддя і т.д. Якщо в якійсь зоні виникають неприємні відчуття, масаж слід повторити кожні півгодини аж до зникнення болю. Корисний подібний масаж вранці і ввечері перед сном, після кожного контакту з хворими на ГРЗ, після того, як відчули втому. Найкращі результати дають регулярні заняття самомасажем.

Отже, педагогу необхідно опанувати вміння саморегуляції свого психічного і фізичного стану, застосовуючи для цього різноманітні методи і прийоми.

3.5. Питання впливу на інших людей під час педагогічної комунікації

Управління поведінкою і діяльністю людей – велике мистецтво. Від хорошого педагога потрібні не тільки глибокі знання, великий досвід, педагогічна майстерність, а й висока культура, вміння привертати до себе і впливати на інших людей, навчаючи і виховуючи своїх учнів. Сьогодні необхідний пошук більш витончених і сучасних форм і методів впливу на особистість, тому що наявні стереотипи з приводу навчання і виховання не вписуються в нові умови життя.

Педагогу доводиться працювати в постійно мінливій обстановці соціально-економічного, політичного та суспільного життя, активно спілкуватися не тільки з дітьми, але і людьми різного віку, спеціальностей, представниками різних соціальних груп, мати справу з різким підвищенням значущості інформаційних процесів у педагогічній комунікації, тобто будь-який педагогічний вплив на особистість не може здійснюватись інакше, як за допомогою засвоєння і оволодіння різною інформацією.

Педагогічний вплив на учнів реалізується головним чином при наведенні і підтримці встановленого порядку і дисципліни в учнівському колективі. Наше суспільство сьогодні потребує пом'якшення настроїв. Занадто багато страху, зла, образ і несправедливості зазнали і поки ще відчують люди. Виховані в обстановці насильства, конфліктів, принижень люди засвоїли елементи нетактовності, грубості стосовно навколишніх і своїх дітей. Грунтуючись на загальнолюдських цінностях та ідеалах, педагогічна наука покликана зараз виробити новий, демократичний підхід до питання дисциплінованості в учнів, до творчого використання методів переконання і примусу.

Для початку визначимо, що дисциплінованість є здатність індивіда керувати своєю поведінкою, діяльність відповідно до вимог законів та правил суспільства. Дисциплінованість має складну структуру, що включає в себе різні знання, вироблені на їх основі навички та вміння, переконання, а також мотиви і звички поведінки та дії людей. Велику увагу слід приділяти вибору основних шляхів впливу на особистість у процесі формування дисциплінованості. Теоретичні дослідження і багаторічна практика показують, що ця якість формується, перш за все, методом переконання, який педагогіка вважає основним методом виховання.

Щоб правильно використовувати метод переконання, потрібно чітко диференціювати переконання як результат виховання, психічну властивість особистості (за своєю психологічною структурою переконання – це знання, що злилися з емоційною сферою і насичені вольовими прагненнями) і переконання як метод виховного впливу. Застосовувати метод переконання – значить переконувати, тобто роз'яснювати, доводити, обґрунтовувати, домагатися визнання будь-ким істинності певної точки зору.

Важливість методу переконання пояснюється ще й тим, що ідеї не можуть насильно нав'язуватися людям. Кожна людина повинна переконатися у правильності якихось ідей і перетворити їх у мотиви поведінки і реальні вчинки. Однак в нашій історії були періоди, коли комуністичні переконання завзято і наполегливо нав'язувалися людям, але ці переконання не витримали перевірки часом, тому що будувалися всупереч людській природі. Цей факт не говорить про те, що рамки застосування методу переконання сьогодні потрібно різко скоротити. Справа в тому, що переконання діє на розвиток особистості в цілому, але головний вплив робить на свідомість і світогляд. Процес переконання важкий і тривалий, вимагає від вихователя не тільки великих зусиль, а й педагогічної майстерності, вміння вибрати відповідні прийоми впливу.

У застосуванні методу переконання можна виділити два основних напрями: переконання словом і переконання справою. Серед прийомів переконання словом можна назвати наступні: роз'яснення, доказ, спростування, перепереконання, посилення на авторитет, наочність (яскраві приклади і факти), порівняння, зіставлення, аналогія, навіювання, наснага, заклик, посилення на особистий досвід, звернення до почуттів і багато інших. За допомогою переконання можна ефективно впливати на свідомість, почуття і

волю. Відомо, що задушевне, дохідливе слово створює обстановку взаємної довіри, сприяє встановленню духовного контакту з учнями. Схвильоване, вимогливе слово сприяє наведенню порядку і дисципліни.

Головною умовою успішного переконання є тверда і непохитна особиста переконаність в тих ідеях, думках і твердженнях, які вихователь несе своїм підопічним, але особиста переконаність знаходиться в іншій залежності від рівня наукової підготовки, освіченості вихователя. Педагог, який володіє широким і оригінальним світоглядом, завжди буде бажаним і авторитетним учасником педагогічної комунікації, тому що його висловлювання вільні від туманних міркувань, змістовні, конкретні, емоційно насичені, чіткі і визначені. Крім того, успішно може переконувати тільки такий педагог, який володіє мистецтвом розмови і має перед собою виховну мету.

Є в мистецтві виховної розмови і такий нюанс: наш мозок сприймає біт інформації за секунду, але в нашій нервовій системі є своєрідний фільтр, який «відсікає» всю незначну інформацію, а пропускає в нашу природну ЕОМ лише те, що забезпечує життєдіяльність. Досить часто цей фільтр затримує навіть корисну навчально-виховну інформацію, тому педагогу необхідно домогтися, щоб його не тільки слухали, але й чули його учні. Великим лихом вчителя є його впевненість, що всі його чують і розуміють (адже вони зобов'язані це робити). У результаті з'являється образа, роздратування у вчителя (адже він говорив!), у яких сам же і винен: не зробив усього того, щоб його почули і зрозуміли. Висновок може бути таким: всі блискучі ідеї і приголомшливі факти, підготовлені педагогом до процесу впливу на учнів, можуть бути неефективними, якщо він не володіє комунікативними вміннями залучити учнів до активної розумової діяльності в ході педагогічної комунікації.

Комунікативні вміння допоможуть педагогу привернути до себе учнів, завоювати у них довіру, домогтися взаєморозуміння і завдяки цьому викликати у них готовність сповідувати ту ж точку зору. Це досягається ще й тоді, коли педагог сам доброзичливо налаштований до інших людей, поважає їх гідність, зацікавлений у підвищенні обсягу та якості знань своїх учнів.

Мистецтво переконання знаходиться в прямій залежності від уміння використовувати багатий арсенал словесних прийомів переконання. Досить поширеним і дієвим шляхом формування переконань є роз'яснення. Наприклад, під час роз'яснення вчитель домагається глибокого розуміння школярами моральної суті правил поведінки. Якщо щось незрозуміло, він повертається до цього питанняще раз, знаходить нові докази і домагається реалізації моральних правил доведення, в прояві наполегливості можна побачити й елементи інтелектуального примусу. Він виправданий, якщо педагог абсолютно впевнений в істинності своєї позиції.

Існує цікава залежність: моральні норми, правила поведінки, вимоги до особистості в суспільстві досить складні і важкі, але якщо людина усвідомлює необхідність їх дотримуватися, то їх виконання сильно не обтяжить.

Роз'яснення поєднується з доказом, особливо тоді, коли люди сумніваються в правильності викладених положень або вимозі. При цьому

потрібно враховувати, що людина нелегко розлучається зі звичними поглядами навіть тоді, коли починає усвідомлювати їх помилковість.

Доказ тісно пов'язаний зі спростуванням помилкових поглядів. Щоб виявити ці погляди, потрібно вміти слухати співрозмовника.

Але спростування і перепереконання – процес тривалий і важкий, тому, використовуючи ці прийоми, необхідно проявляти терпіння, не втрачати самовладання. Дратівливість вчителя лише викличе у його вихованців сумнів у правильності поглядів та ідей.

Переконання словом – важливий, але як ми вже зазначали, не єдиний шлях переконання, тому що є переконання справою, практикою. Розрив, суперечність між словом і ділом завдає великої шкоди вихованню, веде до підриву самої сутності переконання.

Велике значення у переконанні справою мають різні прийоми виховного впливу, наприклад, позитивний особистий приклад відмінників навчання, активістів, старших товаришів, вчителів. Позитивний приклад має велику наочність і переконливість, потребу в наслідуванні, впливає на зростання свідомості, на формування необхідних почуттів і вольових якостей, позитивних звичок поведінки. Без високого особистого прикладу вихователя абсолютно неможливий процес виховання.

У переконанні справою велику роль відіграють прийоми, які залежать від комунікативності вихователя: вміння проявити доброту, увагу, турботу, бути обізнаним у тому, до чого відчувають інтерес учні, готовність до співпереживання і допомоги. І головне – визначити мінімум необхідної інформації для переконання і організації вправління у поведінці.

Вся біда сучасного виховання полягає, на нашу думку, в тому, що при всій важливості методу переконання він часто залишається єдиним методом виховного впливу, чим завдається великої шкоди всьому виховному процесові. Залишився неопрацьований у педагогіці метод примусу, тому що був оголошений допоміжним методом виховання.

Метод примусу передбачає застосування сукупності прийомів і засобів, які спонукають учнів точно виконувати вимоги законів і моральних правил суспільства. Крім того, цей метод застосовується як один із способів управління процесом виховання у поєднанні з іншими методами, перш за все, з методом переконання і на його основі.

В «Універсальному словнику української мови» читаємо: «Примусити – вимагати в когось виконання чогось незалежно від його волі» [78, с. 615]. Виходячи з цього визначення і орієнтуючись на численні форми і засоби примусу в педагогічній комунікації, можна назвати деякі прийоми: наказ, категорична вимога, нагадування, попередження, заборона, осуд громадськістю, попередження про притягнення до дисциплінарної або судової відповідальності і накладення дисциплінарних стягнень і т. ін. У певному сенсі навіть режим життя і праці в школі, встановлений порядок у взаєминах, критика і самокритика, організація змагання мають деякі елементи примусу. Як бачимо, метод примусу містить ідею руху і порядку.

Очевидно, що заходи адміністративного впливу в різних формах у практичному житті застосовуються набагато частіше і до більшого кола учнів, ніж про це говориться сьогодні. Крім того, кожна форма примусу сприймається різними людьми по-різному. Так, абсолютна більшість людей сприймає наказ як необхідний засіб управління, тому для них наказ є не формою примусу, а лише формою управління. Попередження, нагадування, заборона використовуються найчастіше як профілактичні заходи. Іноді ж ці прийоми застосовуються як заходи примусу, спрямовані проти повторення того чи іншого вчинку. Однак зловживати розмовами, попередженнями, нагадуваннями і заборонами в жодному разі не можна, тому що це може призвести до негативних результатів, у використанні цих та інших прийомів яскраво проявляється діалектичність методу примусу.

За порушення вимог дисципліни і громадського порядку учні можуть зазнати певних стягнень і покарань. На жаль, покарання як виховний прийом залишається проблематичним як в теоретичному, так і в практичному плані. Зрозумілим є одне, що не можна ототожнювати весь метод примусу з однією з його форм – покаранням. Існують різні точки зору на покарання:

- будь-яке покарання – зло, а зло ніколи не народжує добро. Погодитися з цим твердженням не можна;
- покарання – виняткова міра, що застосовується після того, як всі інші методи впливу на учня вичерпані і не дали позитивних результатів. Наявність покарання вважається сигналом неблагополуччя;
- карати найлегше – треба вміти виховувати! Така найпоширеніша настанова у теорії педагогіки. Покарання виховує раба, а тому воно не може бути оголошеним природною мірою виховання. Нам потрібні творчі особистості, а не люди голого послуху – наполегливо стверджують противники будь-якого покарання.

Як бачимо, різноманіття теоретичних підходів і ще більш широка практика використання методу примусу показує всю складність, діалектичності цього методу. Одна з причин неувagi до проблеми методу примусу, на нашу думку, полягає в помилковому зведенні цього методу до покарання, чому є своє пояснення в багатовіковій педагогічній практиці. І хоча Ф. Квінтіліан одним із перших сформулював основні методи майбутньої науки педагогіки і застерігав від надмірної вимогливості вчителя, різко виступав проти побоїв, кажучи: «Таке покарання мені здається підлим ...» [20, с. 452], проте педагогічна практика протягом багатьох століть застосовувала фізичні покарання учнів.

Панування християнської церкви з її догмами посилювало сімейні та шкільні звичаї, що виражалися найчастіше в правилі: «Вуха хлопчика – на спині його». Західноєвропейський авторитарний підхід до виховання цілком відповідав домострою, коли вважалося, що переважно через біль і страх, через профілактичну і очисну прочуханку, а іноді і через катування, ламання ребер можна прийти до благочестя і слухняності.

Перехід людства до капіталістичної суспільно-економічної формації призвів до деякої зміни поглядів на фізичні заходи покарання, але породив інші

форми примусу, що виражаються в моральних розправах: окрик, образа, погроза, підозрілість, постійна недовіра, нагляд, виснажлива напруженість у взаєминах учителів, батьків і дітей, вимоги беззастережного послуху і безкомпромісність у вчинках і т.ін.

Бачачи згубність такого несправедливого підходу у вихованні дитини, багато педагогів цієї епохи наполягали на застосуванні гуманних методів, які сприяють вихованню повноцінної людини, ці гуманні методи передбачають істинний авторитет вчителів і батьків, опору на переконання і взаєморозуміння. Але без оглядна гуманність, виявляється, має і негативну сторону: діти виростають деспотичними, а молоде покоління починає тероризувати, викликати страх у дорослих. Тому гуманні методи не тільки виключають, але і припускають необхідну твердість, тобто застосування методу примусу, щоб підготувати дітей до стійкого перенесення труднощів, страждання, сформувати у них готовність до боротьби, з одного боку, а також милосердя, шанобливого ставлення до інших людей, з іншого. Відсутність твердості може зіпсувати кілька поколінь людей, як це сталося в США, де авторитетні рекомендації з виховання дітей доктора Б. Спока призвели до того, що в життя вступили люди, нездатні до боротьби за існування.

Від початку ХХ століття у нашій країні були внесені істотні корективи у використанні в педагогічній практиці методів переконання і примусу. Була зроблена спроба так побудувати стосунки між учителем і учнями, де не було б жодного примусу. Але як ми вже знаємо, з цього нічого не вийшло тому, що порушувалися природні відносини молодших і старших, виникали суперечності між учнівськими організаціями та шкільними працівниками, що призводило до численних конфліктів і до невиправданої боротьби, до потурання учням у навчанні і вихованні.

Непотрібна м'якотілість призводила до негативних відносин і виражалася в грубості, передражнюванні, у нагородженні вчителів образливими прізвиськами, в їх обмані, поганій дисципліні і т.ін. З цього складного становища потрібно було шукати вихід. Зусиллями А. С. Макаренка був створений комплекс виховних впливів, де разом з переконаннями використовувалися і стягнення. Він писав: «Покарання – це не тільки право, а й обов'язок у тих випадках, коли покарання необхідне» [36, т. 5, с. 156].

Постійна ескалація у використанні методу примусу в 30-ті роки, а потім під час Другої світової війни і в післявоєнний період, всупереч рекомендаціям прогресивної педагогіки, призвела до применшення методу переконання на практиці (на словах метод переконання залишався найважливішим), а школу перетворила в напівказармову організацію. Саме в ці роки з'явився термін «опір» виховним впливам з боку учнів.

Однак педагогічна практика показує, що небажання – лише крайній захід опору, а примусом ми користуємося набагато частіше, щоб змусити учнів робити так, як того вимагає етика, правила поведінки, режим праці та відпочинку, розпорядок навчання, вимоги до рівня освіти і т. д. Крім того, виховання є процесом, який обходиться найчастіше без екстремальних заходів і

має на меті планомірне або ситуативне управління діяльністю та поведінкою вихованців, щоб сформувати у них необхідні установки, переконання, почуття і звички поведінки. І нарешті, у виховній практиці ми іноді зустрічаємося з фактами несвідомої, імпульсивної поведінки і вчинків учнів, що говорить про переважання почуттів над волею і свідомістю в суворо визначених ситуаціях.

Таким чином, в певні історичні періоди розвитку суспільства на перший план висувалися методи примусу, покарання, потім нам подаються певні поступки методу переконання, хоча навіть у періоди, де метод переконання проголошувався провідним і головним, у вихованні переважали прийоми методу примусу. Уважаємо, ідеальною може стати перевага у використанні методу переконання в органічній єдності з методом примусу.

Для поглибленого розуміння проблеми примусу необхідно розрізнити поняття: «насильство», «примус» і «покарання». Незважаючи на те, що насильство фактично панувало в школі протягом століть, воно не знаходило явного відображення і не часто аналізувалося в теоретичних дослідженнях: аж до наших днів. В «Універсальному словнику української мови» подано таке визначення насильства: 1. Застосування фізичної сили до кого-небудь. 2. Застосування сили для здобуття чого-небудь; примусовий вплив на когось [78, с. 484]. Щодо тлумачення методу примусу, треба йти не від умоглядних уявлень про навчання і виховання прийдешнього покоління, а від реалій життя. А вони такі, що ми щодня, щогодини зустрічаємося, застосовуємо самі і відчуваємо на собі різні методичні прийоми примусу. Нас змушують щось зробити обставини життя, моральні норми суспільства, інші люди і дуже часто ми себе самі примушуємо до конкретних справ.

У навчально-виховній роботі часто-густо учитель, викладач на словах визнає провідну роль методу переконання, а на практиці краще використовувати заходи, прийоми примусу. Парадокс полягає в тому, що широке застосування методу примусу у виховній діяльності не знаходить теоретичного обґрунтування в педагогіці. Сам термін «примус» обходиться авторами більшості навчальних посібників, монографій і статей із педагогіки. Усе це призвело до стагнації, застою всієї педагогічної думки. Усе вищевикладене говорить про те, що необхідно внести ясність у трактування методу примусу. Якщо цього не зробити, то така плутанина остаточно підірве довіру до педагогіки.

Можна зробити деякі висновки:

- методи переконання і примусу в педагогічній комунікації необхідно використовувати творчо і в комплексі. Кожен акт переконання потенційно містить у собі елементи примусу, якщо реальні вчинки дуть урозріз із встановленими моральними нормами поведінки і діяльності. І навпаки, кожен акт примусу базується на переконанні, призводить до усвідомлення, критичного осмислення своєї поведінки;
- у педагогічній науці найбільш розроблено рекомендації щодо використання методу переконання, тоді як метод примусу ще чекає

теоретичного дослідження в комплексі з основними виховними прийомами;

- у період розвитку демократії в нашому суспільстві необхідно постійно уточнювати критерії дисциплінованості учнів і творчо застосовувати всі методи, прийоми, правила і засоби педагогічної комунікації, не допускаючи шаблону і формалізму, щоб поведінка і діяльність учнів розвивалася в світлі загальнолюдських моральних цінностей;
- у педагогічній комунікації провідну роль відіграють численні прийоми і способи методів переконання і примусу в сукупності з методами вправлення, прикладу та заохочення, які застосовуються в специфічному педагогічному середовищі. І тільки вдосконалення комунікативної майстерності вчителя допоможе уникнути згубної одноманітності. Можна припустити, що в міру розробки проблем виховання у педагогічній комунікації, будуть зменшуватися випадки невмілого використання системи методів виховання. Для цього необхідно провести інвентаризацію всього арсеналу форм, прийомів і методів управління педагогічної комунікації. На основі цього можна буде створити «банк» управлінських ідей, передових технологічних прийомів і способів педагогічної комунікації.

Управління завжди пов'язане із застосуванням певних методів і прийомів впливу на людей. Простий перелік цих методів і прийомів у поєднанні з різноманітними (життєвими) ситуаціями переконує в його невичерпності. І в цьому морі випадковостей педагог повинен вміти орієнтуватися, швидко оцінювати обставини і майже автоматично реагувати на дії і вчинки своїх учнів.

Щоб внести в цей складний і динамічний процес пошуку і оптимального використання методів і прийомів виховного впливу, необхідно, на наш погляд, познайомити майбутніх вчителів із «банком». Цей процес ознайомлення буде набагато ефективнішим, якщо студенти дізнаються, які методи і прийоми воліють використовувати вимогливі, принципові, справедливі, дбайливі, поважні, тактовні й авторитетні вчителі.

З метою створення «банку» різноманітних виховних впливів вчителя ми використовували педагогічну літературу, де ці прийоми були офіційно зафіксовані, і де хоча б частково розкривалася проблема технології виховного процесу, а також спостереження студентів, які проходили практику. У результаті узагальнювальної роботи ми отримали можливість скласти перелік прийомів виховання учнів. Усі зібрані прийоми ми об'єднали під основними методами виховання.

Побудова теоретичних, методологічних і технологічних основ можлива при поєднанні суб'єктивних, якісних описів педагогічних явищ із суворою, об'єктивною і кількісною їх оцінкою. При визначенні коефіцієнта рангової кореляції ми погодили, що коефіцієнти від 1 до 0,80 мають високу залежність, від 0,79 до 0,60 – середню, а нижче 0,60 – низьку залежність розрахованих величин. У результаті такого припущення ми отримали наступні прийоми:

- вимогливість, як властивість особистості вчителя, показала високу кореляційну залежність від дбайливості /0,80/, тактовності /0,82/, опори на особистий досвід учнів /0,81/, оцінки діяльності інших людей /0,81/, від наснаги, спонукання учнів напружити сили /0,80/, від тренування, від вимоги щодо з'ясування і вироблення звичок, від використання наказу, від прояву презирства до вчинку учня /0,80/, від впливу через громадську думку, від використання засудження, від попередження, застереження, нагадувань обов'язків, від вимоги і категоричної вимоги /0,81/, від прояву обурення /0,82/. Менш помітна виявилася кореляційна залежність вимогливості від опори на почуття /0,54/, використання різних заохочень /0,44–0,51/. Решта прийомів застосовуються вимогливими вчителями із середньою частотою;
- при аналізі залежності принципності вчителя від використання ним виховних прийомів виявилось, що коефіцієнт рангової кореляції у жодному випадку не досяг високих результатів. Це говорить про те, що принципність, як якість особистості вчителя, недостатньо чітко проглядається у педагогічній комунікації.

Цей висновок можна підтвердити ще й низьким коефіцієнтом рангової кореляції з проявом турботи /0,59/, із співпереживання і допомогою /0,46/, з багатьма прийомами методу заохочення /від 0,40 до 0,57/, з погрозами /0,56/, що в принципі узгоджується з повсякденним неприйняттям високої принципності і вимогливості в педагогічній діяльності;

- справедливість показала високу кореляційну залежність у практичному використанні вчителями. Це говорить про те, що справедливість однаково важлива як при переконанні, так і при використанні прийомів у методах заохочення, прикладу, вправлення і примусу. Хочеться відзначити, що використання заходів покарання має слабку залежність від справедливості /від 0,40 до 0,56/, тобто справедливі вчителі рідко звертаються до прийомів покарання;

- дбайливість, як властивість особистості вчителя, знаходиться в складній залежності від застосовуваних прийомів виховання. Виявилось, що ця властивість має високий коефіцієнт рангової кореляції. Безпосередньо вона залежить від тактовності /0,85/, звернення до особистого досвіду учнів, оцінки діяльності учнів, залучення їх до активної діяльності, пропаганди навчання відмінників /0,83/, трохи нижча залежність зафіксована з проявом умінь там, де є інтерес в учнів, від прийомів переконання словом, при зверненні до прийомів в методі примусу, де яскраво проявляються відносини вчителя до діяльності і вчинків учнів, щоб спрямувати їх на позитивні справи /від 0,80–до 0,82/;

- повага ще більше залежить від використання більшості прийомів виховного впливу, ніж дбайливість. Повага учнів не корелюється з використанням загрози і різних покарань /від 0,46 до 0,56/;

- справді провідну роль у педагогічній комунікації займає тактовність вчителя;

– авторитетність вчителя є найбільш складною і підсумковою властивістю, яка залежить від багатьох чинників. У нашому дослідженні виявилось, що це властивість не має великої кількості залежностей як високого, так і низького коефіцієнта рангової кореляції. Для високого авторитету характерна лише відсутність байдужості до людей /0,60/, будь-які незвичайні накази /0,58/, розігрування фарсу /0,54/, але необхідна висока вимогливість /0,80/, попередження /0,80/ і вплив на учнів через громадську думку /0,80/.

Результати нашого експерименту можуть стати основою для цілеспрямованого процесу підготовки студентів-майбутніх викладачів до оптимальної педагогічної комунікації. При обговоренні проблем керуючого впливу на інших людей неможливо обійтися без короткої характеристики конфліктних ситуацій, які доводиться вирішувати педагогу. Відомо, що керувати людьми і колективами безконфліктно неможливо, тому вчителю необхідно знати основні положення конфліктології – науки про витоки, причини, закономірності конфліктів і шляхи їх попередження та вирішення. На жаль, досліджень із конфліктології у нас не багато. Нам відомі роботи Гірника А. [15], Гетьманчук М. та Ткачук П. [28], Луцишин Г. [34], Пірена М. [53], Примуша М. [55], Слободянюка А. та Андрущенко С. [62], Тихомирової Є. та Постолюк С. [74] і деяких інших.

Заслужують на увагу праці зарубіжних авторів із конфліктології: Акофф Р. і Емері Ф. [2], Вудкок М. і Френсіс Д. [14], Карнегі Д. [26], Козер Л. [27], Котлер Ф. [30], Мескон М., Альберт М., Хедоурі Ф. [38] та інші.

При аналізі тературних джерел з конфліктології можна з'ясувати сутність, функції та класифікацію конфліктів, причини і витоки їх виникнення, шляхи, форми і стадії їх протікання і методи навчання вирішенню конфліктних ситуацій.

Конфлікт – це зіткнення, серйозна суперечність, суперечка або навіть фізичне насильство одних людей над іншими. З одного боку, конфлікт несе негативні переживання, а з іншого, конфлікт – рушійна сила будь-якого розвитку. Його уникнути важко, але саме життя можна покращити, зробити менш болючим, якщо ми навчимося попереджати виникнення конфліктів й успішно вирішувати, якщо вони вже виникли.

Конфлікти можуть бути: короткими і тривалими за часом, конструктивними і деструктивними, творчими і руйнуючими, трудовими і діловими, економічними і політичними, військовими і т. д. Педагогів, передусім, цікавлять внутрішньоособистісні, міжособистісні, групові, міжгрупові, міжнаціональні та інші конфлікти.

Конфлікт не є статичним, він може в будь-яку хвилину змінити свою основу, причини загострення або мотиви дозволу. Не претендуючи на повноту і глибину дослідження цієї проблеми, можна назвати основні витоки і причини виникнення конфліктів у наш час:

– загальна нестабільність у суспільстві, коли старі ідеали, відносини зруйновані, а нові ще не створені;

– майже повна відсутність теоретичного осмислення, узагальнення шляхів і способів вивчення, прогнозування та подолання конфліктів;

– слабка підготовка керівників, вчителів, вихователів, усіх тих, хто працює з людьми із вирішення конфліктів. Іноді виникає так званий «синдром маленького начальника», коли непомірні амбіції, презирство до людей дозволяє деяким керівникам відмовити у будь-якому, найпростішому проханні. Якби ми позбулися такого невігластва, багато конфліктів просто не виникли б, тому що застосовувалася б варіативність педагогічного впливу. У психолого-педагогічній літературі зустрічається такий факт: до 70% випадків, пов'язаних із грубістю з боку учнів, залежать від педагогів. Звідси висновок: чим більше варіантів педагогічного впливу перероблено, осмислено студентами в стінах навчального закладу, тим більше шансів на недопущення конфліктів, тим здоровішим буде психологічний клімат у колективі. У першу чергу, педагогові, керівнику необхідно позбутися агресивності, запальності, злостивості, оскільки ці якості говорять про профнепридатність до роботи з людьми;

– в управлінській, комунікативній діяльності проявляється залежність: чим більший колектив, тим ширші можливості для виникнення конфліктів. Звідси робимо висновок про те, що керівник, педагог повинен так побудувати свою роботу, щоб у колективі було не більше 12 осіб. Сучасні дослідження показують, що число 12 – оптимальна кількість учасників, при якій можна реалізувати ефективне управління, навчання і виховання;

– причинами багатьох конфліктів є недостатнє вивчення керівниками, педагогами сильних і слабких сторін своїх вихованців і колег. Проголошені в педагогіці особистісний та індивідуальний підхід у вихованні поки реалізується незадовільно. Щоб трохи просунутися вперед, педагогові потрібно не просто теоретично знати, але, головним чином, вміти застосовувати численні методи і прийоми вивчення особистості і колективу, починаючи від елементарних спостережень, застосування валідних тестів і закінчуючи використанням різних нетрадиційних методів. Усе це необхідно, тому що більшість неприємностей і конфліктів відбувається через непорозуміння, незнання і відчуження людей;

– у виникненні ряду конфліктів винні старі звички і стереотипи виховання. Серед них можна назвати вимоги до особистості працювати, вчитися з революційним розмахом, з використанням жорстких методів, коли мета досягається ривком і поривом, а то і самопожертвою. Усе це призводило до штурмівщини і, як результат, до низької якості навчання і роботи. У педагогіці міцно утверджується стереотип підготовки учнів до «світлого майбутнього», коли накопичені знання і вміння знадобляться лише при вступі у «доросле життя». Але дитина живе сьогодні, вона ще не здатна зазирнути в завтра, і всі наші добрі наміри пропадають даремно, якщо ми не переконали, що той чи інший навчальний предмет потрібен людині сьогодні, що він цікавий і корисний для розумового, морального або естетичного розвитку. Тут знову ж потрібен варіативний підхід: дати дитині можливість самій вибрати те, що їй цікаве і потрібне. Зараз важливо з дитячого садка, зі шкільної лави привчати дітей до неквапливої, розміреної, планомірної і забезпеченої, з точки зору

сучасної організації та технології, навчально-виховної роботи. А у вихованні доцільно орієнтувати учнів на самовиховання, акуратність, пунктуальність та обов'язковість.

Якщо спробувати уявити конфлікт у вигляді формули, то виходить наступне:

КОНФЛІКТ = КОНФЛІКТНА СИТУАЦІЯ + ІНЦИДЕНТ

Конфліктна ситуація може існувати задовго до конфлікту, вона може бути короткою або розтягнутою в часі, виходячи, наприклад, з механізмів симпатії і антипатії, але щоб виник конфлікт, потрібен інцидент (поштовх, випадок), який відразу виявить позиції сторін конфлікту. При цьому пошук правильного рішення у конфлікті відбувається через зіткнення різних точок зору, різних позицій.

Як назвати учасників конфлікту? Поняття «вороги» у педагогічній діяльності не підходить, «супротивник» – лише частково відображає різні оцінки, погляди і позиції сторін, але найкраще для позначення учасників конфлікту підходить слово «опоненти», коли сторони поставлені в рівні умови і цілі їх діяльності в основному збігаються. Вживаються також такі поняття як «партнери», «компаньйони», коли кожен учасник намагається залучити іншого до взаємовигідного рішення і згоди.

Будь-який конфлікт складається із низки елементарних ситуацій: учні часто роблять не так, як вимагає вчитель, говорять не те, що хоче педагог. У цьому плані велике психічне напруження у педагогів викликають важковиховувані не тільки діти, а й дорослі. Вони з цілого ряду причин частіше, ніж пересічні люди, є учасниками різних конфліктів.

Конфліктна ситуація майже завжди завдає нам неприємних переживань, викликає гострі емоції. Під час конфлікту порушуються нормальні взаємини, спостерігається втрата психічної рівноваги, «у всіх конфліктах головне полягає в тому, щоб приборкувати свою уяву, геть відкинути розфарбовування пережитих образ, принижень, у тому числі, якщо, звичайно, вони мають під собою реальні підстави» [16, с. 121].

У конфліктології, якщо її розглядати з позиції педагога, вивчається і використовується ряд нових понять і їх співвідношення. Так, студенти та вчителі шкіл іноді плутають поняття «конфліктна ситуація» і «педагогічна ситуація». Останнє означає появу якихось складнощів у роботі педагога з учнями. Наприклад, на заняттях з фізичної культури хлопчик з надмірною вагою ніяк не хоче виконувати вправу, ніякі вмовляння «спробувати» не діють і тільки тоді, коли буде знайдений найбільш прийнятний варіант спеціальних умов, хлопчик із задоволенням відпрацює необхідні елементи. З такими «педагогічними ситуаціями» вчитель стикається майже кожного уроку, щохвилини, але вони не ведуть до конфліктів, тому що педагог легко знаходить компромісне рішення і спільна діяльність триває.

Результативність у вирішенні педагогічних ситуацій важко прогнозувати, зважаючи на численність чинників, багатоваріантність умов і часом непередбачуваність поведінки і дій сторін-учасниць. Тому, щоб уникнути

болісного шляху «проб і помилок», вчителя треба озброїти педагогічними вміннями у вирішенні хоча б типових педагогічних ситуацій. Певні рецепти-рекомендації, звичайно, не універсальні і найчастіше описуються суб'єктивно. При цьому вони мають певну цінність для молодого вчителя із створення свого педагогічного кредо. Можна зробити такий висновок: нам потрібні курси, тренінги з конфліктології не тільки для студентів-майбутніх вчителів, а й для всіх працівників освіти.

Висновки:

1. Щоб налагодити педагогічну комунікацію з урахуванням світових стандартів у народну освіту, школі потрібен менеджер, а кожен педагог повинен володіти добре розвиненими властивостями керівника комунікативності, для цього йому мало знати основні етапи управлінської діяльності, йому ще необхідно свою комунікативність поєднувати з прагненням оптимально використовувати методи і форми навчання і виховання.

2. У роботі вчителя, викладача багато привабливого, але їх діяльність також пов'язана зі сформованою проблемою, де часом неможливо передбачити позитивні результати. Щоб оптимізувати цей процес, педагогу необхідно оволодіти вміннями саморегуляції свого психічного і фізичного стану. Крім того, педагогу потрібно вміти виявляти сильні і слабкі сторони своїх організаторських і комунікативних здібностей та корегувати свої дії відповідно до ситуації, що склалася.

3. Педагогічний вплив на учнів реалізується, головним чином, при наведенні встановленого порядку і дисципліни в колективі. Плавний шлях впливу на інших людей лежить через переконання, знайомство з численними прийомами якого додасть оптимальну спрямованість у педагогічній комунікації. Плутанина в теоретичному осмисленні та практичному використанні методів примусу і покарання призводить до стагнації виховної роботи.

4. Необхідно провести інвентаризацію всього арсеналу форм і методів, прийомів і способів управління педагогічною комунікацією і на її основі створити «банк управлінських ідей», передових прийомів і методів у навчально-виховній роботі, в тому числі за рішенням типових педагогічних і конфліктних ситуацій.

3.6. Виклики комунікації в освіті в умовах відкритого інформаційного суспільства

В умовах науково-технічного прогресу та розвитку новітніх засобів комунікації галузь телекомунікацій набуває ознак стратегічно важливої сфери діяльності, оскільки віртуалізація багатьох суспільних відносин, що актуалізується останнім часом, є перспективним напрямком розвитку суспільства, зокрема і українського, що особливо важливо на етапі європейського вектору розвитку України.

Телекомунікаційна галузь має низку особливостей, які зумовлені інноваційним характером діяльності та цільовим ринком, що стрімко розвивається; активним впливом конкурентів; унікальністю продукту і умовами його споживання (як правило у момент надання) та ін. Галузь інформації та телекомунікацій не ізольована від інших. Скоріше навпаки, її розвиток позначається на інших сферах суспільно-економічного життя, і у багатьох випадках обумовлює розвиток фінансового сектору економіки, електронної комерції, інструментально забезпечує бізнес-процеси міжнародних відносин у глобальному економічному середовищі, оперативний зв'язок та передачу даних. Ринок телекомунікацій – ефективний інструмент розвитку суспільства в цілому. За даними Державної служби статистики, в Україні функціонує 14515 телекомунікаційних підприємств [24].

Проблемам розбудови інформаційного та телекомунікаційного ринку України присвятили свій науковий пошук В. О. Кулаков, В. О. Щербельська, М. Гончар, П. Чернишов. Проте, враховуючи великий внесок указаних вчених та науковців залишаються актуальними та невирішеними проблемні питання тенденцій розвитку телекомунікаційного простору України у контексті побудови інформаційного суспільства.

Метою нашого дослідження є вивчення стану ринку телекомунікаційних послуг в Україні, визначення тенденцій його розвитку, опис основних проблем, з якими стикаються телекомунікаційні підприємства.

Стратегічне значення якісного розвитку телекомунікацій обумовлюється необхідністю:

- по-перше, інтеграції України у світовий глобальний інформаційний простір (особливе значення має розвиток та впровадження інтегрованих мультисервісних мереж, покликаних забезпечити якісну передачу всіх видів трафіку);
- по-друге, забезпечення необмеженого та надійного доступу користувачів до інформаційних ресурсів та спеціальних програмних інструментів різних мереж;
- по-третє, створення технологічних умов мобільності користувачів телекомунікаційних послуг у всіх сферах суспільного життя в умовах динамічності глобального середовища.

Відповідно до Державного класифікатора видів економічної діяльності ДК 009:2010, у секції J «Інформація та телекомунікації» виокремлено розділ 61 «Телекомунікації (електрозв'язок)» [18], до якого включено «діяльність із надання телекомунікаційних та інших супутніх послуг, таких як передавання голосових, текстових, звукових або відеоданих» [18]. Поділ економічної діяльності здійснено на основі типу задіяної інфраструктури, що дозволило структурувати її за групами та підгрупами, наведеними у таблиці 1.

Таблиця 1.

Групи та підгрупи видів економічної діяльності, зазначеної у розділі 61 «Телекомунікації (електрозов'язок)» секції J «Інформація та телекомунікації» (представлено на основі [18])

<i>Шифр групи, класу</i>	<i>Назва групи, класу</i>
61.1 (61.10)	Діяльність у сфері проводового електрозов'язку
61.2. (61.20)	Діяльність у сфері безпроводового електрозов'язку
61.3. (61.30)	Діяльність у сфері супутникового електрозов'язку
61.9. (61.40)	Інша діяльність у сфері електрозов'язку

Вивчення розвитку та обсягів діяльності у досліджуваній галузі економіки проводилося на підставі аналізу інформації Державної служби статистики України щодо секції J «Інформація та телекомунікації», що дозволило встановити співвідношення показників розвитку даної галузі із загальними тенденціями розвитку економіки України, сформуванню комплексне розуміння галузевих особливостей та тенденцій, а також скерувати подальший науковий пошук на обґрунтування шляхів розв'язання виявлених проблем.

Так, серед усієї кількості суб'єктів господарювання у досліджуваній галузі економіки 11,7 % склали юридичні особи. Це свідчить про наявність значної кількості дрібних посередників (у понад 102,5 тис. фізичних осіб-підприємців даної галузі працює лише 6,2 тис. осіб), здрибнення бізнесу в цілому. Негативним аспектом даної тенденції є те, що таких суб'єктів господарювання складніше контролювати на предмет дотримання чинного законодавства у сфері телекомунікацій. Наприклад, у сфері надання широкопосмугового доступу до мережі Інтернет дана проблема виявляється у тинізації діяльності постачальників таких послуг. О. Животовський зауважує, що «сьогодні постачальники послуг утримують невисокі ціни або за рахунок низької якості, або за рахунок явного порушення законодавства, <...> невеликі гравці працюють у «сірій зоні» [3]. При цьому розвиток даного ринку він вбачає у додатковому інвестуванні технологічних процесів та консолідації гравців ринку, а також у зниженні бар'єрів входження на ринок, спрощенні умов діяльності постачальників послуг.

Значна частка у доходах від реалізації належить великим підприємствам досліджуваної галузі, що можна пояснити, по-перше, розвинутою технічною інфраструктурою, налагодженою клієнтською базою, а не великою кількістю персоналу, оскільки розподіл чисельності найманих працівників за кожною категорією підприємств приблизно рівномірний.

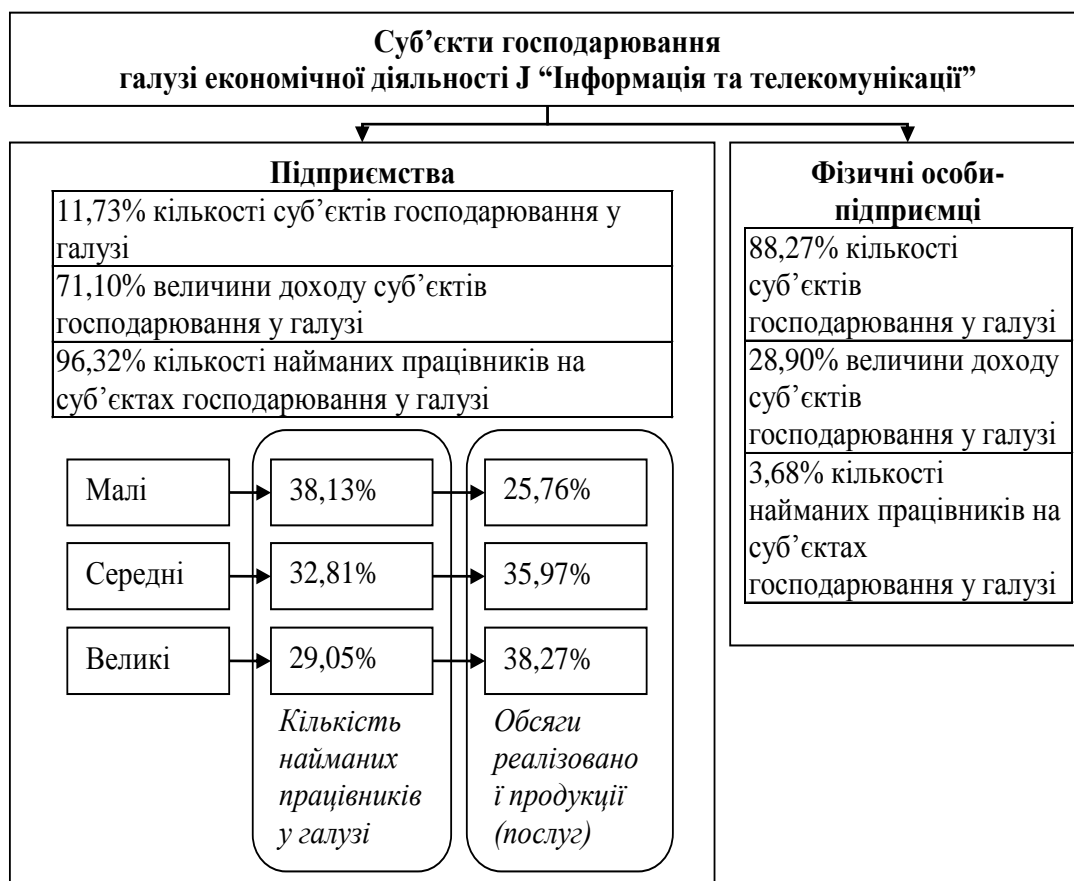

Рис. 1. Показники діяльності суб'єктів господарювання у галузі інформації та телекомунікацій

Не зважаючи на те, що підприємства складають лише 11,73 % загальної кількості суб'єктів господарювання у досліджуваній галузі, на них припадає 71,10 % величини отриманого доходу та 96,32 % найманих працівників, що посилює соціально-економічне значення їх діяльності в економіці України.

За даними Державної служби статистики України, найбільшу питому вагу у доходах від надання послуг пошти та зв'язку протягом 2012-2019 рр. складали доходи від надання послуг мобільного зв'язку (в середньому 71,47 %), а також від надання послуг телефонного зв'язку (в середньому 16,20 %).

На основі наведеної інформації до основних видів телекомунікацій, що наразі набувають розвитку (у порядку зменшення частки в доходах від надання послуг) слід віднести:

- послуги мобільного зв'язку;
- послуги стаціонарного (дротового) зв'язку;
- послуги передачі даних (data-послуги) та послуги широкопasmової передачі даних та доступу до мережі Internet.

Значна частка доходів від надання послуг мобільного зв'язку пояснюється зростанням кількості абонентів мобільного зв'язку в цілому по Україні: у 2018 р. така кількість складала 60720,1 тис. порівняно з 55576,5 тис. у 2014 р. (тобто зросла на 9,2 %). Поглиблений аналіз тенденцій такого

зростання (рис. 2) вказує на різке уповільнення темпів щорічного зростання числа абонентів мережі Інтернет з майже 50 % до менш ніж 20 %.

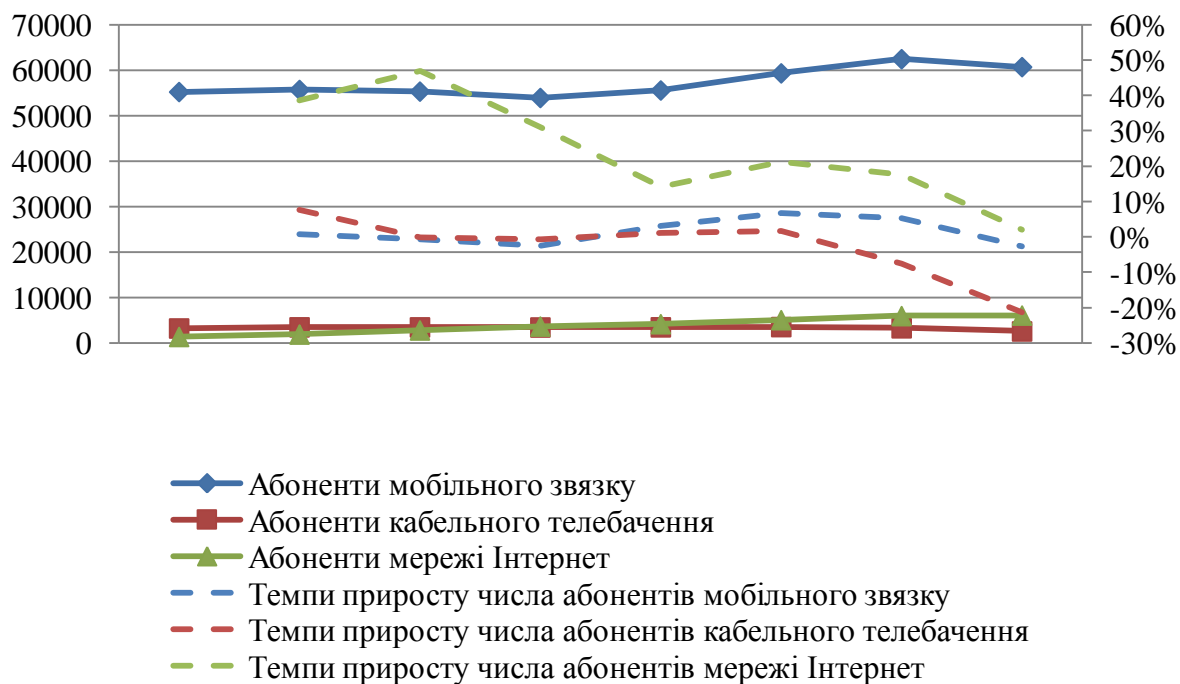

Рис. 2. Динаміка чисельності та темпів приросту абонентів основних видів телекомунікаційного зв'язку за період 2011-2018 рр [4]

Сталим та відносно стабільним залишається щорічний приріст числа абонентів мобільного зв'язку, втім зменшується число абонентів кабельного телебачення. Такий перерозподіл числа абонентів між різними видами телекомунікаційних послуг можна пояснити впровадженням багатьма операторами мобільного зв'язку пакетних пропозицій із доступом до мережі Інтернет його використанням, зокрема, для перегляду телевізійних програм та он-лайн інформаційних ресурсів.

Слід також вказати на постійне зростання питомої ваги доходів від надання комп'ютерного зв'язку, що пов'язано з розвитком Інтернет-комунікацій та розширенням кола споживачів послуг доступу до мережі Інтернет, а також переходом до нових сучасних Інтернет-технологій. За даними досліджень, проведених компанією «ЕКСПЕРТО-КРЕДЕ», «важливим визначником попиту на нові види й обсяги телекомунікаційних послуг є Internet, <...> пропозицію визначатимуть, насамперед, технології, за якими у найближчій перспективі буде реалізовано ядро телекомунікаційних мереж: Internet, асинхронний режим передавання даних (ATM), синхронні цифрові ієрархії SDH, волоконна оптика з дедалі більшим ущільненням каналів (WDM та DWDM) та бездротові мережі передавання даних (як стільникові мережі третього покоління, так і ширококутні радіосистеми Wi-Fi, WiMAX, LTE тощо. Такі процеси обумовлені не тільки глобалізацією суспільних процесів та інформаційного середовища, а й появою концептуально нових видів телекомунікаційних послуг, розвитком

мультисервісності, значним зростанням попиту на нові види телекомунікаційних послуг для мобільних пристроїв.

Якщо вести мову про тенденції розвитку даного сектора економіки, то його багато в чому формують найбільші гравці телекомунікаційного ринку. З огляду на це важливо вивчити їх позиціонування на вітчизняному та зарубіжних ринках телекомунікацій. За даними Рейтингу «ТОП-500 компаній Центральної та Східної Європи» (до якого увійшли три телекомунікаційні компанії – «МТС», «Київстар» та «Укртелеком»), складеного консалтинговою компанією «Deloitte», Підтвердженням сильних позицій вказаних компаній на ринку телекомунікацій є включення їх і до національних рейтингів. Їхні показники подані у таблиці 2.

Таблиця 2.

Рейтинг вітчизняних компаній сектору телекомунікацій (за даними рейтингу ТОП-500 Компаній Центральної та східної Європи та рейтингу «200 найбільших компаній» за версією Forbes Україна [5,6]

Компанія	за даними рейтингу ТОП-500 Компаній Центральної та східної Європи	за даними рейтингу «200 найбільших компаній» за версією Forbes Україна
	Місце	Місце
Київстар	144	19
MTS Україна	214	29
Укртелеком	394	42
Астеліт	В рейтингу не представлена	84

Відповідно до Закону України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» органом державного регулювання у сфері інформатизації є національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації, яка утворюється відповідно до Закону України «Про телекомунікації» [58].

Як зазначає, О. Животовський, голова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації (НКРЗІ), «в Туреччині ARPU (середня виручка на одного абонента в місяць) складає \$10, в Європі вище, в Україні – \$3». На його думку, вітчизняні оператори мобільного зв'язку прагнуть підвищити даний показник, проте не за рахунок зростання вартості послуг для усіх абонентів, а за рахунок пропозиції додаткових послуг у вищих цінових категоріях.

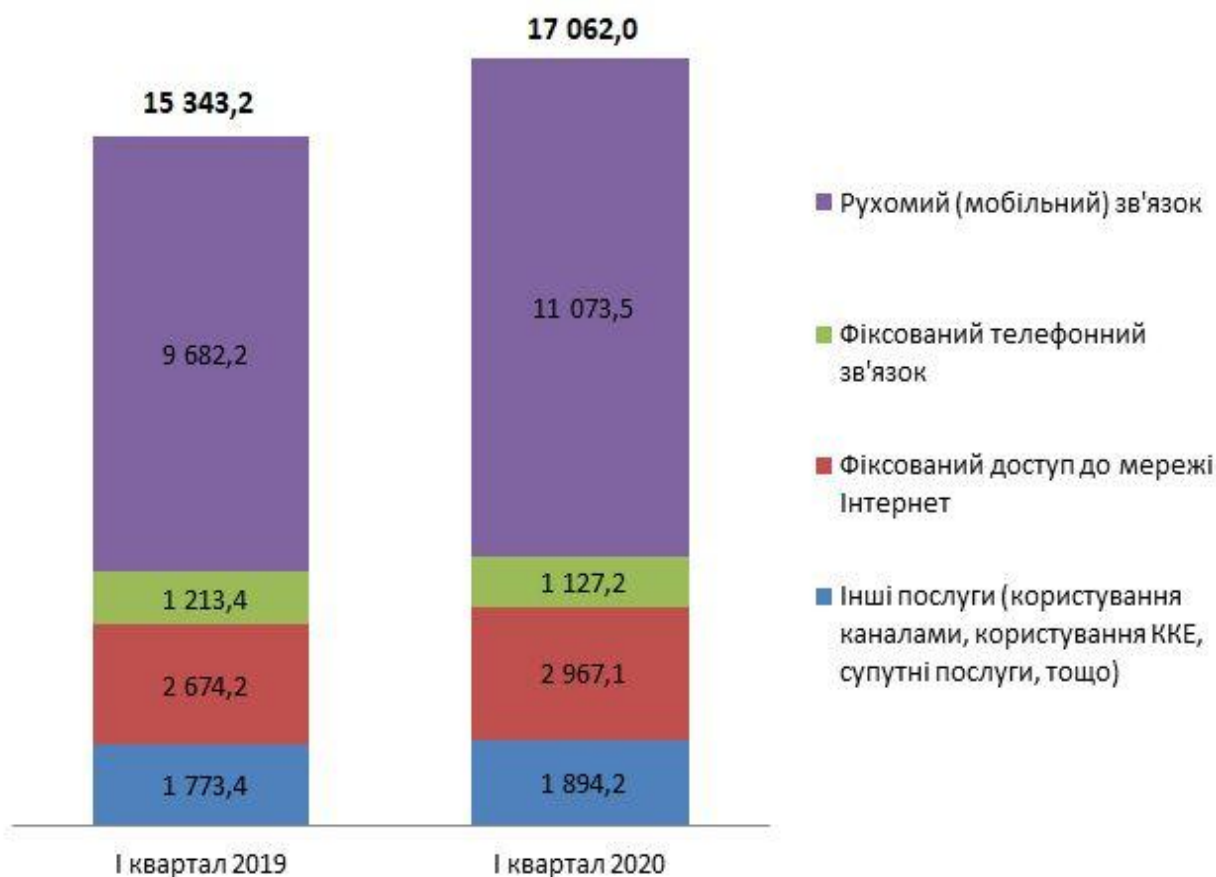
Загальні тенденції розвитку сфери телекомунікацій у контексті кількісних показників розвитку галузі зв'язку, за даними Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації, наведено у таблиці 3.

Сьогодні мобільний сектор продовжить залишатись у центрі уваги збільшуючи попит на широкосмгову мобільну мережу, нові мобільні пристрої та зростання m-додатків та послуг. Мобільні пристрої та смартфони не лише перетворили особисту комунікацію, але й підвищили продуктивність бізнесу та зробили революцію в нашому суспільстві.

Таблиця 3.

Стан ринку телекомунікаційних послуг у 2020 року в цифрах (за даними Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації [8])

Структура доходів телекомунікаційних послуг, млн грн

За результатами дослідження даних Державної служби статистики сформульовано основні тенденції розвитку мобільних комунікацій та фіксованої телефонії в Україні (табл. 4).

Таблиця 4.

Основні тенденції розвитку мобільних комунікацій та фіксованої телефонії в Україні (узагальнено на основі [63, с. 29, 32])

№ з/п	Тенденція	Передумови
1	Зростання рівня проникнення мобільного зв'язку на ринок за рахунок абонентів з	Підвищення попиту на мобільний зв'язок, значні обсяги продажу мобільних телефонів на дві SIM-картки, підвищення

	декількома SIM-картками	частки мобільних продуктів у повсякденному попиті
2	Уповільнення темпів зростання доходів мобільних операторів	Стабілізація попиту на голосові послуги, поступове зниження вартості хвилини практично у всіх учасників ринку
3	Середній дохід з одного абонента невинно знижується	Значна цінова конкуренція, відсутність цілої платформи сервісів, які можна розвивати лише на базі широкосмугової передачі даних
4	Вихід мобільних операторів на ринок фіксованого доступу	Розширення попиту на послуги домашнього доступу, заохочення абонентів мобільними послугами доступу в Інтернет
5	Нульові тарифи мобільних операторів	Непродумана цінова політика операторів щодо зниження тарифів призвела до збільшення трафіку за відсутності зростання доходів від голосових послуг

Так, за даними міжнародного консалтингового агентства «iKS-Consulting», «основною тенденцією на ринку фіксованого телефонного зв'язку в Україні в останні роки є зниження як показників рівня доходу, так і кількість користувачів основних телефонних апаратів» [77].

Щодо перспектив розвитку ринку телекомунікацій П. Чернишов зауважує: «Ми вважаємо, що в Україні – великий відкладений попит на послуги мобільної широкосмугової передачі даних, і за умови появи нових технологій варто очікувати значного зростання» [63, с. 31]. Так, за результатами досліджень вказаного вище агенства, «рівень проникнення широкосмугової передачі даних в Україні перевищив 39 %, підключено 6,54 млн. приватних абонентів» (причому понад 85 % із них – домогосподарства), а обсяги надання таких послуг сягнули відмітки у 1441 млн. грн. [79]. Проте, виходячи з приведених у даному дослідженні даних, слід констатувати зниження темпів щорічного зростання таких показників.

Сталим та відносно стабільним залишається щорічний приріст числа абонентів мобільного зв'язку, однак зменшенням характеризується число абонентів кабельного телебачення. Такий перерозподіл числа абонентів між різними видами телекомунікаційних послуг, ми можемо пояснити впровадженням багатьма операторами мобільного зв'язку пакетних пропозицій із доступом до мережі Інтернет, його використанням в тому числі для перегляду телевізійних програм та он-лайн інформаційних ресурсів.

Мобільні інформаційні технології і велике інтернет-покриття дозволяють зв'язуватися з людьми в будь-якому місці і в будь-який час доби. У деяких випадках вони змушені відповідати на електронні листи і повідомлення під час свого перебування з родиною, походу по магазинах або заняття спортом. Це може привести до сварок, непорозумінь і втоми, що є величезним стресом.

Тим не менше, немає ніяких сумнівів в тому, що інтелектуальні машини і їх похідні є дуже корисними. З їх допомогою можна в електронному форматі зберігати великий обсяг даних. Таким чином, для документів, презентацій, доповідей, книг, комп'ютерних ігор, пісень і фільмів не потрібна папір, упаковка, полки, пристрої та спеціальні приміщення. Крихітний гаджет - незамінна річ для подорожей і ділових поїздок. Крім того, хмарні технології дозволяють зберігати і управляти мільйонами документів дуже ефективним чином. Традиційні підприємства стають все більш віртуалізованими, їх прибутковість і безпеку стабільно зростають.

Крім того, соціальні мережі, чарти і месенджери забезпечують швидке спілкування і обмін файлами по всьому світу. Інтернет-користувачі мають багато можливостей для пошуку друзів і партнерів. Вони діляться свої ідеями через блоги, спілкуються, бачачи один одного, за допомогою відеочартів, створюють бізнес-платформи для заробляння грошей. Віртуальний світ - це прогрес і розвиток, в яких потребує людство.

Усі цивілізовані люди звикли робити покупки товарів і послуг за допомогою комп'ютерів. Вони купують гаджети і одяг в інтернет-магазинах, бронюють готельні номери і квитки на спеціалізованих веб-сайтах, отримувати гроші за роботу на інтернет платформах. Все це можна зробити зі стаціонарного комп'ютера, перебуваючи вдома, або в кафе зі свого смартфона, айпеда або планшета. Всі ці гаджети є доступними для великої кількості людей на планеті. Інтернет-послуги, в основному, уніфіковані і прості у використанні.

На закінчення, мобільні додатки пропонують такі інтерактивні послуги, як віртуальний секретар, навігатор, і голосовий перекладач. Вони корисні в отриманні необхідної інформації в режимі реального часу. Туристи можуть легко знайти адресу найближчого ресторану, торгового центру або музею на інтерактивній карті. Вони також можуть відстежувати своє переміщення за допомогою онлайн навігатора. Негайне переведення простих фраз на мову країни перебування може мати вирішальне значення в запобіганні непорозумінь. Голосові нагадування, що надходять від смартфона, роблять життя більш організованою і безпечною.

Доступ до високошвидкісного інтернету, інтерактивне телебачення на стільникових телефонах, вихід на ринок нових програмних продуктів повністю змінили умови доступу не тільки до технологій, але й до різноманітних інформаційних ресурсів (контента).

Нові мережеві суспільства, нова наука, освіта через глобалізацію інформаційних мереж змінює свої сутнісні показники, перетворюючись у все більш орієнтовані на дистанційний діалог структури. Інформаційно-комп'ютерні технології, як засіб втілення інноваційних технологічних змін стимулює втрату «особистісного» спілкування, при якому відбувається не тільки інформаційний обмін знаннями чи даними, але передача смислового контексту за допомогою візуально-чуттєвого людського сприйняття.

Зараз, інтернет, всесвітня павутина – це глобальна соціально-комп'ютерна мережа, яка призначена для задоволення особистих і колективних

комунікаційних потреб за рахунок використання телекомунікаційних технологій, які з'єднують між собою комп'ютери у всьому світі. Ця мережа дозволяє застосовувати різні види комунікаційних методів. Програми на зразок Skype, які дозволяють людям спілкуватися за допомогою аудіо та відео через Інтернет. Сайти соціальних медіа, як Facebook, – ще один приклад спілкування в Інтернеті. Ці веб-сайти дозволяють людям розміщувати повідомлення, а потім реагувати на повідомлення інших користувачів у довгій мережі з одного комп'ютера на інший. Багато блогів, інтернет-форумів полегшують спілкування, дозволяють людям публікувати коментарі, щоб спілкуватися таким чином. Сьогодні інтернет має близько 30 мільйонів абонентів у більш ніж 180 країнах світу. Щомісяця розмір мережі збільшується на 5–7 %. Перше місце за кількістю користувачів інтернету посідають США, друге місце – Китай, третє – Японія, четверте – Німеччина, п'яте – Великобританія.

Ми прогнозуємо зростання доходів від телекомунікацій на 2% -3% до 2022 року, насамперед широкосмуговим зв'язком, оскільки попит на високошвидкісні дані продовжує зростати, споживачі продовжуватимуть вимагати швидшого та надійнішого Інтернету підключення, оскільки відео стає все більш вбудованим у додатки соціальних медіа та споживачів, все частіше дивитись телебачення в Інтернеті.

Узагальнюючи наведені вище твердження та на основі результатів аналізу науково-практичних публікацій та досліджень, виділено основні тенденції розвитку Інтернет-комунікацій в Україні (табл. 4), а також недоліки розвитку сфери телекомунікацій в цілому (табл. 5)

Таблиця 5.

Основні тенденції розвитку Інтернет-комунікацій в Україні
(узагальнено на основі [63, 10])

№ з/п	Тенденція	Передумови
1	Розвиток пакетних пропозицій операторів IP-телефонії та кабельного телебачення	Існування попиту на додаткові пакети послуг
2	Інтеграція ІТ-платформ телекомунікаційних підприємств у хмарний простір	Капітальні інвестиції у побудову власної ІТ-інфраструктури надто дорогі, та мають тенденцію до надто швидкого застарівання устаткування
3	Висока частка «тіньових» Інтернет-провайдерів	Недосконалість нормативно-правової бази та регулювання ринку Інтернет-комунікацій, безвідповідальність користувачів послуг
4	Висока затратність організації надання послуг на основі швидкісного	Загальна сума витрат на придбання ліцензії, конверсію, будівництво мережі на надання послуг на основі швидкісного

мобільного доступу до Інтернету	мобільного доступу до Інтернету перевищує річний оборот найбільших телекомунікаційних компаній
---------------------------------	--

Таблиця 5. Недоліки розвитку ринку телекомунікацій в Україні (узагальнено на основі [47])

<i>№ з/п</i>	<i>Тенденція</i>	<i>Передумови</i>
1	Висока частка «тіньових» Інтернет-провайдерів	Недосконалість нормативно-правової бази та регулювання ринку Інтернет-комунікацій, безвідповідальність користувачів послуг
2	Інвестиції в ринок телекомунікацій України штучно стримуються	відсутність у найбільших телеком-операторів ліцензій на надання послуг у форматі 4G/LTE
3	Ринок телекомунікацій характеризується значною невизначеністю	Неможливість передбачити зростання цін на користування радіочастотним ресурсом України, зміни у чинному законодавстві щодо бар'єрів входження на ринок

Різні країни та різні соціальні групи мають нерівні можливості доступу до світових інформаційних ресурсів з використанням новітніх інформаційних та комп'ютерних технологій. Наслідком нерівного доступу до інформаційних ресурсів у всьому світі, і в Україні зокрема, є інформаційна чи цифрова нерівність. Як акцентує С. Даниленко, «всі розробники нових інформаційних технологій, якими потім будуть послуговуватися мультимедіа, зорієнтовані на рентабельність проекту, на економічні та політичні цілі» [17, с. 39].

Цифрова нерівність визначається за кількома характерними особливостями, які по-різному розвиваються у різних країнах і в Україні зокрема. Головними факторами є:

1. Низький рівень середньостатистичного прибутку не дає можливості вільно придбавати останні технологічні засоби комунікації;

2. Суттєва асиметрія між міськими і сільськими зонами створює дисбаланс у доступі до інтернету як головного інформаційного каналу сучасності;

3. Молодь відкрита до технологічних інновацій та їх застосування, проте має низький рівень кваліфікації та можливості реалізувати себе через працю. Натомість люди старшого віку мають досвід роботи, але менш відкриті до використання новітніх інформаційно-телекомунікаційних засобів;

4. Країни, що розвиваються, не приділяють належної уваги правам жінок загалом і залученню їх до ІС зокрема;

5. Мова є головною перепорою для участі всіх людей. Диктатура англійської мови, як лінгвістичного засобу глобалізації придушує інші мови в кіберпросторі;

6. Цифрова грамотність, освіта, соціальні і культурні підвалини.

Розвиток технологій зумовив на міжнародному рівні здійснення регулювання та лібералізацію різних директив у галузях телекомунікацій, мобільних і супутникових послуг, інтернету. У багатьох країнах на державному рівні визначаються правила доступу до інформації через сучасні технологічні засоби, а також роль пересічного користувача у процесі формування відкритого інформаційного простору. До основних міжнародних організацій, що займаються розробкою й реалізацією стратегій інформаційного розвитку, відносяться Європейська Комісія Ради Європи, Всесвітній союз зв'язку, установи й організації, що курують питання формування ІС, інформаційних мереж й інформатизації у США, Німеччині, Японії та інших інформаційно розвинених країнах.

Серед організацій, діяльність яких вузько спеціалізується на питаннях вивчення зв'язків інформації та соціуму, виділяється Міжнародна академія інформатизації, що акредитована при Головній штаб-квартирі ООН. Відповідно до потреб суспільства Генеральна Асамблея регулярно звертала свою увагу до ІКТ як складової соціальної інформатизації, у результаті чого приймала і публікувалися ті чи інші резолюції та документи.

У програмі ЮНЕСКО «Інформація для всіх» зазначається, що посилення технологічної конвергенції «самотійно не сприяє ні глобальному обміну моральними, культурними і суспільними цінностями, ні розвитку рівноправного доступу до інформації для всіх. Люди, особливо в країнах, що розвиваються, повинні бути повністю залучені до участі у світових процесах і отримувати максимум переваг від ефективного доступу до інформації» [59].

Серед країн, які найбільш активно на законодавчому рівні впроваджують інформатизацію в життя, виділяються Сполучені Штати, які на урядовому рівні розробляються пріоритетні програми, спрямовані на покращання інформування населення, зменшення інформаційного розриву, комп'ютеризацію та інтернетизацію соціуму. Реалізація плану «Національна інформаційна інфраструктура: план дій», в якому взято за основу ідеї об'єднання комп'ютерних і телекомунікаційних систем, що фокусуються на операціях з банківськими, бізнесовими, освітніми, медійними й урядовими програмами. Ця інфраструктура є вирішальною для національної економіки й повинна знайти свою реалізацію як тільки з'явиться можливість. Здійснення плану відбувається у таких напрямках: стимулювання приватного сектора інвестицій для збільшення і розширення конкуренції у галузях комунікації й інформації; стимулювання технологічних інновацій і нових додатків у приватному й публічному секторах; стимулювання інтерактивних операцій національної інформаційної інфраструктури для забезпечення міжопераційності й відкритості компонентів мультимедійних сервісів; забезпечення інформаційної безпеки й приватності інформаційних систем, мереж і медіа під час спілкування індивідуального чи організаційного; захист інтелектуальної власності і баланс між публічними інтересами у просуванні поширення інформації; застосування до них прав в усіх формах інформації в електронному середовищі; адаптація й

посилення місцевих і міжнародних законів щодо копірайтингу; покращення доступу до урядової інформації та впровадження урядових інформаційних програм [87].

Комп'ютерні та комунікаційні засоби, телекомунікаційні мережі, бази і банки даних і знань, інформаційні технології (ІТ), система інформаційно-аналітичних центрів різного рівня, виробництво технічних засобів інформатизації, система науково-дослідних установ і підготовка висококваліфікованих фахівців – компоненти національної інформаційної інфраструктури та основні фактори, що забезпечують відновлення економіки.

Як показує досвід інших країн, інформатизація сприяє забезпеченню національних інтересів, підвищенню керованості економікою, розвитку наукоємних виробництв та високих технологій, підвищенню продуктивності праці, поліпшення соціально-економічних відносин, збагаченню духовного життя та подальшій демократизації суспільства. суспільство. Національна інформаційна інфраструктура, створена з урахуванням світових тенденцій і досягнень, сприятиме рівній інтеграції України в світову спільноту.

Фахівці центру «Експерто-Креде» наголошують на тому, що «нормативні документи, що впливають на ринок, наприклад, обмеження регуляторних органів, найчастіше грають набагато більш важливу й пряму роль у зниженні доходів ринку й тим самим скорочують загальну ринкову вартість, ніж це зробила криза» [4]. Слід сказати, що існуюче нормативно-правове регулювання ринку телекомунікацій зумовлене ратифікації Директив ЄС з цього приводу та наближення вітчизняної системи регулювання до європейських вимог.

Таблиця 6

Міжнародні нормативно-правові документи щодо регулювання сфери телекомунікацій

<i>№ з/п</i>	<i>Назва документу</i>	<i>Інформація про внесення змін</i>
1.	Директива 90/388/ЄС Європейського Парламенту і Ради «Про конкуренцію на ринку телекомунікаційних послуг» (1990 р.)	
2.	Директива 97/13/ЄС Європейського Парламенту і Ради «Про структури видачі загальних дозволів та індивідуальних ліцензій у сфері телекомунікаційних послуг» (1997 р.)	
3.	Директива 2002/21/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 07 березня 2002 р. «Про загальні правові рамки для електронних комунікаційних мереж та послуг» (Рамкова Директива) (2002 р.)	Директива 2009/140/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 25 листопада 2009 р.
3.1.	Директива Європейського Парламенту і Ради 2002/20/ЄС від 07 березня 2002 р. «Про дозвіл	Директива 2009/136/ЄС

	електронних комунікаційних мереж та послуг» (Директива про дозвіл).	Європейського Парламенту і Ради від 25 листопада 2009 р.
3.2.	Директива Європейського Парламенту і Ради 2002/19/ЄС від 07 березня 2002 р. «Про доступ до з'єднання електронних комунікаційних мереж та пов'язаного устаткування» (Директива про доступ).	Директива 2009/140/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 25 листопада 2009 р.
3.3.	Директива Європейського Парламенту і Ради 2002/22/ЄС від 07 березня 2002 р. «Про універсальні послуги та права користувачів, що стосуються електронних комунікаційних мереж та послуг» (Директива про універсальне обслуговування).	Директива 2009/136/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 25 листопада 2009 р.
3.4.	Директива Європейського Парламенту і Ради 97/66/ЄС від 15 грудня 1997 р. «Про обробку особистих даних та захист приватної інформації у телекомунікаційному секторі»	
4.	Директива 2002/58/ЄС «Про обробку персональних даних та захист права на недоторканість приватного життя у секторі електронних комунікацій»	Директива 2009/136/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 25 листопада 2009 р.
5.	Регламент (ЄС) № 2006/2004 «Про співпрацю між національними органами, відповідальними за захист прав споживачів»	Директива 2009/136/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 25 листопада 2009 р.

Розвиток українського ринку телекомунікацій нині відображає загальносвітові тенденції – ринки телекомунікацій все більше рухаються у бік саморегуляції. На думку М. Гончара, саморегуляція українського ринку телекомунікацій є необхідною умовою «стимулювання конкуренції, запобігання монополізму та встановлення соціальної відповідальності операторів, що мають не тільки розвивати власні мережі, а й реалізовувати суспільнозначущі проекти, спрямовані на подолання цифрового розриву» [64].

«Ринкові необхідна повномасштабна дерегуляція, тобто всестороннє зменшення адміністративного тиску на бізнес і скорочення/спрощення дозвільних документів/процедур, – вважає П. Чернишов, – на телеком-ринку України діє подвійне і потрійне ліцензування тих самих послуг, процес видачі/заміни різноманітних дозвільних документів дуже ускладнений. Держава розглядає телеком галузь з точки зору отримання нових податків, а не як партнера в розвитку інфраструктури».

Зацікавленість держави в удосконаленні та модернізації системи телекомунікацій лежить у багатьох площинах. Перш за все, держава виступає як перспективний користувач інфраструктури телекомунікаційного середовища. Так, за на думку експертів, «реалізація подібної системи дозволить створити єдине інформаційне поле, що, в свою чергу скоротить витрати часу і грошей на отримання адміністративних послуг, припинить «радянську» практику отримання великої кількості довідок та створення черг, допоможе оплачувати штрафи і збори в зручній формі і зручний час, <...> зменшить витрати на надання адміністративних послуг держави» [8].

Проте, можливість отримання прибутку та реалізація проектів модернізації телекомунікаційних мереж залежить, в першу чергу, від фінансового стану телекомунікаційних підприємств, їх спроможності відповідати за зобов'язаннями, результативності їх діяльності.

Підприємства сфери інформації та телекомунікації дійти мають відносно достатній рівень їх ліквідності, проте гостра потреба в оновленні телекомунікаційного обладнання, особливо у зв'язку з отриманням ліцензій 3G/4G/5G, вимагатиме в подальшому додаткових фінансових вливань у даний сектор економіки, причому пріоритетними в даному випадку стають саме прямі інвестиції в акціонерний капітал, а не залучення довгострокових кредитів.

Перспективними тенденціями розвитку телекомунікаційних ринків фахівці [86], [63] визначають такі:

- розширення ринку за рахунок зростання обсягів послуг передачі даних (data-послуг), розвиток хмарних сервісів та їх поширення серед ширшого кола споживачів, а також послуг забезпечення безпеки та збереженості даних і передачі інформації;
- гармонізація телекомунікаційного законодавства України і європейських країн (регулювання роумінгових та роздрібних тарифів, ставок міжнародного інтерконекту), зменшення кількості контролюючих органів та створення сприятливого податкового клімату;
- розширення партнерства з європейськими компаніями в контексті створення єдиного інформаційного простору, міжнародного транзиту трафіку, аутсорсингу телекомунікаційних послуг (віддалене обслуговування та call-центри), впровадження найкращих телекомунікаційних послуг на зразок європейських;
- розширення надання послуг на основі швидкісного мобільного доступу до мережі Інтернет, адже 10 млн. осіб в Україні користуються смартфонами, що стимулює їх бажання отримувати різноманітні додаткові послуги мобільних телекомунікацій;
- індивідуалізація процесу надання послуг, створення пакету індивідуальних пропозицій для клієнтів
- встановлення та розширення доступу до мережі Інтернет у депресивних, важкодоступних районах та сільській місцевості та подолання проблеми цифрової нерівності. Рівень доступу до інтернету в українському

суспільстві чітко відображає таку тенденцію інформатизації інформаційного суспільства як цифрова нерівність. Цей параметр розділяє соціум за принципами Київ – регіони, міська – сільська громади. Проте розрив за принципом статі, освітнього рівня, соціального місця є не таким вираженим як в інших світових країнах.

Наведений перелік не є повним та вичерпним, проте саме вони визначають вектор розвитку вітчизняного ринку телекомунікацій в Україні. Впровадження окремих виділених напрямів у діяльність телекомунікаційних підприємств дасть змогу отримати низку переваг як безпосередньо підприємствам, так і споживачам таких послуг, а також державі загалом, зокрема:

- підвищення якості телекомунікаційних послуг, урізноманітнення їх асортименту мобільно-фінансові послуги, ОТТ (телебачення через Інтернет), розвиток мобільних додатків і мобільного контенту;
- забезпечити нові джерела отримання доходів від нових та дійсних клієнтів за рахунок розширення попиту на послуги;
- послаблення значного домінування окремих телекомунікаційних підприємств для створення можливості розвитку конкурентного середовища на ринку комунікацій;
- зменшення операційних витрат на надання телекомунікаційних послуг та вивільнення коштів для здійснення інвестицій та впровадження інновацій;
- підвищення динамічності господарських процесів в економіці на базі інтенсифікації телекомунікаційного зв'язку.

В. О. Кулаковим та В. О. Щебельською виокремлено такі перешкоди, що стримують розбудову інформаційного суспільства в Україні: «<...> низька інвестиційна активність; відсутність єдності державної технічної та інвестиційної політики; впровадження електронного урядування уповільнено та недостатньо координовано <...>» [33, с.17].

Автори вважають за необхідне відкривати телекомунікаційну галузь України не тільки для вітчизняних інвесторів, а й для іноземних. Це також відповідає офіційній позиції Уряду України.

За результатами дослідження практичних аспектів діяльності досліджуваних телекомунікаційних підприємств визначено низку галузевих особливостей їх діяльності. Серед них:

1) значна інвестиційна привабливість телекомунікаційних підприємств, що спричиняє потребу визначення доцільних та можливих форм залучення іноземного інвестування з точки зору забезпечення економічної безпеки таких підприємств, попередження рейдерських захоплень, а також втрати платоспроможності (у зв'язку з виключною важливістю телекомунікаційного сектору для забезпечення національної безпеки держави);

2) складна організаційна структура, яка впливає на формування комунікаційних зв'язків між структурними підрозділами;

3) наявність значної частини високоліквідних активів (нематеріальних – ліцензії на провадження діяльності у сфері телекомунікацій; основних засобів – телекомунікаційне обладнання та устаткування), що визначає потребу управління показниками ліквідності при ухваленні рішення про залучення кредитних ресурсів для фінансування діяльності;

4) різноманітність моделей фінансування діяльності телекомунікаційних підприємств, які передбачають автономне фінансування, фінансування діяльності, переважно, за рахунок кредитних коштів, а також зрівноважена модель фінансування (приблизно симетричне фінансування власними та кредитними коштами).

У сучасних умовах цифровізації суспільства на перший план виходить здатність перелаштуватися з аналогового формату ведення бізнесу на використання цифрових засобів. І це стосується не тільки діяльності у сфері електронної комерції, але й, передусім, процесів корпоративного управління. Як правило, сьогодні у більшості підприємств цифровізовані виключно процеси ведення обліку, прийняття замовлень від клієнтів та проведення розрахунків. Проте, інші процеси, на жаль, досі продукують стоси паперових документів, а самі процеси документообігу є обтяжливими та неефективними. Як відзначає Н. В. Микитенко, «сучасна інформація, а відповідно й документація, відрізняються високою структурною та змістовною складністю, неоднорідністю, багатогранністю і швидким оновленням. <...> паперова основа документованої інформації сьогодні втрачає свою актуальність і популярність <...>» [22]. А Н. О. Іванченко та О. А. Карпець вказують, що «сучасний рівень розвитку інформаційних технологій (ІТ) дає змогу значно спростити і прискорити бізнес-процеси роботи з документами» [39]. Тому на перший план побудови корпоративних стратегій має вийти набуття конкурентних переваг за рахунок активного впровадження засобів цифровізації бізнес-процесів, зокрема, систем електронного документообігу.

В умовах сучасного розвитку телекомунікацій, засобів обчислювальної техніки і зв'язку, створення локальних, державних, міждержавних та глобальних інформаційних систем, інформація циркулює, накопичується, зберігається і поширюється у новому – електронному вигляді. Поряд з цим, залишаються способи і методи традиційного (на паперових носіях) формування і поширення документованих інформаційних ресурсів, що стосуються державних органів, засобів масової інформації, результатів інтелектуальної, творчої діяльності тощо. Не лише школа, але й вища освіта переживають процеси модернізації і трансформації методів, змісту, функцій, структур. І все це знаходить відображення в двосторонньому процесі викладання і навчання.

Розвиток інформаційного суспільства робить необхідним використання інформаційно-комунікаційних технологій в управлінні якістю освіти, що визначається рядом чинників: впровадження ІКТ у сучасну освіту суттєво прискорює передавання знань і накопиченого технологічного та соціального досвіду людства не тільки від покоління до покоління, а й від однієї людини до іншої; сучасні ІКТ, підвищуючи якість навчання й освіти, дають змогу людині

успішніше й швидше адаптуватися до навколишнього середовища, до соціальних змін. Інформатизація наукової діяльності – це заходи, спрямовані на підвищення ефективності наукових досліджень, створення потужної системи науково-технічної інформації та її використання на різних етапах наукової діяльності за умови активізації всіх її форм; створення умов для широкої комп'ютеризації та математизації природничих і гуманітарних наук, входження до світової інформаційної мережі баз даних та знань, формування в майбутньому «колективного» інтелекту. Використання інформаційних технологій у системі освіти сприяло створенню «комп'ютерної методології навчання», що орієнтована на застосування в навчальному процесі таких методів, як комп'ютерне моделювання навчально-пізнавальної діяльності, метод інформування, програмування навчальної діяльності, асоціативний метод, метод тестування, ігровий метод активного навчання, метод проектів, метод ситуаційного моделювання тощо.

У сучасних умовах цифровізації суспільства на перший план виходить використання цифрових інструментів у навчальному процесі. Сьогодні дистанційне навчання стало реальним елементом розвитку освіти. Нові технології сприяють розвитку викладацької системи з використанням електронних засобів навчання. Віртуальна освіта передбачає індивідуальну роботу у поєднанні з гнучким процесом навчання і більшою самостійністю у процесі споживання знань. Надаючи можливість інституційних форм навчання, інтернет поступово стає важливим засобом самоосвіти, що містить різноманітні інструменти для неформального пізнання і дає змогу створювати віртуальні класи.

У системі освіти склалися основні напрями застосування в навчальному процесі інформаційних технологій, серед яких: використання в процесі навчання автоматизованих систем і комплексів; використання експертних систем і систем підтримки прийняття рішень; освоєння інформаційних технологій з орієнтацією на подальше застосування в професійній діяльності; використання інформаційних технологій як дидактичний засіб і для моделювання різних об'єктів і процесів; підвищення творчої складової навчальної і дослідницької діяльності. У наш час у розвитку процесу інформатизації освіти виявляються такі тенденції, як формування системи безперервної освіти як універсальної форми діяльності, спрямованої на постійний розвиток особистості протягом усього життя, створення єдиного інформаційного освітнього простору, активне впровадження нових засобів і методів навчання, орієнтованих на використання інформаційних технологій, синтез засобів і методів традиційної і комп'ютерної освіти.

Інформаційна технологія навчання – це не просто ланка зв'язку між викладачем і студентом, це зміна засобів і методів навчання, що приводить до зміни змісту навчальної діяльності, стає усе більш самостійною і творчою, сприяє реалізації індивідуального підходу в навчанні.

Модернізація освітньої політики стала предметом наукових дискусій, визначила роботу міжнародних конференцій, круглих столів, актуалізувала

роботу освітніх майстерень. Врешті визначилися напрями коригування стратегій розвитку університетських спільнот.

Оголошена пандемія коронавірусу COVID-19 у березні 2020 року змінила життя усієї освітянської спільноти світу. Через коронавірус понад 290 млн учнів позбавлені доступу до освіти [83]. Міжнародні організації активізувалися щодо розроблення програм виходу із кризи, наданні рекомендацій щодо реалізації освітніх послуг у дистанційному режимі та ін. Карантин змінив життя кожного українця, адже ми почали зовсім по-новому дивитись на світ та сприймати звичайні речі, які раніше здавались нам не такими значущими, мало не на «вагу золота» виявились тепер. Йдеться, насамперед про звичайну комунікацію «оф-лайн», що є надзвичайно важливою у процесі налагодження зв'язку «викладач-студент». У цьому контексті розпочалися зміни у методах і способах передачі інформації для студентської спільноти.

Безперечно, досвід кожної країни, досвід кожного закладу вищої освіти та його структурного підрозділу стане унікальним та визначить напрям руху вищої освіти в цілому, окрім цього формуватиме свій внесок у створення регіональних, національних, міжнародних платформ обміну здобутками.

Ми переконані, локальні зміни, які відбуваються у кожному освітньо-науковому кампусі, визначатимуть нові тенденції у розвитку науки та освіти. Думається, що чітко окреслюватимуться дві тенденції – цифровізація та стратифікація. Ми поетапно застосовуватимемо он-лайн навчання, трансформуватимемо методи і засоби отримання програмних результатів навчання до потреб стейкхолдерів, що складатиме вагому частину організації начального процесу, використовуватимемо найновітніші технічні методи для проведення занять, з іншого боку, цей рух посилить нерівномірність доступу до цифрового контенту, окреслить проблеми цифрової нерівності, потребуватиме нових фінансових потуг освітніх закладів для належного забезпечення навчального процесу в умовах розвитку інформаційного суспільства.

Ми стали свідками нових викликів щодо інтернаціоналізації освіти та науки, змушені акцентувати увагу на нових можливостях комунікації, відбулися зміни у можливостях інтеграції у європейський освітній та науковий простір. При усьому цьому ми намагалися забезпечити збереження і розвиток ідеї університету як самостійного інтелектуально-наукового центру, як простору нового знання, як осередку духовності та культури. Ми мали підтвердити вагомість проектів, де формується нова наукова думка, де виховуються інтелектуали, де є центр свободи, поваги до людської гідності. Безперечно, це стало надзвичайно складніше робити в умовах дистанційного навчання.

Варто зазначити, що Тернопільський національний економічного університет мав досвід надання освітніх послуг у дистанційному режимі. Згідно з Наказом Міністерства освіти і науки № 466 від 30 квітня 2013 р. [56], було затверджено Положення про дистанційне навчання [54]. Дистанційне навчання розглядається як індивідуалізований процес набуття знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини, що відбувається в основному за

опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників навчального процесу в спеціалізованому середовищі, яке функціонує на базі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій [54].

Як свідчить міжнародна практика, сучасний фахівець у будь-якій сфері діяльності ефективно реалізує свої професійні здібності лише за умов засвоєння ним загальнолюдських гуманітарних цінностей, що формувалися попередніми поколіннями протягом століть. Особливу роль у цьому відношенні мають дисципліни гуманітарного циклу, які сприяють гуманізації технічної освіти, подоланню вузькофахового мислення майбутніх економістів та ін. З цією метою у контексті виконання передбачених стандартами підготовки фахівців на кафедрі інформаційної та соціокультурної діяльності були розроблені дистанційні курси, які здебільшого використовувалися для навчання студентів-іноземців. Перші курси з історії, культури та української мови, підготовлені кафедрою, презентовані на платформі MOODLE із 2013 р. Окрім цього колектив кафедри мав певний досвід презентації онлайн-лекцій з метою підготовки до ЗНО (з історії України, української мови та літератури). В організації навчального процесу застосовувалися онлайн-лекції запрошених професорів й проводилися он-лайн конференції та кругли столи. Але це було не систематично.

Маємо сказати, що завдяки можливості дистанційно навчатися у ТНЕУ, створенню відповідних платформ, навчальний процес не перервано в умовах карантину. Направду, можна було переконалися, що синонімом «інформаційного суспільства» є «суспільство знань». Незважаючи на те, що термін «інформаційне суспільство» виник раніше (Ю. Хаяші, Д. Белл, О. Тоффлер, Й. Масуда, У. Мартін, А. Турен, М. Маклюен), а «суспільство знань» – пізніше (П. Дракер, Р. Хатчинс, Т. Хусен).

Згідно наказу МОН України від 16 березня 2020 року № 406 «Про організаційні заходи для запобігання поширення коронавірусу COVID-19» [57] керівникам закладів освіти (зокрема, вищої, післядипломної, фахової передвищої) доручено забезпечити під час карантину виконання освітніх програм закладів освіти, зокрема шляхом організації освітнього процесу з використанням технологій дистанційного навчання, що не передбачає відвідування закладів освіти її здобувачами. Відповідні зміни відбулися в організації освітнього процесу ТНЕУ. Для реалізації поставлених завдань надано технічну підтримку з боку відповідних служб університету. Для студентів та викладачів розміщено покрокову інструкцію роботи у системі MOODLE на головній сторінці системи дистанційного навчання MOODLE ТНЕУ, відеоінструкція користувача ZOOM презентована на сайті університету у вкладці «Навчально-методичний відділ» / «Публічна інформація». Кожен студент мав свій логін та пароль для доступу до курсів.

Розпочалися зміни у методах і способах передачі інформації для студентської спільноти. Ми активно продовжували освоювали платформу MOODLE, де була можливість ознайомлення із лекційними курсами для студентів, закріплення набутих знань через систему підсумкового тестування,

узагальнення матеріалу через опрацювання презентацій. Насамперед слід було чітко означити політику курсу, конкретизувати завдання та дед-лайни. Позитивно сприймалося доведення інформації у формі силабусу, що фокусував увагу на політиці курсу, передбачав опис навчальної дисципліни, мету та завдання, змістовні модулі та найменування тем занять, тривалість кожного заняття, завдання до самостійної роботи, час консультацій (консультації надавалися у режимі 24/7), критерії оцінки, список використаної літератури. Мотиваційні аспекти вивчення дисципліни підсилювалися проведенням самотестування за поданими анкетами (анкети додавалися).

У той же час накладалася особлива відповідальність на викладача у структуруванні матеріалу, формулюванні завдань, вибору оптимального механізму для отримання певного програмного результату. Як засвідчив досвід, матеріал сприймався краще, коли поділено на менші частини. Після кожної частини добре виконуються тести або інші завдання, що сприяло поетапному засвоєнню тем курсу. Як засвідчила практика, краще засвоюється матеріал через аналіз прикладів виконаних завдань. Для студентів важливою була регулярність зустрічей та коментування виконаних завдань. На думку викладачів, найкращий варіант засвоєння матеріалу – це підготовленість студента до лекції, яка відбувалася у форматі відеоконференції ZOOM, тоді це створює умови для дискусій, вирішення проблемних питань з аудиторією. Підсилювали ефективність лекцій та практичних завдань використання відеороликів. Позитивно сприймалися студентським співтовариством аудіо відгуки викладача.

Можливість розміщення онлайн тестів в матеріалах навчального курсу дозволяла оцінити студентів одразу, як тільки буде дано відповідь. Таким чином, тести стали ефективним засобом для оперативної перевірки викладачем рівня засвоєння матеріалу. Також варто відмітити, що тестування у системі MOODLE було надзвичайно об'єктивним, правда, інколи студентам хотілося, щоб була підтримка викладача, який завжди намагався враховувати усі складові здобутого результату під час навчання.

Розміщення і прийом завдань онлайн значно спрощувало процедуру поточного контролю – оцінки відстежуються автоматично. Окрім цього, засобами MOODLE можна організувати кросс-рецензування завдань з анонімним оцінюванням робіт студентів один одного, що дозволяло збільшити мотивацію та ефективність.

Студент міг вчитися у будь-якому місці, де є комп'ютер із доступом до Інтернету (вдома, на роботі, з ноутбуком у селі, не витрачаючи додаткових коштів на логістику), і не залежав від місця розташування юридичного факультету. Не витрачався час на ведення конспектів, можна було слухати і дивитися відеолекції стільки разів, скільки необхідно. У той же час, ми помітили, що здебільшого студенти користуються мобільними пристроями, що накладає свої недоліки у сприйнятті інформації.

Варто зазначити, що чіткий алгоритм дій у системі дистанційного навчання, обумовлені правила кожного навчального курсу формували політику

доброчесності. До прикладу, хронологічні обмеження у виконанні завдань, підготовка творчих завдань, есе та ін. Це дозволяло навчатися студентам і консультуватися у викладачів, постійно моніторити засвоєні знання, мотивувати до виконання кожного завдання. Студенти почали скаржитися на втому. Здійснюючи постійний контакт з іншими студентами, можна було виконувати групові роботи. Студенти відзначали, що хотілося відчутти підтримку викладача, який завжди намагався враховувати усі складові здобутого результату під час оф-лайн навчання. Окрім цього, важливою була психологічна підтримка студента, корисні поради з тайм-менеджменту, допомога з організацією та розподілом часу, мотивацією, перевагою тощо.

Самоорганізації сприяло проведення занять згідно з розкладом. Доступ до лекційних курсів був постійним, студенти могли опрацювати їх за власним графіком, проте завдання виконували до встановленої викладачем дати та завантажували в MOODLE або відправляли на електронну скриньку.

Досвід роботи в он-лайн режимі окреслив потребу визначення пріоритетів у виборі технологій комунікації. Для викладачів та студентів важливим було те, що можна застосовувати у педагогічній практиці різноманітні платформи. Для кожного викладача кафедри та його курсу найважливішим стало створити навчальне середовище, яке дозволяло би студентам реалізувати поставлені цілі, темпи, спосіб навчання, виконуючи при цьому програмні результати навчального процесу. Доречними ставали мотиваційні матеріали до вивчення нового матеріалу, діагностичне тестування. Лекції та семінарські заняття проходили у ZOOM або MicrosoftTeams, використовувалися «Skype-конференція», «Google Classroom», «GoogleSuite/Docs», «Moodle», «Office 365» та ін.

Дистанційне навчання надзвичайно актуалізувало он-лайн ресурси бібліотеки. Студенти використовували навчальні посібники з дисципліни, тести, завдання та питання для самоконтролю, мали доступ до ЕНМК дисципліни. У навчальному процесі популярними стали відео-ролики від провідних спеціалістів-практиків, онлайн-курси, тренінги, читання книг в он-лайн.

Також через електронну пошту групі студентів надсилався лекційний матеріал із текстовими повідомленнями, в яких найважливіша інформація виділялася маркером, а також доповнювався курс презентаціями у редакторі Power Point. Окремо надсилалися у вигляді кейсів завдання для практичної роботи (з метою аналізу інформації, заповнення таблиць чи проведення порівняльного аналізу документів, підготовки презентацій). Викладачі намагалися давати творчі завдання з опорою на лекції MOODLE. (Наприклад, проаналізувати елементи комунікативної ситуації при діловій бесіді. Що може негативно позначитися на її перебігу? Чому?). Корисними виявилися індивідуальні експрес-опитування з відповідних тем, перевірка тестів і документів. Важливим стало підготувати покрокову інструкцію для виконання практичного завдання, надіслати аудіоповідомлення та лінки (наприклад, для

заповнення форми). Розроблені викладачами завдання сприяли не тільки засвоєнню теоретичного матеріалу, а й виробленню практичних навичок.

Використовувався додаток «Клас». Це давало можливість створювати різноманітні завдання, одразу правити надіслані на перевірку роботи, писати до них коментарі в отриманому від студента файлі, навіть якщо це фото. Робота з правками та оцінкою пересилалася автоматично. Можливе спілкування в чаті у межах самого додатка «Клас», а також доступ із телефона створювало комфортні умови незалежно від локації.

Методичну, мотиваційну та психологічну допомогу надавала комунікація через створену групу у Viber, де відбувався обмін думками, обговорювалися труднощі під час підготовки до занять, надсилались мотиваційні статті, мотиваційні фільми. У групі Viber констатувалося про надходження нових завдань, які надсилались на електроні поштові скриньки.

Серед головних труднощів у роботі зі студентами виділимо недотримання дедлайну. Студенти отримували попередження, що в подальшому за невиконання завдання у визначений час без поважної причини, будуть зніматися бали. Важко було витримати високу академічну культуру комунікації. Академічній доброчесності сприяло розроблення індивідуальних завдань із варіантами згідно порядкового номеру в журналі (заповнити таблиці, скласти глосарій до дисципліни із зазначенням джерела, анотації до фільмів, презентації на обрану тематику, тести в гугл формі, есе, публічний виступ та ін.).

Затрати часу викладачів на підготовку до занять йшли значно більші. У той же час активізувалася потреба саморозвитку. У тренді онлайн-марафони, які допомагають навчитись чомусь новому, пізнати речі, до яких раніше було ніколи. З'явилась чимала кількість спеціальних тренінгів, челенджів, які направляють у дещо інше русло, а саме інформаційно-комунікативне. На кафедрі інформаційної та соціокультурної діяльності ТНЕУ розпочався запис он-лайн лекцій, усі заплановані заходи проводилися в он-лайн режимі.

Безперечно, відбулися зміни у формі атестації здобувачів вищої освіти. Заліки на денній формі проходили за результатами модулів, у заочної форми навчання на платформі MOODLE (25 тестів на 30 хвилин) з одночасною ідентифікацією особи за допомогою відеозв'язку перед тестуванням. Екзамени на денній та заочній формі проходили у вигляді тестування на платформі MOODLE (25 тестів на 30 хвилин) з одночасною ідентифікацією особи за допомогою відеозв'язку перед тестуванням (у терміни згідно із затвердженим розкладом). Як засвідчив аналіз проведених іспитів та заліків, успішність була у відхиленнях норми. Здебільшого студенти показали високий рівень підготовки. Єдине, що необхідно було враховувати, це технічні можливості системи, яка при одночасному користуванні усіх студентів університету, могла дати збій. Тому адміністрація університету розпланувала поступову здачу іспитів упродовж дня. Також, студенти скаржилися на коректність тестів з окремих предметів, які вимагали глибшої практичної підготовки. Ліквідацію заборгованості тими студентами, які з об'єктивних причин не змогли вийти на

контакт, передбачено також на платформі MOODLE або у серпні-вересні в очному режимі.

Відповідальним для усіх сторін навчального процесу виявився державний кваліфікаційний іспит зі спеціальності, оскільки незвичні умови потребували ґрунтовного підходу до розробки тестів, які мали виявити належний рівень фаховості випускника бакалаврату. Атестація на денній та заочній формі проходила у вигляді тестування на платформі MOODLE (40 тестів на 50 хвилин) з одночасною ідентифікацією особи за допомогою відеозв'язку перед тестуванням (у терміни згідно із затвердженим розкладом). Важливим було провести пробні атестації для ОС бакалавра 25–27 травня у платформі MOODLE. Цей процес був важливим з точки зору як змісту, так і форми підсумкової атестації. Підсумком стала 100% абсолютна успішність студентів на денній та заочній формі навчання. Вперше студенти, які перебували закордоном, мали унікальну можливість скласти іспит дистанційно.

З огляду на пройдених шлях у здобутті програмних результатів навчання за відповідними спеціальностями у другому семестрі 2019-2020 н.р., можна сказати, що комунікація з викладачем в аудиторії є надзвичайно важливою для студентів, як і спілкування усередині групи. Сучасний заклад вищої освіти є співтовариством і життєвим діалогом студентів і професорів, об'єднаних спільними цінностями, науково-освітніми та духовно-культурними інтересами. Формування студентів як зрілих особистостей і носіїв місії університету, здатних до громадського лідерства та служіння Українській державі, виховання емоційно, духовно і фізично здорових молодих людей через створення динамічного й гнучкого навчального середовища є моделлю академічної співпраці «студент – викладач» на національному рівні. З огляду на обставини, щосклалися у зв'язку із оголошеним карантинном, ми змогли скористати з усіх позитивних аспектів дистанційного навчання.

Для викладачів та студентів важливим було те, що можна застосовувати у педагогічній практиці різноманітні платформи. Для того, щоб забезпечити компетентнісний підхід, а через нього – студентоцентризм, рішуче відійти від предметоцентризму, забезпечити зрозумілість та порівнюваність результатів навчання, набутих компетентностей і кваліфікацій, ступенів для всіх зацікавлених сторін, виникали певні труднощі (хоча б назвати потребу використання найадекватніших платформ для досягнення програмних результатів, вибір способів до мотивування здобувачів вищої освіти тощо).

Постало завдання модернізувати стратегію розвитку освітньої політики закладів вищої освіти, зокрема у частині змішаного навчання, що стане особливо актуальним у після карантинний період. Досвід дистанційного навчання показав різну підготовку викладачів не лише у частині володіння інформаційними технологіями, але й використання найновітніших підходів у процесі надання освітніх послуг, забезпеченні результатів навчання, включаючи як засоби трансляції, так і наповнення контенту. Виникла потреба створення онлайн-лекцій або цілісних онлайн-курсів професорів. **Формат змішаного навчання потребує додаткової підготовки для викладачів через**

вебінари, воркшопи, тренінги, семінари, ознайомлення із успішними практиками. **Усі сторони комунікації мають мати технічну, організаційно-методичну психологічну підтримку.**

Дистанційне спілкування вказало на необхідність розроблення неформального Кодексу онлайн-етикету. **Не завжди була коректною поведінка під час занять. Частина студентів виставляла фото, замість увімкненої камери. Традиційні запитання «Ви мене бачите, Ви мене чуєте?» ставали ритуалом, на який не дуже охоче реагувала частина студентів.**

Віддалена комунікація і відповідно, вирішення завдань порушують питання академічної доброчесності. Саме тому перед викладачами стоїть завдання надзвичайно скурпульозно віднестися до підготовки тестових питань, практичних завдань. Чимало студентів не мають досвіду самостійної роботи, що утруднює процес віддаленої комунікації.

Попри наявність проблемних питань, важливим стало те, що університет зміг виконати свою місію надання якісних освітніх послуг. Упродовж карантину Університет був організатором круглих столів, семінарів, що додало впевненості як студентам, так і викладачам. Підготовлено нові навчальні посібники, що безумовно, посилило авторитетність викладача в середовищі студентської аудиторії. Дистанційність надала викладачам більшого охоплення та зацікавленості у вебінарах, відкритих лекціях, стажуваннях. Дистанційна освіта відкриває студентам доступ до нетрадиційних джерел інформації, активізує інформаційний пошук, формуючи ширші інформаційні потреби, підвищує ефективність самостійної роботи, дає абсолютно нові можливості для закріплення різних професійних компетентностей, а викладачам дозволяє перезавантажити навчально-методичний арсенал, застосовуючи принципово нові форми і методи навчання. У той же час, на наш погляд, онлайн-навчання має бути лише однією із складових навчання при здобутті відповідних фахових компетентностей.

Висновок. Узагальнюючи результати дослідження, можна стверджувати, що галузь телекомунікацій набуває стратегічно важливого значення для України та є перспективним напрямом інформаційно-культурного та економічного та наукового розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адамов Б. А. В лаборатории лектора. М., 1968.
2. Акоф Р., Эмери Ф. О целеустремленных системах. М.: Центр гуманитарных технологий, 1974. Режим доступа: URL:<https://gtmarket.ru/library/basis/7083> (дата звернення – 05.04.2020).
3. Алексеев А. А., Хромова Л. А. Психогеометрия для менеджеров. Л.: Знание, 1991. 106 с.
4. Аналіз світового ринку телекомунікацій: огляд. URL: <http://expertocrede.com.ua/index.php?id=28>

5. Андрощук І. В. Методика виховної роботи: навчальний посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2014. 320 с.
6. Антуан де Сент-Екзюпері. Маленький принц. К. 2018. 112 с.
7. Балабанова Л. В. Управління персоналом: Навч. посібник. К.: Професіонал, 2006. 512 с.
8. В Україні необхідно підвищити рівень безпеки електронних адмінпослуг – експерт. URL: <http://news.finance.ua/ua/news/~/325672>
9. Верещагіна Е. М., Костомарова В. Г. Язык и культура. М.: Индрик, 2005. 1040 с.
10. Вікіпедія: веб-сайт. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D1%96%D0%B2>
11. Вікіпедія: веб-сайт. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BA%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>
12. Волкова Н. П. Педагогіка: навчальний посібник. К.: Академвидав, 2009. 616 с.
13. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація: Навч. посіб. К.: ВЦ «Академія», 2006. 256 с.
14. Вудвок М., Фрэнсис Д. Раскрепощенный менеджер. М.: Дело, 1991. 320 с.
15. Гірник А. М. Основи конфліктології. К.: Вид-во «Києво-Могилянська академія», 2010. 222 с.
16. Грехнев В.С. Культура педагогического общения. М.: Просвещение, 1990. 144 с.
17. Даниленко С. Тенденції розвитку електронних ЗМІ. Нові медіа. К. : СПД Рудницька А., 2009. С. 38–41.
18. Державний класифікатор видів економічної діяльності ДК 009:2010. Державна служба статистики України. URL: http://kved.ukrstat.gov.ua/KVED2010/61/KVED10_61.html (дата звернення: 11.06.2020 р.).
19. Жураковский Г. К. Очерки по истории античной педагогике, М.:Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1963. 509 с.
20. Жураковский Г. К. Очерки по истории античной педагогике. М., 1963.
21. Звіт про роботу Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації. НКРЗІ. URL: <https://nkrzi.gov.ua/index.php?r=site/index&pg=138&language=uk>
22. Іванченко Н. О., Карпець О. А. Система управління документообігом бізнес-процесів в організації. Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Економічні науки. 2017. №. 26 (2). С. 157–160.
23. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання. К.: Вища школа, 2005. 343 с.
24. Кількість суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності у 2018 році. Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/fin/osp/ksg/ksg_u/ksg_u_15.htm (дата звернення: 10.06.2020 р.)

25. Кіреєва І. В. Основипедагогічноїмайстерності: навчально-методичний комплекс для студентівпедагогічнихуніверситетів. Бердянськ, 2013. 175 с.
26. Ковалев А. Г. Коллектив и социально-психологические проблемы руководства. М.: Политиздат, 1975. 271 с.
27. Козер Л. Функции социального конфликта. Гленкое, 1956.
28. Комунікативні практики у професійній освіті: програма навчальної дисципліни. К.: Наукова установа Інститут професійно-технічної освіти, 2018.
29. Конфліктологія: Навчальний посібник / За ред. М. П. Гетьманчука. П. П. Ткачука. Львів: ЛІСВ, 2007. 326 с.
30. Котлер Ф. Основы маркетинга. М.: Прогресс, 1991. 652 с.
31. Кузнецова Т. И., Стрепикова И. П. Ораторское искусство в Древнем Риме. – М.: Наука, 1976.
32. Кузьминський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка: Підручник. К.: Знання, 2007. 447 с.
33. Кулаков В. О., Щербельська В. О. Основні тенденції розвитку телекомунікаційної галузі: проблеми та перспективи. Вісник Донецького університету економіки та права. 2013. № 1. С. 14–19.
34. Луцишин Г. І. Конфліктологія та теорія переговорів. Навчальний посібник. Львів: Видавництво НУ «Львівська політехніка», 2015. 200 с.
35. Макаренко А. С. Педагогические сочинения в 8-ми томах. М.: «Педагогика», 1983–1986.
36. Макаренко А. С. Педагогические сочинения: В 8-ми т. М., 1984.
37. Мармаза О. І. Менеджмент освітньої організації. Х.: ТОВ «Щедра садиба», 2017. 126 с.
38. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. М.: Дело, 1997. 704 с.
39. Микитенко Н. В. Системи електронного документообігу як імператив сучасних тенденцій інформатизації (Electronic document circulation systems as an imperative in terms of modern informatisation tendencies). Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»: науковий журнал. 2019. №. 12 (40). С. 213–217.
40. Молчанов Н. Н. Генерал де Голль. М., 1980. 503 с.
41. Ножин Е. А. Мастерство устного выступления. М., 1978.
42. Овчиннікова А. П., Хаджирадева С. К. Основы ораторської майстерності в умовах конфліктної взаємодії: Навчальний посібник. Одеса: Пальміра, 2005. 179 с.
43. Олійник О. Б. Основы ораторської майстерності: Навч. посібн. К.: Кондор, 2010. – 181 с.
44. Олійник О. Б. Сучасна ділова риторика: Навч. посібн. К.: Кондор, 2010. 166 с.
45. Основы педагогического мастерства. Под ред. И. А. Зязюна. М.: Просвещение, 1989. 302 с.
46. Основы педагогического мастерства. Полтава: ПОІППО, 2006. 292 с.

47. От чего должен отказаться и в каком направлении двигаться телеком-рынок. Forbes Україна. URL: <http://forbes.ua/business/1385758-ot-chego-dolzhen-otkazatsya-i-v-kakom-napravlenii-dvigatsya-telekom-rynok>
48. Паршук С. М., Круглова Н. С. Педагогічна комунікація як складова професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2015. № 5 (49). С. 318–325.
49. Педагогічна комунікація: практикум для студентів освітнього ступеня магістр / укладач О. М. Фенцик. Мукачево: вид-во МДУ, 2019. 162 с.
50. Педагогічна комунікація: програма навчальної дисципліни підготовки бакалавра. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2017.
51. Педагогічна майстерність: Підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін. К.: Вища школа, 1997. 349 с.
52. Педагогічне спілкування: програма навчальної дисципліни. К.: МАУП, 2016.
53. Пірен М. І. Конфліктологія: Підручник. Київ: МАУП, 2007. 360 с.
54. Положення про дистанційне навчання ТНЕУ. UBR: <https://www.tneu.edu.ua/study/distance-learning/254-distancyne-navchannya.html> (дата звернення – 02.07.2020).
55. Примуш М. Конфліктологія: навч. посіб. для вузів. К.: Вид. дім “Професіонал”, 2006. 282 с.
56. Про затвердження Положення про дистанційне навчання: Наказ від 25 квітня 2013 року № 466. UBR: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13> (дата звернення – 01.07.2020)
57. Про організаційні заходи для запобігання поширення коронавірусу COVID-19. Наказ МОН України від 16 березня 2020 року № 406 UBR: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-organizacijni-zahodi-dlya-zapobigannya-poshirennju-koronavirusu-s-ovid-19> (дата звернення – 02.07.2020)
58. Про телекомунікації : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1280-15>
59. Програма ЮНЕСКО «Інформація для всіх». URL: http://www.nbuv.gov.ua/law/00_uiv.html.
60. Професійна підготовка майбутнього вчителя до педагогічної діяльності : монографія / О. А. Дубасенюк, О. Є. Антонова, Т. В. Семенюк. Житомир: Житомир. держ. пед. ун-т, 2003. 193 с.
61. Професійно-педагогічна комунікація: програма навчальної дисципліни підготовки доктора філософії спеціальності «Професійна освіта». Кременчук: Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського, 2016.
62. Психологія управління та конфліктологія : навчальний посібник для практичних та семінарських занять /А. В. Слободянюк, Н. О. Андрущенко. Вінниця: ВНТУ, 2010. 120 с.

63. Рейтинг ТОП-500 компаній Центральної та Східної Європи: прес-реліз. Deloitte. URL: http://www.deloitte.com/assets/Dcom-Ukraine/Local%20Assets/Documents/CE%20Top%20500/top500_2014_ukr.pdf
64. Розвиток телекомунікацій та іт-технологій неможливий без визначення та дотримання чітких правил гри на ринку. Міністерство транспорту і зв'язку України, заступник міністра Микола Гончар. URL: <http://mtu.gov.ua/ru/news/print/15247.html>
65. Савенкова Л. О. Педагогічна риторика: навч. посібник. К.: КНЕУ, 2009. 298 с.
66. Савкова З. В. Лектор и его голос. М., 2002.
67. Связь нового поколения (2014). Forbes Україна. URL: <http://forbes.ua/magazine/forbes/1380616-svyaz-novogo-pokoleniya>
68. Селиванов В. И. Психология волевой активности: лекции по спецкурсу. Рязань: Изд-во РГПИ, 1974. 150 с.
69. Словник термінології з педагогічної майстерності. Полтава, 1995.
70. Словник української мови в 20-ти томах. Т. 4 : Д – Ж, / уклад. : В. В.Чумак та ін. 2013. 1007 с. URL: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=25772&page=859>.
71. Стан і розвиток зв'язку України у 2015 році: статистичний бюллетень. Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2016/bl/03/bl_srz_2015pdf.zip
72. Станиславский К. С. Собрание сочинений в 8-ми томах. М., 1958.
73. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Передмова. Вибр. твори: У 5 т. К., 1977. Т. 3.
74. Тихомирова Є. Б., Постолювський С. Р. Конфліктологія та теорія переговорів: Підручник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2008. 240 с.
75. Ткаченко Л.П. Риторика як компонент освіти в давньому Римі. URL: http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Pfto/2010_9/files/pd910_03.pdf
76. Тренінг розвитку комунікаційної компетентності викладача вищої школи: програма навчальної дисципліни. К.: Гуманітарний інститут, 2015.
77. Украина уходит от фиксированной телефонии: рейтинг. iKS-Consulting. URL: <http://www.iks-consulting.ru/ukr/raiting-74.html>
78. Універсальний словник української мови. Тернопіль: Богдан, 2007. 848 с.
79. Уровень проникновения ШПД в Украине превысил 39%, подключено 6,54 млн частных абонентов. «ІТС.ua». URL: <http://itc.ua/news/uroven-proniknoveniya-shpd-v-ukraine-prevyisil-39-podklyucheno-6-54-mln-chastnyih-abonentov/>
80. Ушинский К.Д. Проблемы педагогики. Львов : Изд-во УРАО, 2002. 592 с.
81. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори : у 2 т. К. : Рад. шк., 1983. Т. 1
82. Формановская Н. И. Вы сказали «Здравствуйте!» (Речевой этикет в нашем общении). Москва: Знание. 1989. 160 с.
83. Через коронавірус понад 290 млн учнів позбавлені доступу до освіти. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2890476-cerez-koronavirus-ponad-290-miljoniv-ucniv-ne-maut-dostupu-do-osviti-unesko.html> (дата звернення -

01.07.2020)

84. Честерфільд Ф. Д. С. Листи до сина. К: Ріпол класік, 2016. 368 с.
85. Шеланков В. А. Социально-педагогические условия реализации прав ребенка в школе: автореф. дисс. канд. пед. наук. Екатеринбург, 1993.
86. 200 найбільших компаній: які компанії відіграють найважливішу роль в економіці України. Forbes Україна. URL: <https://ua.korrespondent.net/business/companies/1608065-forbes-sklav-rejting-200-najbilshih-ukrayinskih-kompanij>
87. National Information Infrastructure Protection Act, United States URL: <http://www.highbeam.com/doc/1G2-3403300507.html>